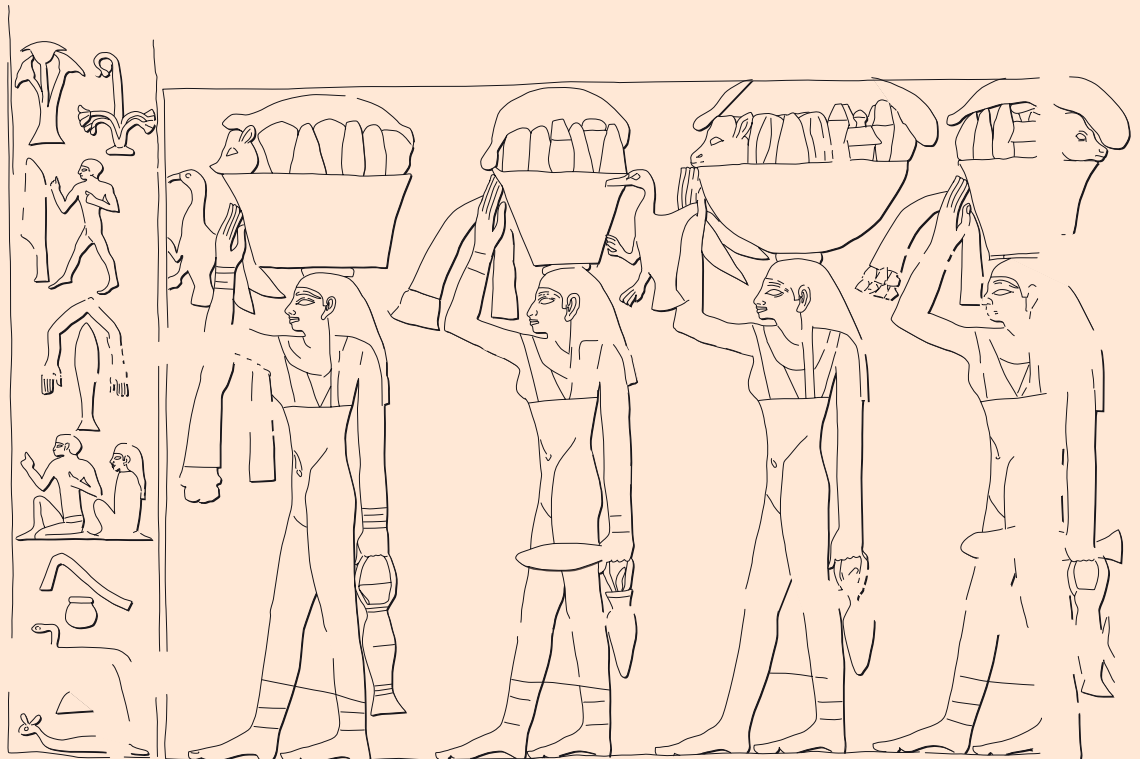

BUĎ TAKÉ PÍSAŘEM

Studie věnované památce

Břetislava Vachaly

Miroslav Bárta a Hana Vymazalová (eds.)

Tento svazek supplement Pražských egyptologických studií je věnován památce profesora Břetislava Vachaly, dlouholetého pracovníka Českého egyptologického ústavu FF UK, zkušeného a světově uznávaného vědce a nadšeného popularizátora egyptologického bádání. Texty jsou připraveny pro širší českou veřejnost se záměrem přiblížit poslední výsledky v oboru egyptologie a egyptské archeologie. První část knihy se věnuje počátkům egyptologie jako vědního oboru a vybraným aspektům staroegyptské kultury, náboženství a vědy. Ve druhé části jsou představeny české archeologické výzkumy a vybrané nálezy v egyptském Abúsíru a rovněž výsledky českých a slovenských výzkumů v oblasti dnešního Súdánu.

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

BUĎ TAKÉ PÍSAŘEM

Studie věnované památce
Břetislava Vachaly

Miroslav Bárta a Hana Vymazalová (eds.)

Pražské egyptologické studie
Supplementa, 2022

Pražské egyptologické studie. Suplementa, 2022
Miroslav Bárta a Hana Vymazalová (eds.)
Bud' také písařem. Studie věnované památce Břetislava Vachaly

Recenzenti

Adéla Jůnová Macková
Hana Navrátilová

Obálka: Nosiči obětín z hrobky soudce Intiho v Abúsíru (kresba Jolana Malátková,
Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Frontispis: Profesor Břetislav Vachala s hlídači abúsírského pohřebiště, vlevo Sajjid Abu Ghazal, vpravo Taha Genady;
Abúsír, říjen 2013 (foto Martin Frouz, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Vydání těchto studií bylo podpořeno projektem Univerzity Karlovy na podporu vědy „Cooperatio – vědní oblast Archeologie“ a dotací Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky č.j. MSM-T-4671/2022-8 dle rozhodnutí č. 1-VEG 2022.

Vydavatel: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, nám. Jana Palacha 2, Praha 1

Vyrobila Togga, spol. s r. o., Praha

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2022

Illustrations © Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2022: Archiv Českého egyptologického ústavu, Katarína Arias, Michal Balík, Miroslav Bárta, Denisa Dimitrovová, Lucie Jirásková, Jaromír Krejčí, Jolana Malátková, Martin Odler, Květa Smoláriková, Lucie Vařeková, Luděk Wellner; Slovenská archeologická misia v Sudáne, Miroslav Černý, Jozef Hudec, Tibor Lieskovský

Photographs © Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2022: Archiv Českého egyptologického ústavu, Miroslav Bárta, Vladimír Brůna, Martin Frouz, Petr Košárek, Jaromír Krejčí, Martin Odler, Marie Peterková Hlouchová, Květa Smoláriková, Lenka Varadzinová, Kamil Voděra, Milan Žemina; Národní Archiv, Praha; Národní muzeum – Náprstkovo museum asijských, afrických a amerických kultur, Jiří Vaněk; osobní archiv Michala Balíka; Murtada Bushara; Andrzej Ćwiek; Ladislav Varadzin; Slovenská archeologická misia v Sudáne, Lenka Horáková; Jozef Hudec; Branislav Kovár; Renáta Rábeková

ISBN 978-80-7671-091-7 (print)

ISBN 978-80-7671-092-4 (online : pdf)

Contents

Předmluva

HANA VYMAZALOVÁ - MIROSLAV BÁRTA — 7

Několik zastavení s Břetislavem

MICHAL BALÍK — 11

Toskánští Habsburkové a egyptologické poklady pražského Národního archivu

EVA GREGOROVICHOVÁ - RADEK PODHORNÝ — 15

Počátky pražské egyptologie jako studijního oboru: Nathaniel Julius Reich (1876–1943)

WOLF B. OERTER — 71

Počátky *maat*

ANDRZEJ ĆWIEK — 79

Kleopatřina lest

JIŘÍ JANÁK — 89

Dědictví staroegyptské matematiky

HANA VYMAZALOVÁ — 99

Kairsuova hrobka v Abúsíru

MIROSLAV BÁRTA - PETRA BRUKNER HAVELKOVÁ - LUCIE JIRÁSKOVÁ - JAROMÍR KREJČÍ -
MARTIN ODLER — 107

Niuserreova brána věčnosti

JAROMÍR KREJČÍ — 133

Džedkare a Abúsír

MIROSLAV VERNER — 161

Nové poznatky k 6. dynastii v jižním Abúsíru: Menihyho rodina a nedávno objevené
doklady o svatyni *čenenet*

VERONIKA DULÍKOVÁ — 169

K počátkům nepravých dveří aneb další unikát z egyptského Abúsíru
MARTIN ODLER - MARIE PETERKOVÁ HLOUCHOVÁ — 183

Velké šachtové hrobky z Pozdní doby v Abúsíru
LADISLAV BAREŠ — 199

Kdo jednou odešel, ten se už nevrátí... Balzamovací depozity ze sajsko-perského
pohřebiště v Abúsíru
KVĚTA SMOLÁRIKOVÁ — 217

Pod ochranou kraví bohyně: Mehetveret a jejích sedm posvátných výroků v hrobce
generála Menechibnekona
RENATA LANDGRÁFOVÁ - DIANA MÍČKOVÁ — 227

Výsledky výskumu sudánskej lokality Duwejm wad Hadž
JOZEF HUDEC - BRANISLAV KOVÁR - TIBOR LIESKOVSKÝ — 237

Skalní gongy: reliktý zvuků v krajině Šestého nilského kataraktu
LENKA VARADZINOVÁ — 251

Předmluva

„Člověk hyne, jeho tělo se obrací v prach,
všichni blízcí odcházejí;
avšak kniha ho připomíná
ústy toho, kdo z ní přednáší.“
(Chvála mudrců a knih, překlad Břetislav Vachala)

Tento svazek supplement časopisu Pražské egyptologické studie je věnovaný památce profesora Břetislava Vachaly (1952–2020), jehož rozsáhlé celoživotní dílo v oblasti egyptologie silně ovlivnilo nejen několik generací studentů, ale rovněž širokou českou veřejnost. Odborná činnost zajistila prof. Vachalovi respekt v Čechách i v zahraničí a zejména mezi egyptskými kolegy, počínaje představiteli Nejvyšší rady pro památky Egypta, přes řadové inspektory památek až po nejprostšího hlídače na vykopávkách. Vždy uměl pronést laskavé slovo a jeho typický humor byl silně nakažlivý.

Bibliografie profesora Vachaly je úctyhodná a obsahuje řadu odborných i popularizačních prací.¹ Jeho nejnovější publikace z posledních let jsou zmíněny v krátkých vzpomínkách sepsaných jeho nejbližším spolupracovníkem Ladislavem Barešem, zveřejněných krátce po jeho skonu.²

Jako výraz vděčnosti a respektu připravili kolegové a přátelé Břetislava Vachaly soubor textů, které české veřejnosti přibližují vybrané výsledky egyptologického bádání z posledních let. Témata příspěvků jsou zaměřena velice široce, stejně jako práce Břetislava Vachaly, jež zahrnovala překlady původních egyptských textů, archeologické výzkumy, stejně jako studium nejrůznějších aspektů staroegyptské společnosti a kultury.

Osobní vzpomínka z pera dlouholetého spolupracovníka Českého egyptologického ústavu poodhaluje několik vybraných společných zážitků a vzájemné přátelství (Michael Balík). Následující skupina pěti článků je věnována rozličným oblastem egyptologického bádání, od jeho samotných počátků, kterým bylo rozluštění hieroglyfů před přesně dvěma stoletími, a následného seriózního egyptologického výzkumu památek podporovaného toskánskou větví Habsburků (Eva Gregorovičová a Radek Podhorný). Přiblíženy jsou také počátky egyptologie v českých zemích (Wolf B. Oerter) a počátky nejdůležitějšího staroegyptského konceptu *maat* (Andrzej Ćwiek), politické úsilí královny Kleopatry stylizovat se do role bohyně Ísidy, Paní osudu (Jiří Janák) či význam staroegyptské matematiky pro rozvoj evropského kulturního okruhu od starověku (Hana Vymazalová).

Další skupina příspěvků představuje poslední úspěchy a objevy české archeologické expedice v Abúsíru, jež pocházejí z 3. a 1. tisíciletí před Kristem. K těm starším patří objev hrobky mudrce Kairsua (Miroslav Bárta a kol.) a průzkum okolí Niuserreova údolního chrámu (Jaromír Krejčí), jež se nacházejí na centrálním královském pohřebišti v Abúsíru. Nový pohled na hrobky z tzv. Džedkareova rodinného pohřebiště přináší více informací o činnosti

1 Pro přehled publikační činnosti, viz Vachala, Břetislav 2017 *Bibliografie 1975–2017*, Bratislava: Cicero.

2 Bareš, Ladislav 2020 „Vzpomínka na Břetislava Vachalu“, *Dějiny a současnost* 7, s. 30; Bareš, Ladislav 2020 „prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc. (27. 7. 1952 – 24. 6. 2020)“, *Anthropologia Integra* 11(2), s. 49–50.

tohoto panovníka na abúsírské nekropoli (Miroslav Verner), zatímco studie Menihyho zdo-
beného překladu (Veronika Dulíková) a Sechemkovy stély (Martin Odler a Marie Peterková
Hlouchová) nám prozrazují cenné informace o staroegyptské společnosti v období Staré říše.
Západní část abúsírského pohřebiště vydává svědectví o období o dva tisíce let pozdějším. Vý-
zkum pozdně-dobých šachtových hrobek odhaluje jejich jedinečné architektonické vlastnosti
(Ladislav Bareš) a ohromný význam mají nedávné objevy několika balzamovacích depozitů
obsahujících předměty použité pro mumifikaci zde pohřbených hodnostářů (Květa Smoláři-
ková). Nesmírně složité je luštění a interpretace nápisů, které zdobí stěny pohřebních komor
šachtových hrobek (Renata Landgráfová a Diana Míčková).

Poslední dva příspěvky jsou věnovány archeologickým výzkumům oblasti dnešního Sú-
dánu, a to pozůstatkům islámských staveb na lokalitě Duwejm wad Hadž (Jozef Hudec a kol.)
a rovněž tzv. „zvukové krajině“ prostřednictvím výzkumu skalních gongů (Lenka Varadzinová).

Staří Egypťané usilovali o to, aby jejich jméno žilo a bylo připomínáno dlouho po odchodu
z tohoto světa. To se profesoru Vachalovi podařilo bezesbytku naplnit.

Rádi bychom vyjádřili poděkování Jolaně Malátkové, Petru Košárkovi a Alexandře Pastorekové,
kteří významně pomohli při přípravě rukopisu a příloh. Díky patří rovněž Ondřeji Pittauerovi
a Dušanu Neumahrovi za jejich nedocenitelnou podporu při zpracování rukopisu do podoby
této mimořádné publikace.

V Praze, 15. 7. 2022

Miroslav Bárta a Hana Vymazalová

Profesor Břetislav Vachala před základnou českých archeologických výzkumů v Abúsíru; podzim 2000
(foto Kamil Voděra, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Kromě autorů jednotlivých příspěvků v tomto sborníku by úctu prof. Břetislavu Vachalovi rádi vyjádřili také další přátelé a kolegové:

Katarína Arias Kytnarová

Martina Bardoňová

Vladimír Brůna

Filip Coppens

Martin Dvořák

Alexandra Hejduková

Petr Charvát

Peter Jánosi

Petr Košárek

Barbora Krumphanzlová

Adéla Jůnová Macková

Dušan Magdolen

Jolana Malátková

Jaroslav Malina

Mohamed Ismail Khaled

Mohamed Megahed

Jana Mynářová

Hana Navrátilová

Alexandra Pastoreková

Sylva Pavlasová

Jiřina Růžová

Ivana Vlková

Vlastimil Vrtal

Několik zastavení s Břetislavem

Michael Balík

ABSTRAKT

Článek přibližuje několik autorových osobních vzpomínek na Břetislava Vachalu. Ačkoli jde o velmi stručný výběr, představují ho jako člověka s neobyčejně širokým záběrem zájmů a odkazují na vzájemné přátelství obohacující naše životy.

KLÍČOVÁ SLOVA

Setkání – cestování – přednášky – výstavy – vzpomínky – Egypt – Dánsko

*Potkali jsme se poprvé v roce 1987 a potom ještě mnohokrát – v Káhiře, v Praze a na mnohých dalších místech v Egyptě a v Evropě. Náš vztah postupně přerůstal v přátelství, které vydrželo téměř 33 let. Během té dlouhé doby jsem byl stále více a více udivován nesmírně širokým kulturním životním zá-
běrem Břetislava Vachaly. Jeho Egypt byl nejen Egypt stavitelů pyramid, chrámů, mastab, ale také Egypt královský, stavitelů mešit, madrás, pevností a také Egypt Koptů s jejich kostely a kláštery. Doma fandil sportu, kultuře, byl vášnivým sběratelem známek a bezvadným tátou a manželem. Několik vzpomínek na naše setkání snad připomene duševní rozsah tohoto renesančního člověka.*

SETKÁNÍ PRVNÍ – MEKETATON

V roce 2002, při příležitosti vernisáže mé výstavy egyptských fotografií v Moskvě, na kterou jsem cestoval s Břetislavem, nás oslovil redaktor prestižního vědeckého časopisu, p. Bronislav Gor. Požádal Břetislava, aby ověřil pravost staroegyptské mumie z doby amarnských králů – údajně princezny Meketaton, druhé dcery Amenhotepa IV.-Achnatona, jejíž hrob se dosud nenašel. Její mumifikované tělo se údajně nachází spolu s rakví v muzeu ve městě Ivanovo na Urale a bylo zakoupeno v roce 1913 v Káhiře. Obecně je třeba konstatovat, že patřila-li by mumie skutečně Meketaton, byla by jedinou nalezenou z celé Achnatonovy rodiny. Břetislav nabídku přijal a druhý den po vernisáži jsme odjeli v ministerském autě, spolu s ředitelem Českého centra a redaktorem, na severovýchod do Ivanova, asi 350 km od Moskvy. Muzeum v téměř milionovém městě je půvabná secesní budova a nám dlouho trvalo přesvědčit paní ředitelku, aby nás konečně (po mnoha chodech a pobídkách „pokušajtě“) zavedla k „našej děvočké“. V centru pěkné egyptologické expozice leží skutečně v nádherné malované rakvi mumifikované, zcela zachované tělo dívky a celá společnost s napětím čekala na Břetislavovo zkoumání. Podivné bylo, že v době před naší návštěvou záhadně zmizelo víko rakve (publikované a vyfocené ve výše zmíněném časopisu), na kterém byly údajně nápisy dokládající pravost. Potom se projevila Břětova obrovská schopnost kompromisní komunikace a snahy nezklamat ruské odborníky, když vyjádřil své závěry:

- ano, mumie je nádherně zachovalá
- pochází však z Pozdní doby (5.-4. stol. př. n. l.)
- chybí základní doklad - víko
- Meketaton zemřela ve věku 9–12 let, tato dívka byla nejméně 20 let stará

Své výsledky ohledání této mumie později také zveřejnil (Vachala 2005).

SETKÁNÍ DRUHÉ - MEŠITY V KÁHIŘE

V roce 1993 v době, kdy jsem navrhoval a řídil rekonstrukci dvou významných káhirských mešit, Břéta, tehdy velvyslanec ČR v Egyptě, častokrát s velkým zájmem přijížděl do „staré“ Káhiry a zaměřoval prvky islámské architektury s námi. Nad vchodem jedné z „našich“ mešit, Šécha Amíra, je obrovský žulový překlad – kamenný trám pokrytý hieroglyfickým textem (Balík – Vinař 1993: 28). Jednoznačně přenesený ze staroegyptského chrámu (mastyby?). A tak Břéta „zahořel“. Nedá se zapomenout na dopoledne v dusné starokáhirské uličce Al-Salíbah, kdy ji šofér svým mercedesem doslova ucpal a ve zmatku rychle odstranil státní vlaječku. Pan velvyslanec v bělostném obleku na žebříku si poručil kýbl s vodou a ve výšce 4 m omýval vyryté nápisy a opisoval. Dole v uličce byla zatím skoro demonstrace. Šťastný, už ne bílý Břéta si s námi v závěru vypil svůj čaj, ještě jednou při bočním světle vyfotografoval a později publikoval nalezené texty (Vachala 2021).

Obr. 1 Kodaň v roce 2016, fotografie na přání (foto M. Balík)

Obr. 2 Egyptská a egyptologická návštěva u nás, rok 2004 (foto M. Balík)

SETKÁNÍ TŘETÍ – PEVNOST V KODANI

Břetislav se nikdy nebránil setkání s technickými obory. Naopak často je i vyhledával a hledal vzájemné souvislosti. Naše cesta do Kodaně nebyla jen návštěvou Glyptotéky a studiem vybraných staroegyptských artefaktů z tamních sbírek, ale pro mne studiem barokní pevnosti. V době mých návrhů na rekonstrukce opevnění v Terezíně, na Vyšehradě a v Olomouci byla návštěva téměř dokonale zachovalého pevnostního systému důležitým podkladem pro další rozhodování. Netušil jsem, s jakým nadšením Břěta objevoval jednotlivé prvky: bastiony, eskarpy, raveliny, jak i malými náčrtý je srovnával s opevněními v Josefově, Hradci, které tak dobře znal ze svého kraje. A tak jeho poznámky jsou zahrnuty do mých pozdějších návrhů a projektů. Nezapomenutelný je obrázek, kdy mne požádal o fotografii s malou mořskou vílou (obr. 1).

SETKÁNÍ ČTVRTÉ – PŘEDNÁŠKY

Součástí Břetislavova života byly přednášky vědecké, ale také popularizační. Nikdy se nebránil mluvit, přednášet či psát o výsledcích svého studia, nálezích a cestách na různých úrovních – od vědeckých až po obecně populární. Někdy mu to bylo i vytýkáno. Tím však přivedl řadu lidí k zájmu o starý Egypt.

Během 33 let našeho – dovolím si říci – přátelství uvedl nejméně sedm mých fotografických výstav (např. v Plzni, Buchlovicích, Košicích, Moskvě) a napsal úvodní a charakteristické shrnutí do mých knih a katalogů, které se zabývají staroegyptskou kulturou. Publikaci, moji nejmilejší MASTABU, která se zabývá rekonstrukcí Ptahšepesovy mastaby v Abusíru (Balík 2002),

pečlivě zrevidoval a v mnohém doplnil a dlouho diskutoval při tvorbě počítačové vizualizace „skleněného“ modelu.

Nezapomenutelné jsou jeho přednášky, např. v Salmovské kavárně a společné posezení s mistrem Olbramem Zoubkem v ateliéru naproti. V rozhovoru s ním Břěta živě reagoval na lásku mistra k řeckým antickým vzorům a „můstkem“ nasměroval rozhovor do doby Ptolemaiovců v Egyptě – velmi si s O. Zoubkem rozuměli.

O tom, s jakou radostí přijímal pozvání na různé oslavy i se svou milou manželkou Helenou k nám do ateliéru a na zahradu, by se mohlo dlouho vyprávět. Naše kamarádství brzy přerostlo do vztahů rodinných. Společné toulky Šumavou (další společná láska) končily večerními řečmi o Egyptě, a tak i naši šumavští přátelé s napětím očekávali každou Břětovu návštěvu s egyptskými novinkami.

SETKÁNÍ PÁTÉ – REIS TALÁL EL-KERÉTÍ U NÁS

Snad vyvrcholením našeho přátelství a zároveň neobyčejným spojením s „jeho“, ale také i mým Egyptem bylo nezapomenutelné setkání s předákem Találem el-Kerétím v Čechách v roce 2004. Reis přijal pozvání k nám domů spolu s Břetislavem a Ladislavem Barešem (obr. 2). První reisova nervozita z nového prostředí, ze spousty zeleně našich zahrad, rychle zmizela, když se objevily děti a když Břetislav se svým obvyklým lehounce skeptickým úsměvem připomínal historky, například z rekonstrukce portiku Ptaššepesovy mastaby.

Loučili jsme se jako také mnohokrát v době působení el-Kerétíů v Sakkáře, se slzami v očích...

Těchto pár útržků a vpravdě osobních vzpomínek snad připomene Břetislava Vachalu jako člověka s neobyčejně širokým životním záběrem, ale to už bylo napsáno.

LITERATURA

BALÍK, MICHAEL

2002 *Mastaba. Objevování a rekonstrukce staroegyptské hrobky*, Praha: Grada.

BALÍK, MICHAEL – VINAŘ, JAN

1993 *Restoration of Islamic Monuments in Cairo: Methodical Study*, s.l., s.n.

VACHALA, BŘETISLAV

2005 „Ani princezna Meketaton nepřišla: tajemství rodiny faraona Achnatona trvají“, *Vesmír* 84, s. 340.

2021 „Der „Grüne“ Naos des Ahmose (Ein altägyptisches Spolium im mittelalterlichen Kairo)“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2020*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 381–387.

Michael Balík

Ateliér Ing. Michaela Balíka; balikm@volny.cz

Toskánští Habsburkové a egyptologické poklady pražského Národního archivu¹

Eva Gregorovičová – Radek Podhorný

ABSTRAKT

Předkládaný příspěvek přibližuje archiválie Rodinného archivu toskánských Habsburků, které se váží k počátkům moderní egyptologie. Toskánští Habsburkové se v průběhu dlouhého 19. století zajímali o Egypt a oblast východního Středomoří opakovaně. V našem textu se zaměříme především na unikátní korespondenci mezi velkovévodou Leopoldem II. Toskánským a členy francouzsko-toskánské expedice do Egypta v letech 1828/1829. Aktéry této cesty byli J.-F. Champollion, I. Rosellini a G. Raddi. Text se dále věnuje i cestě korunního prince Rudolfa do Egypta v roce 1881 a především pak cestě arcivévody Josefa Ferdinanda z roku 1903. Z této cesty se do českých zemí nedostala jen korespondence, ale také hodnotná sbírka egyptiak, která je dnes uložena v Náprstkově muzeu. Text tak poprvé českému čtenáři přináší informace o Egyptě a dějinách egyptologie na příkladu písemností a předmětů tří generací jedné šlechtické rodiny.

KLÍČOVÁ SLOVA

Dějiny egyptologie – Champollion – Rosellini – Raddi – toskánští Habsburkové – cestovatelství – dějiny vědy

Profesor Břetislav Vachala patřil k těm vědcům, kteří v rámci své rozsáhlé vědecké činnosti dokázali velmi dobře propojit práci vědce a výborného popularizátora svého milovaného oboru – egyptologie. Jeho práce se věnovaly především zpřístupnění literárního odkazu starověkých obyvatel nilského údolí široké veřejnosti. Nezapomínal ale také na publikování vybraných památek z koncese v Abúsíru a na mnohé další (Vachala 2017; Bareš 2020).

V rámci našeho příspěvku bychom se rádi věnovali počátkům moderní egyptologie, která je spojena s přelomem 18. a 19. století, Napoleonovou vojenskou expedicí do Egypta v letech 1798–1801, rozluštěním hieroglyfů a první vědeckou výpravou do Egypta po jejich rozluštění.

Počátek 19. století je i v českém prostředí spjat s velkým zájmem o vše exotické/orientální/egyptské (Bláhová 2008). Do českých zemí se dostávají staroegyptské mumie, probíhá první prodejní výstava egyptských starožitností a kníže Klemens L. Metternich, jeden z tvůrců evropské politiky 1. poloviny 19. století, získává jako diplomatický dar sbírku, která je dodnes z části vystavena na zámku v západočeském Kynžvartu. Mezi nejvýznamnější předměty sbírky jistě patří hned dvě rakve s mumii a tzv. Metternichova stéla z Pozdní doby, která se po 2. sv. válce dostala do Spojených států amerických a dnes tvoří jeden z nejhodnotnějších předmětů egyptologické sbírky Metropolitního muzea v New Yorku.² Kníže Metternich

1 Za cenné rady, připomínky a přehlédnutí textu bychom rádi poděkovali Ladislavu Barešovi a Haně Navrátilové.

2 <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037?ft=egypt&offset=0&rpp=40&pos=16>.

získal svou sbírku ve 20. letech 19. století, tedy ve stejném desetiletí, kdy geniální polyglot Jean-François Champollion rozluštil tajemství egyptských hieroglyfů, a v době, kdy v západní Evropě vrcholila vlna egyptomanie spojená s Napoleonovou cestou do Egypta.

Když se rodák z Korsiky Napoleon Bonaparte vydal mezi léty 1798–1801 na své vojenské tažení do země pyramid, asi ani on netušil, že jeho válečné dobrodružství završí pokusy mnoha generací evropských intelektuálů a bude stát na pomyslném konci snah o rozluštění hieroglyfů a založení nového vědního oboru – egyptologie (Hornung 2002; Thompson 2015–2018; Bednarski – Dodson – Ikram (eds.) 2021). Byť jeho vojenské snahy skončily neúspěchem, prošla jeho armáda – s vědeckou elitou tehdejší Francie za zády – Egypt „křížem krážem“. Jedním z „úlovek“ této Napoleonovy expedice byla i stéla, kterou dnes známe jako Rosettskou desku. Jako válečná kořist nakonec připadla vítězným Britům a dnes patří k nejznámějším předmětům Britského muzea v Londýně (Strudwick 2006: 298–299). Alespoň její přepis ale zůstal i v rukou Francouzů a posloužil mimořádně talentovanému jazykovědci J.-F. Champollionovi jako jedno z vodítek k rozluštění tajemství hieroglyfů.

V době, kdy důstojník francouzského dělostřelectva Pierre-François-Xavier Bouchard Rosettskou desku našel, bylo Champollionovi pouhých devět let. Ale i on jistě zaznamenal vlnu zájmu o starý Egypt, která zachvátila Evropu a především Francii počátkem 19. století. Tato první vlna egyptomanie je spojena právě se jmény Jeana-Françoise Champolliona, Ippolita Roselliniho, Giuseppeho Raddiho a o generaci později Karla Richarda Lepsia, jehož expedici financoval pruský král Fridrich Vilém IV. Následující stránky našeho textu se pokusí přiblížit českému čtenáři alespoň střípky z korespondence těchto velikanů počátků moderní egyptologie tak, jak je možné je číst a interpretovat v Rodinném archivu toskánských Habsburků, který se po složitých peripetiích (Vitali – Vivoli 1999: 3–101) stal jedním z klenotů archivních fondů pražského Národního archivu. Text se však neomezí pouze na francouzsko-toskánskou literární expedici z let 1828–1829, ale připomene i další cesty do Egypta, a to u rodinných příslušníků dalších dvou generací toskánské sekundogenitury. Toskánští Habsburkové si totiž Egypt oblíbili a vydali se do země pyramid a faraonů v následujících desetiletích opakovaně. V textu tak připomeneme i cestu arcivévody Ferdinanda IV. Toskánského, který na přání císaře Františka Josefa I. doprovázel korunního prince Rudolfa roku 1881 na jeho „Orientreise“ (Kovář 1882; Rakouský, Rudolf 1884; Oesterreich von, Rudolf 1885) a v neposlední řadě také původně loveckou výpravu Josefa Ferdinanda z počátku roku 1903. Z této cesty se do dnešních dnů dochovala korespondence a také sbírka egyptiak, která je dnes deponována v pražském Náprstkově muzeu, složce muzea Národního. Rodinný archiv toskánských Habsburků je tedy polozapomenutý archivní konvolut, který nabízí možnost nahlédnout do dějin egyptologie od jejích moderních počátků až na začátek 1. světové války. Nabízí také pohled na Egypt a jeho vnímání očima tří generací šlechticů z toskánské větve habsburského rodu. Pokusíme se v našem příspěvku představit alespoň něco z těchto vzácných archiválií a poprvé je souhrnně přiblížit českému publiku.

FRANCOUZSKO-TOSKÁNSKÁ EXPEDICE ZA TAJEMSTVÍM STAROVĚKÉHO EGYPTA

„Je veux faire de cette antique nation une étude approfondie et continuelle. L'enthousiasme où la description de leurs monuments énormes m'a porté, l'admiration dont m'ont rempli

leur puissance et leurs connaissances, vont s'accroître par les nouvelles notions que j'acquerrai. De tous les peuples que j'aime le mieux, je vous avouerai qu'aucun ne balance les Égyptiens dans mon cœur."³ (citát z Champollionova dopisu rodičům z ledna 1806) (La da Brière 1897; Hartleben 1909; Lacouture 1988: 91).

RODINNÝ ARCHIV TOSKÁNSKÝCH HABSBUKŮ VYDÁVÁ SVĚDECTVÍ

K rozvoji zájmu o vědy, Orient a cestování v 2. polovině 18. a v počátcích 19. století jistě velmi přispělo hned několik procesů a událostí, které se staly na starém kontinentu. Byly to jak myšlenky osvícenství a Francouzské revoluce, tak i revoluce průmyslová, která díky vynálezu parního stroje a lokomotivy, dá se říci, rozpohybovala Evropu. Toto všechno vedlo jistě k větší mobilitě a postupnému propojování vědeckých poznatků a disciplín (Bayly 2020; Hlavačka a kol. 2016).

Do této doby spadá i francouzsko-toskánská expedice do Egypta vedená J.-F. Champollionem a I. Rosellinim. Obě velmi mimořádné osobnosti své doby by ale pravděpodobně neuspěly nebýt štědrého mecenátu francouzského krále Karla X. a především toskánského velkovévody Leopolda II., kterého bezpochyby můžeme označit za „spiritus agens“ celého nebývalého podniku v dějinách egyptologie. Oba panovníci byli ochotni podporovat a financovat sny „svých“ egyptologů, pro které to byla první a zároveň jediná cesta do země faraonů, uskutečněná v letech 1828–1829. Vedly je k tomu jistě zájmy vědecké, ale bezesporu vnímali i politický potenciál oblasti východního Středomoří pro svou politiku. Vznikl nám tedy, dá se říci, první mezinárodní egyptologický projekt, který je dnes v podstatě pro egyptologii nezbytný.

Typickou ukázkou může být právě realizace francouzsko-toskánské egyptologické výpravy a vydání společného velkolepého díla egyptských *Monument*.

Pro objasnění počátků moderní egyptologie a studium cesty francouzsko-toskánské literární expedice je nutno začít se do nevyčerpatelných a málo využívaných pramenů, které jsou součástí Rodinného archivu toskánských Habsburků. Toskánský archivní soubor nabízí badatelům nepřeberné množství překvapujících informací k toskánské, italské a evropské historii, k politickému a kulturnímu dění, stejně jako k vědeckým a technickým objevům především 1. poloviny 19. století (Gregorovičová 2013b). Velkou zásluhu na shromážděném dokumentárním bohatství (NA, RAT, Leopold II.) s nevyčerpatelnou výpovědní hodnotou mají iniciativy Leopolda II. (Pesendorfer 1987a; Pesendorfer 1987b; Contini 2002), posledního vládnoucího toskánského velkovévody z pobočné linie habsbursko-lotrinského rodu, panujícího v Toskánsku od roku 1737 do roku 1859 (Zedinger 2008; Tapie 1997). Leopold II. (1797–1870), prvorozený syn Ferdinanda III. Toskánského a neapolsko-sicilské princezny Marie Luisy, nastoupil jako třetí panovník této sekundogenitury habsbursko-lotrinské dynastie na toskánský trůn po smrti svého otce v roce 1824. Setrval zde i přes revoluční události let 1848–1849 jako suverén až do svého nuceného odchodu dne 27. dubna 1859, kdy ho politická situace v jeho velkovévodství a v celé Itálii donutila opustit zemi. Abdikoval 21. července téhož roku za svého

3 „Chtěl bych věnovat celé své studium co do největší hloubky a nejmenších podrobností tomuto starověkému národu. Nadšení, k němuž mě přivedl popis jejich obrovských památek. Obdiv, kterým mě naplňovala jejich síla a znalosti, jenž poroste s novým poznáním, bádáním a znalostmi, které svými výzkumy získám. Přiznám se, že ze všech národů, které nejvíce miluji, žádný nepřekoná Egyptany v mém srdci.“

dočasného pobytu v rakouském Bad Vöslau. Ještě téhož roku v září odjel s celou rodinou na své dědičné ostrovské panství. O rok později se usadil se svou rodinou na nově zakoupeném brandýském panství (Gregorovičová 2011: 9–29; 2013b: 87–103).

Především jeho zásluhou došlo k intenzivnímu hospodářsko-sociálnímu rozvoji toskánského státu, k zúrodnování přímořské Maremmy v oblasti sienských provincií a k budování silniční a železniční sítě. V oblasti legislativy navazoval na svého děda Petra Leopolda (Wandruszka 1968) koncipováním civilního a trestního zákoníku a návrhu ústavy. Jeho reformy přinesly Toskánsku významné výsledky. Soukromé velkovévodovy aktivity však spočívaly v jeho vědeckých zájmech, a to jak přírodovědných, technických a historických, tak literárních a uměleckých. Pozoruhodné byly jeho vědecké projekty souborného vydání poezie Lorenza Medicejského, řečeného *il Magnifico* (Gregorovičová 2013a: 160–169), a soupis prací a vydání děl Galilea Galileiho,⁴ které začal realizovat ještě v době, kdy byl pouhým korunním princem. Oba tyto cenné počiny byly předzvěstí jeho celoživotního zájmu o vědu, kulturu, umění a technický pokrok a ukázaly v plné šíři Leopoldovu schopnost podpory jak organizační, tak finanční při zabezpečování tak významných projektů.

AKTÉŘI HISTORICKÉ FRANCOUZSKO-TOSKÁNSKÉ EXPEDICE DO EGYPTA 1828–1829

Zájem o archeologii byl u Leopolda (Bresciani 2008: 161–168) podnícen jednak prostředím, v němž byl obklopen sbírkami starověkých římských, řeckých, etruských i egyptských starožitností shromážděných již Mediceji, akvizicemi svého děda Petra Leopolda i otce Ferdinanda III., stejně jako vykopávkami etruských artefaktů v oblasti toskánských Maremm,⁵ k nimž docházelo během melioračních prací. Toskánský velkovévoda byl jistě ovlivněn i módní vlnou spojenou s expedicí Napoleona Bonaparta v letech 1798–1801 do Egypta, sice vojensky neúspěšnou, která však položila svými objevy egyptské civilizace základy egyptologie. Dalším smyslem Leopoldových aktivit (Panella – Cardini 1984: 295; Hibbert 1997: 265) bylo postavit Florencii, tu kulturní a uměleckou toskánskou perlu, opět mezi evropskou vědeckou elitu. Na svých cestách po severní a jižní Itálii, Německu, Rakousku i Švýcarsku, jak vyplývá z četných velkovévodových deníkových záznamů, kreseb a shromážděných podkladů, bedlivě sledoval úroveň vědeckého bádání a kulturního prostředí navštívených zemí. Osobní zápisky také prozrazují Leopoldovo sledování literárních počinů, vědeckých výzkumů, technických vynálezů, vývoje architektury a badatelských výprav i tam, kam sám necestoval. Proto není divu, že mu neunikly ani informace z oblasti egyptologického bádání a jméno Jeana-Françoise Champolliona le Jeune mu nezůstalo utajeno. Když se tento mladý francouzský egyptolog objevil ve Florencii, byl již toskánský velkovévoda na setkání s ním zcela připraven.

Champollion se narodil ve Figeacu dne 23. prosince 1790 v rodině knihkupce (Hartleben 1906; Robinson 2013). Již v raném dětství projevoval nevšední jazykové nadání. V pěti letech se sám naučil číst a psát. Školu navštěvoval nejprve v rodném městě a poté odešel studovat do Grenoblu. V devíti letech již uměl plynně latinsky a řecky, v jedenácti četl Bibli v hebrejštině.

4 Národní archiv (dále NA), Rodinný archiv toskánských Habsburků (dále RAT), Leopold II./2, inv. č. 230, 246.

5 Archivio di Stato di Firenze, Asburgo-Lorena, F. 108.

Ve třinácti letech se začal učit arabsky, aramejsky, syrsky, chaldejsky, později i koptsky. Jako patnáctiletý ovládal perštinu, zéndštinu, prehlévštinu, jazyk farsí, sanskrt a začal ze zvědavosti studovat i čínštinu. Mladý Champollion měl velkou oporu ve svém starším bratrově Jacquesu-Josephu Champollionovi-Figeac (1778–1867), který jako profesor řečtiny, bibliotekář a později archeolog rozvíjel talent Jeana-Françoise. Všestranně ho podporoval a obstarával mu cizojazyčné texty ke studiu, vytvářel Jeanovi rodinné zázemí, zabezpečoval jeho života běh i užitečné kontakty. V roce 1807 odjel mladý adept egyptologie do Paříže, kde ve velmi špatných podmínkách studoval orientální jazyky na *l'École des langues orientales*. Po strastiplném roce se vrátil zpět do Grenoblu, kde se stal již v roce 1808 členem akademie věd. Při slavnostním uvedení mezi akademickou obec se představil přednáškou koncipovanou jako úvod ke své knize *Egypt za vlády faraónů* (Champollion 1814). Následujícího roku byl jmenován profesorem historie v Grenoblu. Jako každý badatel této doby byl okouzlen egyptskými starožitnostmi objevenými za Napoleonova vojenského tažení do Egypta (1798–1801) a přivezenými do Francie a Anglie. Tajemné obrázkové písmo natolik učarovalo i Champollionovi, tomuto naprostému jazykovému géniovi, že se pustil do studia hieroglyfů (Robinson 2013), jejich symboliky, fonetiky a jedné z jeho pozdních forem, tzv. démotického písma. Byl při tom inspirován prací svých učitelů, rektorů pařížské univerzity, Antoina Isaaca, barona Silvestra de Sacyho (1758–1838), a francouzského orientalisty Étiennea Marca Quatremèra (1782–1857) (Quatremère 1808). Díky Charlesi-Philippovi Championovi, abbé de Tersanovi (1736–1819), francouzskému sběrateli egyptských starožitností, se Jean-François v roce 1808 seznámil s kopií nápisů na Rosettské desce. První pokusy o jejich rozluštění podnikli v roce 1802 nezávisle na sobě slavný francouzský orientalista Antoine Isaac, baron Silvestre de Sacy (1758–1838), a jeho žák, švédský diplomat a orientalista Johann David Åkerblad (1763–1819). Figeacký badatel přistupoval k luštění hieroglyfů poněkud odlišně. Dal prozíravě v této chvíli přednost studiu kurzivního stylu egyptského písma, tzv. démotštině, na papyrech v kombinaci s nápisy na Rosettské desce. Již téhož roku se dostavil první úspěch.⁶ Zároveň pracoval na koptském slovníku (Champollion 1815). Ale v následujících letech nastaly potíže, kterých musel Champollion za svého života překonat bezpočet. Mladý egyptolog spolu se svým starším bratrem za svou náklonnost k Bonapartovi byli v letech 1815–1817 perzekvováni (Robinson 2013: 99–116). Jean-François musel ukončit své přednášky na univerzitě v Paříži a v roce 1816 se spolu s bratrem vrátil do rodného domu do Figeacu. V roce 1817 opět odešel do Grenoblu a pokračoval ve své vědecké práci na koptském slovníku a gramatice. Neopomíjel ani luštění hieroglyfů. Plánoval i cestu do Itálie, kde chtěl studovat egyptské rukopisy a obelisky, aby si tak ověřil své teorie a rozšířil základnu svého bádání. Cesta se však uskutečnila až v letech 1824–1826. Ale dokončit práci, vzhledem ke zhoršujícím se politickým i společenským poměrům, namířeným proti jeho osobě, mu nebylo dopřáno. Využil tedy nabídky svého staršího sourozence a 20. července 1821 se nastěhoval do jeho domu v hlavním městě Francie. Dva následující roky strávil Champollion mladší plně ponořen do studia staroegyptských papyrů a nápisů opsaných z egyptských trojrozměrných

6 Viz dopis Jeana-Françoise bratrově Jacquesu-Josephovi datovaný dne 15. srpna 1808. „V tomto studiu jsem udělal poměrně velký krok. 1. Srovnáním jsem dokázal, že všechny papyry patří do stejného písemného systému. 2. Že už jsem určil podobu všech písmen u nápisů Rosettské desky, která jsou naprosto stejná. 3. Že jsem rozluštil začátek papyru vyrytého Denonem (deska 138), což v koptštině znamená doslovně: Řekni, odpočivej v pokoji, ó Egyptáne, naplň svůj poslední cíl, unikni temnotě hrobu a smrti.“ Výňatek z dopisu srov. Lacouture 1988: 121.

artefaktů. Intenzita luštění hieroglyfů v letech 1821–1824 stoupala. Champollion se den za dnem blížil k zásadnímu objevu, jak o tom svědčí jeho přednášky v pařížské Akademii písennictví. O jeho postupném rozkrývání tajemství „obrázkového písma“ svědčí jeho průběžně uveřejňované spisy, ať už citujeme Champollionův slavný dopis francouzskému historikovi, lingvistovi a příteli *Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques* datovaný dne 22. září 1822,⁷ nebo *Panthéon égyptiens: Collection des personnages mythologiques de l'ancienne Égypte*, vycházející v Paříži v letech 1823–1825. Až konečně v roce 1824 vyšlo v Paříži zásadní a průlomové dílo *Précis du système hiéroglyphique des anciens Égyptiens*, které korunovalo léta neuvěřitelné mravenčí a vysilující práce při luštění hieroglyfů. Champollionovo prvenství v rozluštění hieroglyfů nemohl ohrozit ani Thomas Young, který v roce 1823 vydal v Londýně tiskem svou zásadní práci *An Account of the Recent Discoveries in Hieroglyphic Literature and Egyptian Antiquities* (Young 1823; Robinson 2005). Téměř okamžitě se informace o neuvěřitelném objevu roznesla po celé Evropě a vyvolala jak neskutečný obdiv, tak i řadu polemik i silnou vlnu nevraživosti (Robinson 2013: 117–141). V závodě o prvenství tedy Champollion zvítězil. Stručně řečeno Jean-François rozluštil metodicky celý systém egyptského písma, jak se vyjádřil slovy on sám ve svém dopise Dacierovi: „*Je to složitý systém, psaný jak v obrázkové symbolické a fonetické formě ve stejném textu, stejné větě, řekl bych téměř stejným slovem*“, čímž se stal zakladatelem nové vědecké disciplíny – egyptologie (Faure 2004: 863).

„PRO MĚ VEDE CESTA DO MENNOFERU A THÉB PŘES TURÍN“

Když Champollion napsal tuto větu (Hartleben 1909: VI), již věděl, že jeho italská cesta za objevování staroegyptských památek a jejich studium přispěje ve velké míře k prohloubení jeho znalostí o starém Egyptě a Núbii a že je přípravou na expedici do jeho země „zaslíbené“. Co však netušil, že právě v Itálii získá tak mocného spojence a mecenáše, který mu pomůže finanční, politickou, mocenskou a v neposlední řadě i vědeckou podporou cestu realizovat. Nepředpokládal, že jeho výprava nepovede přes Turín, ale přes Florencii, tu toskánskou kolébkou evropské kultury, a že to nebude savojská dynastie, která ho zaštití, ale představitel habsbursko-lotrinské sekundogenitury, toskánský velkovévoda Leopold II., bez jehož protektorství by Champollion realizoval svou vědeckou výpravu jen stěží. Tyto kroky osudu nepředvídal ještě ani za svého pobytu v Turínu, kam dorazil dne 7. června 1824, aby se zde seznámil s egyptskou sbírkou a podrobně prostudoval staroegyptské památky konzula Bernardina Drovettiho (1776–1852) v počtu 5268 soch, papyrů, stél, sarkofágů, mumií, bronzů, amuletů a předmětů každodenní potřeby. Mezi ně patřila také nejvýznamnější památka své doby, a to granodioritová socha Ramesse II., která právě v tu dobu dorazila z Egypta do hlavního města piemontsko-sardinského království. Champollion byl natolik uchvácen vzácnými nálezy, že zde nad jejich průzkumem strávil téměř devět měsíců. Na jaře roku 1825 se francouzský egyptolog vydal na jih, směřoval přes Milán a Bolognu do Říma, kam dorazil 12. března. Mezi římskými památkami vzniklými v různých historických obdobích hledal Jean-François egyptské starožitnosti jak pod širým nebem, tak za hradbami Vatikánu, aby tak načerpal intenzivním studiem další znalosti a utvrdil se ve své metodě četby hieroglyfů. Díky známosti s francouzským vyslancem v Neapoli a Římě, vévodou Blacas d'Alupsem, navštívil krátce po svém příjezdu

7 Právě tento dopis panu Dacierovi je dnes považován za den rozluštění hieroglyfů.

do Věčného města Neapol, kde byl představen královskému páru, který projevoval o Egypt nebývalý zájem, což dokazují egyptologické sbírky v jejich královském paláci.

Zpovzdálí, ze střední Itálie, Champollionovu vědeckou misi bedlivě sledoval toskánský velkovévoda Leopold II. spolu s mladým a nadějným pisánským orientalistou, kterého toskánský panovník jmenoval v roce 1824 docentem orientálních jazyků na katedře orientálních jazyků a kultury na univerzitě v Pise, kde téhož roku Leopold, jako první v Evropě a na světě, zavedl výuku egyptologie.

Francesco Ippolito Baldassare Rosellini (1800–1843) (Bardelli 1843; Benvenuti 1987), od mládí velice jazykově nadaný, již v 17 letech studoval na univerzitě v Pise hebrejštinu a archeologické disciplíny. Po ukončení studia odešel v roce 1821 do Bologne, kde se u významného orientalisty Giuseppeho Mezzofantiho (1774–1849) po tři roky zdokonaloval v orientálních jazycích. Působení na pisánské univerzitě a události ve světě egyptologie ho přivedly k nebývalému zájmu o novou vědní disciplínu a hlavně o osobu Jeana-Françoise Champolliona, jehož se stal nezměrným obdivovatelem, později žákem, úzkým spolupracovníkem a blízkým přítelem. Všechno začalo již tím, že v roce 1825 vydal překlad Champollionovy základní práce o rozluštění hieroglyfů a sám vzápětí publikoval svou první vlastní publikaci o staroegyptském basreliéfu objeveném Simonem Peruzzim v hrobce faraona Ptahmese⁸ v Menoferu (Rosellini 1825; 1826). Rosellini využil studijní cesty francouzského vědce, aby se s ním seznámil a navázal s ním co nejužší spolupráci, a to se také Ippolitovi podařilo. Od jejich prvního setkání se Rosellini od Champolliona již neodloučil (Robinson, 2013: 153).

Do Florencie Champollion dorazil na začátku července 1825, protože chtěl rychle odcestovat do Livorna, kde se právě nacházely v prostorách přístavních skladišť egyptské sbírky získané anglickým konzulem Henrym Saltem, jehož kolekce staroegyptských artefaktů byla díky Champollionovi zakoupena pro Francii a byla deponována v Louvru. Další sbírka švédského a norského konsula v Alexandrii Johanna D'Anastasyho (Giovanniho Anastasiho) se z Livorna dostala do Berlína, Leidenu, Londýna a Stockholmu. Ihned po svém příjezdu do hlavního města toskánského velkovévodství byl Champollion v paláci Pitti přijat svým velkým obdivovatelem, pozdějším protektorem a mecenášem Leopoldem II. Velkovévoda si přál povznést Florencii opět mezi centra učenosti a umění, jak tomu bylo za medicéjské éry, kdy tato kolébka renesance zaujímal přední místo mezi evropskými středisky vzdělanosti. Proto také podporoval studia orientalistiky a egyptologie na univerzitě v Pise, na jejíž katedře jmenoval panovník Roselliniho v roce 1826 profesorem. Toskánský panovník chtěl využít nejen vlny egyptomanie a sběratelství egyptských starožitností, ať koupených či získaných z vykopávek, která po Napoleonově vojenské výpravě a po rozluštění hieroglyfů propukla na všech evropských panovnických dvorech, ale také toho, že právě přístav Livorno (Bresciani 2000) se stal překladištěm těchto neuvěřitelných pokladů (D'Amore 1984). Leopoldův záměr vytvořit ve Florencii pro staroegyptské artefakty, nalézající se na různých místech Toskánska, egyptské muzeum po vzoru Londýna, Paříže nebo Turína, došel naplnění v roce 1855 (D'Amore 1984).

Pro toskánského panovníka, vědce tělem i duší, bylo toto setkání s mladým francouzským učencem ohromujícím zážitkem. Velkovévoda přivítal Champolliona s velkým respektem,

8 Jedná se o basreliéf z hrobky Ptahmoseho, kněze boha Ptaha v Sakkáře. Pochází z doby vlády Ramesse II. a dnes je uložen v Egyptologickém muzeu ve Florencii inv. č. 557 (Winspeare 2015: 80–81).

Luglia 2.

Torino e Firenze: Lepions en Genova: Con Magnani: Sonj il
 Progetto accusato di Paine, per la solita lontanza di Indesiponida 16
 di Napoli: Franco vado e Nipone.

Champollion Studi Egiziani primi (3.1)

(49.) Venne da me Champollion le jeune, interprete di Cavallieri
 Egiziani: Una statura bassa: spalle grosse: collo piuttosto corto,
 capelli neri: hnto che fonde nei Olivastro: cigli neri folli diritti;
 occhi turchini vivaci grandi: apusati: ope della guancia prominente
 bocca grande ancha verso gli occhi: formano un insieme che unito
 alla statura e la Remembranza Egiziana: danno all'individuo un so che
 di quel Paese: L'incisa di Progetto messa Greca e messa Egizia,
 da alla ricerca il P. filo: furono copati i segni in fenici,
 similitudini: ideali: furono letti i primi, interpretati gli altri: Le
 dinastie da Re romane con i loro propri documenti, verificati
 i fatti contraddetti delli storici: Champollion letto le cose di
 Zondra - Parigi: Torino e Firenze: tornò in Patria e Pubblica:
 ve quindi in Egitto a leggere i Tempi di Tebe: L'uomo molto
 ingegnoso e molto amato ma si è potuto spiegare del francese.
 Dopo molto il Caro che i in me a Parigi.

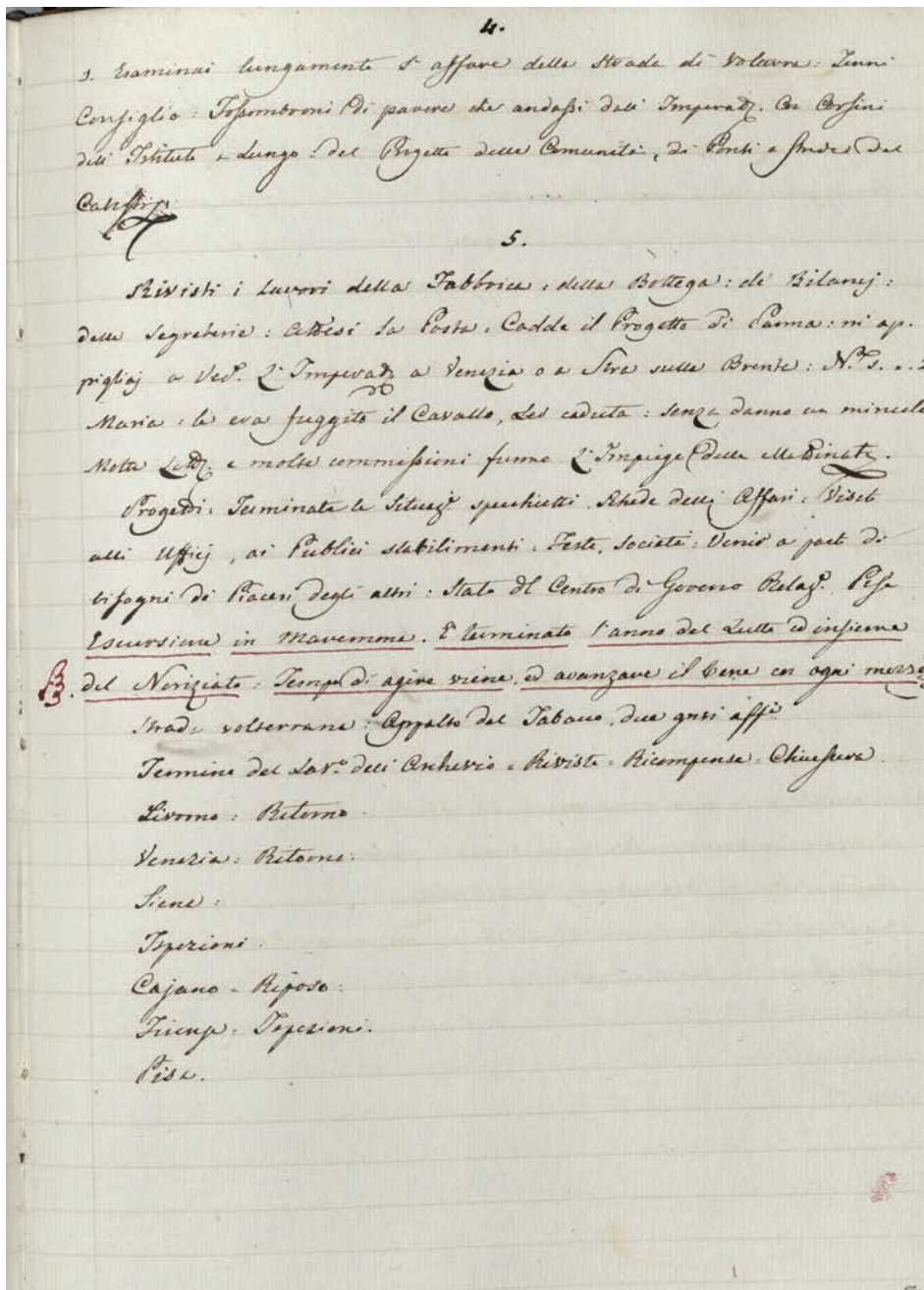
La sera si fece il fondo di società per noi, in quest'occasione e
 questi singh. fu fatto e rispettata la scelta.

Obr. 1 Zápis v deníku Leopolda II. Toskánského o setkání s Champollionem
 (NA, RAT, Leopold II./1, deník inv. č. 5)

jak vyznívá ze zápisu v Leopoldově deníku:⁹ „3. července 1825. Přišel ke mně Champollion mladší, který rozluštil egyptské písmo. Nižší postava, široká ramena, krk spíše krátký, vlasy černé, odstín pleti olivově zelený, brvy černé, rovné, oči tyrkysově modré, živé, velké, vřetenovitého tvaru, lícní kosti vystupující, velká ústa směřující k uším vytvářejí celek připomínající Egyptana.“ Autografický

9 NA, RAT, Leopold II./1, deník, sign. IX/5, inv. č. 5, fol. 49v

záznam pokračuje popisem Champollionova rozluštění hieroglyfů pomocí nápisů na Rosettské desce: „...rosettské nápisy napůl řecké, napůl egyptské daly základ studiu. Zaprvé byly tytéž znaky ve fonetické a dále v symbolické formě. Čtením prvních byly přeloženy ty druhé. Champollion, když přečetl všechny věci v Londýně (Robinson 2013: 142–143), v Paříži, Turíně a ve Florencii, se vrátí domů. Vydá se tedy do Egypta, aby si tam četl v chrámech Théb“ (obr. 1).

Od této audience získal Jean-François Champollion v Leopoldovi nejlepšího spojence pro uskutečnění své výzkumné cesty do Egypta. O tom nás vbrzku přesvědčí i výpovědi z korespondence¹⁰ francouzského učence a toskánského milovníka egyptologie (Betrò 2013: 43–58; Bresciani 2008: 162–163; Podhorný 2013a: 9–11). Ve Florencii se francouzský egyptolog dal s chutí do práce na soupisu a katalogizaci původních medicéjských staroegyptských kolekcí i nově získaných sbírek, uložených v galerii Uffizi. K nim patřila především rozsáhlá egyptská kolekce kancléře rakouského konzulátu v Alexandrii Giuseppeho Nizzoliho (Nizzolli 1858; Daris 2005), kterou odkoupil Leopold II. za čtyři tisíce florentských zlatých v roce 1824. Tedy krátce před tím, než dorazil Champollion do Florencie. O katalogizaci sbírky napsal Champollion Leopoldovi při svém návratu do vlasti v dopise datovaném v Bologni dne 5. října 1826, v němž sděloval: „*Zmíněný katalog egyptských památek uložených v galerii ve Florencii [Uffizi sic!], s nímž jsem započal loňského roku a dokončil ho během mého pobytu, který jsem uskutečnil v hlavním městě [sic! Florencii]. Velmi lituji, že mi situace nedovolila věnovat se této práci po celou dobu nutnou k jejímu hlubšímu propracování a také k zanechání důstojnějšího vyjádření mých nejhlubších pocitů vděčnosti...*“¹¹

Při této práci se Champollion seznámil se zajímavou osobností, a to bellunským rodákem, egyptologem, znalcem balzamovacích technik a egyptské magie Girolamem Segatem (1792–1836) (Bresciani 2013: 59–64; 1984; Pocchiesia – Fornaro 1992), jenž se již v letech 1818–1823 zúčastnil expedice do Egypta, kde se podílel na výzkumu pyramid v Sakkáře v rámci výpravy pruského důstojníka Heinricha von Minutoliho z pověření pruské akademie věd. Po návratu z Egypta se Segato usadil ve Florencii a propracovával na základě svých znalostí egyptských mumifikačních postupů svou metodu petrifikace živočichů, kteří jsou uloženi v přírodovědném muzeu della Specola. Rovněž pracoval na svých projektech tzv. *Camera Egizia*, výstavní síně egyptských artefaktů, jako byly expozice egyptských síní v Paříži a Londýně. Champollion byl nadšen Segatovým projektem expozice a z vděčnosti k Leopoldovi II. vyhotovil „*laudatio*“ (Bresciani 2008: 161) toskánskému velkovévodovi v hieroglyfech. Nápis měl být umístěn nad vchodem do Egyptské síně v Uffizi, ale pro rozpory Segata s panovníkem k tomu nedošlo. Informace získané od Segata a Champollionova možnost prostudovat si Girolamovy kresby, nákresy a plány interiéru Džoserovy pyramidy, dokumentaci a předměty získané Segatem během jeho činnosti v Sakkáře se v mnohém staly vodítkem při vlastní Champollionově egyptské výpravě. Champollion se však ve Florencii nestýkal jen s prostředím orientalistů a egyptologů, ale několikrát navštívil Literární kabinet (Gabinetto letterario di Vieusseux), který v roce 1820 založil v hlavním městě Toskánska Švýcar francouzského původu, editor a spisovatel Gianpietro Vieusseux (1779–1863), kolem něhož se soustřeďovala toskánská intelektuální společnost.

10 Viz originály Champollionových dopisů Leopoldovi z let 1826–1831 uložené v NA, RAT, Leopold II./1, osobní korespondence: Champollion, 8 ks a 7 konceptů odpovědí Leopolda: Bologna, 1. 10. 1826, 4 s.; R: 8. 11. 1826, 1 s.; Paříž, 3. 3. 1827, 3 s.; R: 0; Paříž, 26. 7. 1827, 3 s.; R: 8. 9. 1827, 2 s.; Paříž, 20. 11. 1827, 3 s.; R: 0; Paříž, 11. 6. 1828, 2 s.; R: Florencie, 4. 7. 1828, 2 s.; Alexandrie, 14. 10. 1829, 4 s.; R: Florencie, 22. 12. 1829, 1 s.; Paříž, 14. 5. 1831, 4 s.; R: Florencie, 25. 6. 1831, 1 s.; Paříž, 10. 9. 1831, 2 s.; R: Pisa, 6. 11. 1831, 1 s. Dopisy nebyly dosud vydány, ani analyzovány. Písmeno R znamená risponta, neboli odpověď. Tímto písmenem a datem si Leopold v levém horním rohu na došlé korespondenci označoval, kdy na daný dopis odpověděl.

11 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Bologna, 5. 10. 1826, 4 s., fol. 2r-v.

Po soupisu egyptských památek ve Florencii Champollion s Rosellinim spěchali do Livorna, kam již v roce 1825 dorazila sbírka egyptských artefaktů anglického konzula Henryho Salta.¹² Hrozilo, že se kolekce opět dostane do rukou Angličanů. Champollion si ji v Livornu důkladně prohlédl a předložil svému králi Karlu X.¹³ návrh na její zakoupení, když se nepodařilo získat slavný Drovettiho soubor. Tentokrát francouzská vláda neotálela, Saltovu sbírku zakoupila a ta se stala základem egyptských kolekcí v Louvru. Saltův soubor nebyl jediný, který se nacházel v livornských přístavních překladištích.¹⁴ To byl pro Champolliona a Roselliniho přímo badatelský ráj, jak napsal Francouz toskánskému velkovévodovi, kde vysoce hodnotil i znalosti a spolupráci s Rosellinim: „*Kéž by Vaše Císařská Výsost ráčila přijmout výraz mé vděčnosti za milého společníka na mé cestě, kterého mi Svou laskavostí dopřála, když dovolila panu Rosellinimu, aby se ke mně přidal a aby mi pomáhal jak v mé práci, týkající se prohlídky egyptské sbírky v Livornu, tak při výzkumu, který jsem prováděl v Římě a v Neapoli. Měl jsem možnost poznat zanícenou touhu mladého profesora pro důkladná studia, jeho plnou oddanost vědě a současně jsem mohl ocenit přitažlivé vlastnosti, jimiž se vyznačuje. Egyptská archeologie v něm získá úspěšný přínos.*“¹⁵ Jak z dalších řádků tohoto listu vyplývá, ocenil Champollion spolupráci s toskánskými vědci a podporu Leopolda II., což mu pomohlo rozšířit i jeho dosavadní poznání o antických civilizacích. V Livornu potkal také básnířku Angelicu Palli, jež pro něho napsala oslavné verše. Na Jeana-Françoise zapůsobila její krása a kultivovanost tak silně, že se do ní zamiloval. I když jeho city zůstaly bez odezvy, několikrát se s ní v Livornu sešel a i po návratu do Paříže v letech 1826–1829 jí napsal na třicet dopisů (Bresciani 1978).

V tomto přístavním městě však kvetla i věda a krásné písemnictví, pro něž byla v roce 1816 ustavena učená instituce Accademia Labronica,¹⁶ jejímž členem korespondentem byl v roce 1826 jmenován i francouzský egyptolog. Pomalu se mise otce egyptologie chýlila ke konci. Champollion se musel urychleně vrátit do Paříže, protože ho čekala odpovědná funkce konečně odpovídající jeho schopnostem. Byl v Paříži pověřen organizací egyptského oddělení muzea a zároveň byl jmenován hlavním kurátorem egyptské sbírky v Louvru, jak o tom informuje Leopolda již ve výše uvedeném dopise 5. října z Bologne: „*Okolnosti, které prodloužily můj pobyt*

12 Srov. velmi podrobný, nedatovaný [před 22. 4. 1826] zápis toskánskému velkovévodovi v jeho deníku o prohlídce kolekce, kterou si prohlédl Champollion pověřený francouzskou komisí pro nákup egyptských starožitností pro Egyptské muzeum, s popisem některých vzácných artefaktů. NA, RAT, Leopold II./1, deník 1826–1827, IX/7, inv. č. 7, fol. 16v–17v.

13 Dopisy francouzského krále Karla X. z let 1833, 1835, tedy až z doby jeho exilu, jsou uloženy v NA, RAT, Leopold II./1, inv. č. 140, dva Karlovy dopisy zdvořilostního charakteru, dva koncepty odpovědí Leopolda II., neobsahují zmínky o společné expedici do Egypta.

14 Do Livorna byly přiváženy z Egypta neuvěřitelně cenné sbírky starožitností. Zde byly přechodně uskladněny, někdy i několik let, než se našel kupec ochotný zaplatit požadovanou cenu. Ve skladech byly deponovány v naprosto nevhodných podmínkách, v nichž trpěly především písemnosti na papýrech. Jak známo, čekaly v toskánském přístavu kolekce francouzského konzula Bernardina Drovettiho, anglického konzula Henryho Salta, švédského a norského diplomata Johanna D'Anastasyho. Po určitou dobu tu našel azyl i Nizzoliho egyptský soubor starožitných památek. Módou pro livornskou společnost se staly prohlídky skladišť s přivezenými egyptskými sbírkami.

15 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Bologna, 5. 10. 1826, fol. 1v.

16 V Livornu vyšla i první sumarizující publikace o dosavadním bádání o pyramidách, prováděným janovským kapitánem Giovannim Batistou Cavigliou v Rachefově pyramidě a Sfinze. Viz Brandi 1823. V roce 1825 přednesl sekretář Akademie Labronika, Francesco Pistolesi, na půdě akademie „*Discorso sullo studio delle antichità egiziane*“, v němž shrnul dosavadní objevy v Egyptě.

v Neapoli a nutnost vrátit se do Paříže, abych se zde věnoval organizaci Egyptského muzea, mě zbavily možnosti, abych ještě jednou, jak jsem slíbil, složil poklonu Vaší Výsosti.¹⁷ A zároveň Champollionova slova potvrzují jeho zájem o spolupráci s profesorem Rosellinim, v němž viděl svého žáka, jehož je nutno přivést do Paříže, aby se tam zdokonalil ve znalostech dané problematiky, seznámil se s významnými učiteli a matérii: „... bylo by dobré si přát, aby mohl [Rosellini sic!] pokračovat ve studiu. Několikaměsíční pobyt v Paříži by dovršil to, co díky laskavosti Vaší císařské Výsosti tak dobře začal. Pan Rosellini by našel v našich profesorech orientální literatury ochotné lidi, aby mu otevřeli literární poklady našeho hlavního města.“¹⁸

PAŘÍŽSKÝ ROK VELKÝCH PŘÍPRAV

Na jaře roku 1827 se Ippolito vydal do Paříže za Jeanem-Françoisem, aby se seznámil s významnými osobnostmi vědeckého světa francouzské orientalistiky a egyptologie a zároveň aby se oba protagonisté mohli věnovat přípravám plánované výzkumné výpravy. V těchto řádcích musíme hledat počátek přátelství, spolupráce a ideu projektu o společné francouzsko-toskánské expedici do Egypta, kterou Leopold zaštil svou panovnickou autoritou a štědře finančně zabezpečil natolik, že mohlo za příznivých okolností, které nastaly v létě roku 1828, dojít k jejímu naplnění. Ve svém druhém dochovaném listu, datovaném v Paříži dne 3. března 1827, Champollion podrobně informoval svého toskánského mecenáše o příjezdu Roselliniho do Paříže. Píše do Florencie o Ippolitově studiu orientálních jazyků a starobylých rukopisů v královské knihovně, zaměřeném na prohloubení jeho znalostí orientálních jazyků a starých textů, o vzájemné spolupráci obou učenců, o Champollionových aktivitách v Louvru a také o jeho přednáškové a vědecké činnosti. Nejdůležitější ze všech úkolů, které na naše protagonisty čekaly, bylo připravit projekt francouzsko-toskánské vědecké expedice do Egypta a Nubie. Jaro roku 1827 bylo tedy ve znamení horečných příprav na sestavení podrobného plánu výzkumu a jeho zajištění, na němž se podíleli bratři Champollionové, Rosellini a jeho strýc Gaetano. Vypracovali návrh projektu „*Mémoire sur le projet de voyage littéraire en Egypte*“ (Champollion 1833: 1–19), který předložili ke schválení francouzskému králi Karlu X. a toskánskému velkovévodovi Leopoldu II. Projekt je co do obsahu, rozsahu a organizace naprosto nebyvalým počinem, vskutku v dnešním slova smyslu je moderním pojetím mezinárodní vědecké spolupráce, a to nejen archeologické. O to víc je nutno ocenit tento plán, když si uvědomíme, že vznikl v 1. polovině 19. století!

Champollion osobním dopisem, datovaným 26. července¹⁹ informoval Leopolda o problémech spojených s organizováním expedice a znovu hodnotil její nesmírný význam a záštitu prokazovanou oběma panovníky: „... Vaše Císařská a Královská Výsosti. Podpora, kterou jste mi ráčil projevit vzhledem k výsledkům mých prvních bádání, mě vede k povinnosti Vás dnes informovat o záměru uskutečnit v nejbližší době cestu do Egypta, veden jistotou učinit takový nesmírný krok v nové životní dráze, že jsem měl takové štěstí zahájit novou etapu v historii vědy. Plán této cesty bude předložen ke schválení nejvyšší královské autoritě. Jeho Výsost [francouzský král Karel X.] nařídila, aby zajištění výpravy spadalo podle příslušnosti každému ministerstvu zvlášť.“²⁰

17 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Bologna, 5. 10. 1826, fol. 1r.

18 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Bologna, 5. 10. 1826, fol. 2r.

19 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 26. 7. 1827, 3 s.

20 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 26. 7. 1827, fol. 1r-v.

Význam toskánsko-francouzské spolupráce pak zhodnotil následujícími slovy: „*Toto hledisko jasně vystihuje, jak vysoce je důležité pro vědu a jak já zvláště budu šťasten, že Vaše císařská a královská Výsost ráčila připojit Toskánsko k Francii. Pro mě také bude výprava krásným literárním podnikem, dovolujícím profesoru Rosellinimu uskutečnit tuto cestu pro čest a slávu obou dvou zemí, ať pro ušlechtilost motivů, tak pro důležitost výsledků.*“²¹ Leopold reagoval okamžitou podporou jak finanční, tak diplomatickou, kterou překonal i nerozhodnost Karla X. a francouzské vlády, aby expedici nejen povolil, ale i zaplatil. Jmenoval členy toskánské části výpravy, tzv. vědecko-literární komise, mezi něž patřili, kromě vedoucího Ippolita Roselliniho, jeho strýc Gaetano Rosellini, inženýr a architekt, Gaetano Galastri, asistent Rosselliniho, dále zkušený člen výpravy, kreslíř a lékař Alessandro Ricci, jenž pobýval v Egyptě na vykopávkách již v letech 1817–1822 (Sammarco 1929: 293–326; 1930; Salvoldi 2009: 17–21), neméně zkušený ze své brazilské výpravy přírodovědec a botanik Giuseppe Raddi,²² malíř Giuseppe Angelelli a jako poslední byl vybrán jako kreslíř Salvador Cherubini, bratr Ippolitovy manželky Zenobie (Betrò 2010).

Za francouzskou stranu členy výpravy tvořili: Jean François Champollion, architekt Antoine Bibent, historik a archeolog Charles Lenormant, kreslíři a malíři Nestor L'Hôte, Alexandre Duchesne, Albert-Henry Bertin a Pierre François Lehoux. Ale než všechny organizační přípravy proběhly, zdržované byrokratickými průtahy a výbušnou situací v Orientu, byl podzim; to už bylo na cestu do Egypta příliš pozdě a odjezd musel být až do příštího léta odložen. Champollion ve svém dopise z 20. listopadu vysvětlil toskánskému velkovévodovi všechny důvody odkladu cesty do Egypta.²³ Jednak připomněl byrokratické průtahy z francouzské strany, dále nejistou politickou situaci v Orientu, kde se vyhrtil ostrý spor mezi Tureckem a Řeckem, které bojovalo za nezávislost, a egyptský místokráľ v Egyptě Muhammad Alí paša nemohl zajistit klidný a bezpečný průběh expedice (Míšek – Ondráš – Šedivý 2010). V neposlední řadě nedovolovaly uskutečnit plavbu po Nilu do Horního Egypta nedostatek vody i klimatické podmínky. Proto bylo rozhodnuto odložit odjezd na červenec následujícího roku. V dopise Champollion žádal Leopolda, aby neodvolával Roselliniho do Toskánska a aby ho až do odjezdu expedice ponechal v Paříži. Tento svým způsobem vynucený pobyt měl být využit: „*Toto zpoždění má daleko k tomu, aby uškodilo úspěchu cesty. Pan Rosellini a já využijeme tento odklad, abychom se připravili na studium památek, které jsou již uloženy v Královském muzeu v Paříži, a na ony starožitnosti patřící do jedné z největších egyptských kolekcí, která je získána panem Drovettim.*“²⁴

Na začátku listu vyjádřil své upřímné poděkování toskánskému velkovévodovi za podporu a spolupráci toskánské komise při realizaci cesty, protože si byl dobře vědom toho, že bez Leopolda II. by jeho sen o výpravě měl k uskutečnění hodně daleko: „*Je mým plným přesvědčením, že egyptská studia nalezla ve Vás ctihodného a záníceného protektora, že jsem se opovážil chtít aktivní spolupráci toskánské komise pro výzkum historických památek ještě existujících v Egyptě. Dopis, kterým mě Vaše císařská a královská Výsost ráčila poctít, mi dává znát vrchovatou měrou přijetí všech mých přání, že schválení plánu je jisté.*“²⁵

21 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 26. 7. 1827, fol. 1v-2r.

22 V NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe (1770–1829), je uloženo pět dopisů Raddiho Leopoldovi z expedice do Egypta z let 1828–1829: Káhira, 24. 9. 1828, 5 s.; Suit Licopolis, 9. 11. 1828, 3 s.; Ibsambul, 11. 1. 1829, 7 s.; Rosetta (Ar-Rašíd), 6. 6. 1829, 7 s.; Rosetta (Ar-Rašíd), 9. 6. 1829, 2 s.

23 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 20. 11. 1827, 3 s.

24 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 20. 11. 1827, fol. 1v-2r.

25 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 20. 11. 1827, fol. 1v-2r

Téhož dne napsal i Rosellini Leopoldovi z Paříže svůj dopis, obdobě koncipovaný jako písemné sdělení jeho francouzského kolegy, s rozbohem důvodů nutnosti odložení cesty, nevhodnosti podzimního termínu pro její zahájení vzhledem k počasí v Egyptě a Núbii, nebezpečí nakažlivých nemocí a tím nezbytnosti prodloužení jeho pobytu v Paříži. Tento list je také první z dvanácti dopisů zaslanych Ippolitem toskánskému velkovévodovi, které jsou uloženy v Rodinném archivu toskánských Habsburků v Praze.²⁶

V červnu a červenci následujícího roku Leopold obdržel z Paříže od obou učenců písemná sdělení, která konečně oznamovala dlouho očekávanou zprávu, že je vše vyřízeno a připraveno k odjezdu do Egypta.²⁷ Prvním ze dvou byl Champollionův list, v němž s radostí oznamoval, že konečně získal od krále finanční obnos pro pokrytí nákladů na expedici: „Král nařídil, aby nezbytné fondy pro kompletní výzkum v Egyptě podle zprávy o historických památkách byly dány k mé dispozici; byl jsem pověřen vybrat několik umělců kreslířů a architektů pro věrné zakreslování mnoha basreliéfů a všech monumentálních nápisů, které jsou tak důležité pro studium a pro zachování před jistým zničením, jehož hrozba barbarství je dnes bezprostřední.“²⁸ Zároveň se zmiňoval o termínu odjezdu na expedici: „Odjezd do Egypta bude uskutečněn na konci příštího měsíce července nebo v prvních dnech srpna.“²⁹ Měsíc nato obdržel Leopold do Florencie sdělení,³⁰ datované v Paříži dne 14. července, vedoucího toskánské části egyptské výpravy, v němž Ippolito nadšeně popisoval, co všechno pro něj prodloužený pobyt v hlavním městě Francie znamenal, že byl velkým přínosem jak pro jeho znalosti, tak pro navázání úzké spolupráce s pařížskými vědeckými institucemi, především s prestižní společností *Società del Bullettino Universale*, v jejíž historicko-filologické sekci byl jmenován členem-korespondentem: „Mezi záležitostmi, které mi umožnil můj ne zcela krátký pobyt v Paříži, jsem byl schopen zaznamenat relativně všeobecný pokrok v mých usilovných studiích, dále že jedna z nejvýznamnějších institucí je společnost *Società del Bullettino Universale*, která je považována za centrum a orgán komunikace všeho moderního vědění pro každou vědní disciplínu. Tato společnost získala právě nyní jednu z nejvyšších záštít francouzské vlády a usilovnou spolupráci význačných osobností a proslulých učenců, větší vážnost a velkou stabilitu pro budoucnost. Právě jsem se dozvěděl, že uvedená společnost si považuje za velkou čest, aby mohla začlenit do seznamu mezi nejvznešenější protektory vznešené jméno Vaší Výsosti, a navíc ředitel této společnosti požádal o to mě, jako jednoho ze spolupracovníků Sekce historických věd, starožitností a filologie váženého *Bulletinu*, a jednoho z členů korespondentů téhož v Itálii.“³¹ Nejdůležitější informací tohoto listu však bylo oznámení o nástupu cesty do Egypta (Robinson 2013: 166–207). Skupina vědců se vydala z Paříže do Toulonu. „Naplním nyní s dobrým vědomím

26 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito: celkem dochováno 12 ks a čtyři přílohy z let 1827–1831. V souboru dopisů se nenachází ani jeden koncept odpovědi Leopolda Rosellinimu, jako tomu bylo v případě korespondence s Champollionem. Paříž, 20. 11. 1827, 3 s.; Paříž, 14. 7. 1828, 2 s.; Alexandrie, 26. 8. 1828, 3 s.; Gíza, 10. 10. 1828, 3 s.; Théby, 24. 11. 1828, 4 s.; Núbie-Ibsambul, 8. 1. 1829, 4 s.; Ombos (Kôm-Ombo), 15. 2. 1829, 4 s.; Théby Biban el Moluk, 30. 5. 1829, 10 s.; Théby, 2. 7. 1829, 4 s.; Livorno, přístav, 28. 11. 1829, 3 s.; Livorno, S. Leopoldo, 29. 12. 1829, 4 s.; a čtyři přílohy seznamů, 30 s., a to 1) kreseb, 4 s.; 2) kreseb členěných dle autorství, 3 s.; 3) artefaktů z akvizic, 12 s.; 4) předmětů z vykopávek z Théb a Abydu 11 s.; Paříž, 23. 9. 1831, 2 s.

27 NA, RAT, Leopold II./1., Champollion, dopis, Paříž, 11. 6. 1828, 2 s.

28 NA, RAT, Leopold II./1., Champollion, dopis, Paříž, 11. 6. 1828, fol. 1r.

29 NA, RAT, Leopold II./1., Champollion, dopis, Paříž, 11. 6. 1828, fol. 1r-v.

30 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Paříž, 14. 7. 1828, 2 s.

31 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Paříž, 14. 7. 1828, fol. 1r-v.

*toto čestné pověření, ve chvíli, kdy opustím Paříž, abych se odebral do Toulonu ve společnosti vynikajícího pana Champolliona... a abych se připravil k nalodění naší expedice na francouzskou korvetu l'Églé, které se uskuteční 30. tohoto měsíce.*³² Členové výpravy se nalodili až dne 31. července na korvetu l'Églé a zamířili do Alexandrie, kde přistáli dne 18. srpna, aniž vůbec tušili, že jejich výprava mohla skončit dřív, než vůbec začala (Robinson 2013: 170–171). Drama začalo tím, že expedice na ne zcela korektní doporučení konsula Drovettiho, který napsal Champollionovi z Egypta 3. května 1828, neměla kvůli opětovným nepřátelským vztahům osmanské říše vůči Evropanům opustit Francii. Naštěstí dopis dorazil do Paříže až po odjezdu Champolliona do Toulonu. Bratr Jacques-Joseph Champollion Drovettiho úřední sdělení pozdržel, než ho předal úřadům. Proto vládní telegram o zdržení expedice dorazil prefektovi do Toulonu, až když už byli muži odhodlaní dobýt Egypt na moři.

KONEČNĚ EGYPT

Pár dnů po příjezdu napsal z Alexandrie Rosellini Leopoldovi dopis ze dne 26. srpna 1828, v němž svého mecenáše informoval o průzkumu další části sbírky Giuseppeho Nizzoliho s popisem jednotlivých vzácných staroegyptských artefaktů: *„Když jsme šťastně dorazili do Alexandrie, jedna z mých hlavních starostí byla prohlédnout a ohodnotit kolekci egyptských starožitností pana Nizzoliho, v souladu s příkazem, který jsem jménem Vaší císařské a královské Výsosti obdržel od jeho Excelence pana rady Fossombronioho.*“³³ V tomto starobylém středisku vzdělanosti se expedice zdržela až do 14. září a dny trávil organizací další cesty, dále prohlídkami kolekcí konzulů a nákupem egyptských starožitností v místních obchodech a na trzích. Ve dnech 16.–17. září se skupina vědců cestou do Káhiry na chvíli zastavila v Sá el-Hagaru (Sajích), které bývaly v Pozdní době (715–332 př. n. l.) jedním z center Egypta a pocházel odtud Psammetik I., zakladatel 26. dynastie. Odtud pokračovali do Káhiry, kam dorazili 30. září. Z dnešní egyptské metropole se vypravili k pyramidám v oblasti Sakkáry, Gízy a Mennoferu. Zde strávili téměř dva měsíce průzkumem pyramid a k nim náležejících pyramidových polí, která jsou dnes zapsána na seznamu světového kulturního dědictví UNESCO. *„V jednom dopise psaném z Káhiry 30. září Jeho excelenci panu radovi knížeti Corsinimu jsem ho uvědomil o nákupu různých egyptských starožitností získaných za velmi výhodnou cenu v Alexandrii, mezi nimiž je krásný vápencový sarkofág s vyřezanými hieroglyfy vně i uvnitř a soškami provedenými v dobrém stylu.*“³⁴

32 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Paříž, 14. 7. 1828, fol. 1v.

33 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Alexandrie, 26. 8. 1828, 3 s.; fol. 1r.

34 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Gíza, 10. 10. 1828, 3 s., fol. 1r: V tomto dopise Rosellini psal Leopoldovi o svém výhodném nákupu egyptských starožitností zakoupených v Alexandrii s podrobným popisem luxusních kusů a určením doby jejich vzniku podle panovníků, s uvedením jmen faraonů, s popisem dalších staroegyptských památných míst, která mezi Alexandrií a Káhirou navštívili, stejně jako s informacemi o prohlídce pyramid v Gíze a popisem nástěnných maleb uvnitř hrobek s údaji o tom, jak hieroglyfické nápisy rozšířily Champollionův slovník staroegyptského písma. Dále popisoval, jak budou pokračovat na lodích po Nilu směrem k Thébám. Tamtéž, fol. 2r: *„Zítřka se vrátíme lodmi, abychom pokračovali v cestě proti proudu Nilu a abychom postupovali stále do nitra této země plné přírodních krás a uměleckých památek. Doufáme, že dorazíme do Théb za 20 dnů.*“ Jak z uvedeného vyplývá, tyto dosud nevyužívané a nepublikované dopisy jsou nedoceněným zdrojem informací o cestě expedice. Mají nesmírný význam jako přímé a bezprostřední svědectví o staré egyptské civilizaci, prožitých zážitcích členů expedice, pozorování života místních obyvatel

V citovaném dopise se Rosellini také zmiňuje o možnosti odkupu slavného ležícího kolosu Ramesse II., který mu byl nabídnut jeho objevitelem Giovannim Cavigliou a dodnes ho najdeme v malém muzeu v Mennoferu. Rosellini Leopoldovi do Florencie píše následující: „Na naší vycházce po tomto významném místě jsem jako první věc navštívil kolos a shledal jsem, že nese jméno Sesostri (tj. Ramesse II.) a že je to jedno z nejskvělejších děl egyptského sochařství ze zlatého věku tohoto slavného krále. Tato veliká socha je vysoká 34^{1/2} pařížských stop, přestože jí chybí nohy až po kolena, jež jsou rozbité a ještě pohřbené. Podobnou hmotnost by nebylo možné převést jinak než jejím rozřezáním na kusy, obětující značný obnos, což jsem sdělil témuž panu Cavigliovi.“³⁵ Ve dnech od 22. října do 4. listopadu pobyla výprava ve Středním Egyptě v oblasti Bení Hasanu.³⁶ Místo, o kterém neměli členové expedice mnoho informací, je naprosto ohromilo. O setkání s touto staroegyptskou lokalitou se lze dozvědět mnohé z Roselliniho dopisu Leopoldovi, napsaném až po příjezdu do Théb dne 24. listopadu 1828.³⁷ Podle úvodních řádků listu se zde členové expedice chtěli zastavit na své cestě do Luxoru jen na pár dnů, aby zjistili, zda bude mít význam na zpáteční cestě toto málo probádané pohřebiště prozkoumat, či ho minout. To, s čím se zde setkali, je nadchlo natolik, že jejich průzkum byl nakonec prodloužen o celých 15 dnů. „Ale po příjezdu do Beni-Hassan el-Quadín, který je jedním z ústředních bodů Heptanomidy a přesněji Nomu Hermopoliského (Nistri 1829: 43–44),³⁸ jsme považovali za nutné změnit svůj záměr a zůstat zde tak dlouho, jak bylo zapotřebí, a využít pro to i příznivou roční dobu, která se zdála být v této chvíli velmi příhodná pro náš pobyt, který byl prodloužen o 15 dnů. Strávili jsme je na úpatí arabského pohoří, kde bylo ve vápencovém masivu vytesáno mnoho hrodek náležejících do provincie Hermopole. Hrobky v Beni-Hassan patřily především třídě vojáků. Stěny uvnitř jsou všechny pokryté malbami, z velké části dobře zachovány a představující do všech detailů občanský a domácí život této vznešené třídy egyptského národa. Různé vyobrazené scény lze rozčlenit podle obsahu do následujícího pořadí.“³⁹ Z tohoto citátu je naprosto zřejmé, že považoval Leopolda za člověka vzdělaného, když ho detailně informoval o nálezech, a nejen za svého panovníka, mecenáše a chleboďárce, kterému je nutno z úcty zasílat sdělení o výpravě, či jen za osobu zainteresovanou na financování projektu. Zároveň z hlediska vědeckého nám úryvek prezentuje i metodu, jakou Rosellini i Champollion používali při klasifikaci nalezených staroegyptských pamětihodností a artefaktů, jež pak využili ve svých *Monumentech*. „1° Velké obrazy znázorňující víc jak stovky dvojic mužů, kteří bojují mezi sebou; 2° Zde jsou zaznamenána zobrazení bitev, zteče pevností a s tím související různé arény, výzbroj a uniformy vojáků a velitelů; 3° Velké lovy prováděné lukem a šípy různých druhů čtyřnožců zachycených co nejdokonaleji. Lovy ptáků se sítěmi obrovských rozměrů. Rybolov v Nilu

---

i podmínek, v nichž chudí Arabové žili, které se jim jevily jako bídné. Tamtéž, fol. 3r: „Země je velmi klidná a tito chudí Arabové se na nás dívají, jako bychom byli sesláni Boží Prozřetelností, abychom jim nějakou mincí ulevili v jejich bídě, která je opravdu nesmírná. Vypěstované plody patří všechny jen jednomu majiteli a pánovi Egypta a chudákům zemědělcům nezbyvá než zakrýt svou nahotu.“

35 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Gíza, 10. 10. 1828.

36 Tato archeologická lokalita je spojena především s hrobkami místních nomarchů (vládců kraje) v období Střední říše.

37 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis Théby, 24. 11. 1828, 4 s.

38 V dopise jsou jména uvedena v italské podobě: „Eptanoide“ a „Nomo Ermopolitano“ srov. obsahově velmi podobný dopis Roselliniho svým kolegům do Pisy, datovaný v Núbii-Ibsambulu (Abú Simbel) dne 16. ledna 1829, tedy o dva měsíce později, než byl napsán list s těmito informacemi toskánskému velkovévodovi.

39 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis Théby, 24. 11. 1828, fol. 1r.

a v močálech s vidlicí a trojzubci; ryby jsou vyobrazeny naprosto věrně tak, že umění naší doby by je neumělo dostihnout; 4° Různé obrazy představující plavbu Egypťanů realizovanou s velkými plavidly, poháněnými vesly a velkými plachtami; 5° Jedna scéna obrovského významu nacházející se v hrobce jistého Nevôthpha,⁴⁰ jednoho z představitelů vojenské třídy;⁴¹ 6° Nad dalšími stěnami těchto hrobek je vyobrazeno velké množství druhů umění a řemesel (sochař, malíř, zlatník, kovář, tesař, truhlář, výrobce skla a váz z hlíny) spolu s hieroglyfickými nápisy; 7° Další scény představují soudní tribunál; 8° Velmi četné a živé jsou zde scény domácího života.“

Není nepodstatné i Roselliniho nadšené hodnocení vytváření kreseb kreslíři toskánské části výpravy v Bení Hasanu, když v dopise napsal: „...kde v 15 dnech bylo vytvořeno na 400 kreseb, některé i barevné. A zde je mou povinností ještě sdělit Vaší Výsosti, že úsilí našich Toskánců a oddanost, kterou projevují naší výpravě, a přesnost jejich práce jsou takové kvality u nich všech, jak si je jen možno vůbec přát.“⁴² Poslední řádky dopisu čitatele dodnes přesvědčují o nesmírném nadšení, dychtivosti po poznání a ohromení, když účastníci vysněné francouzsko-toskánské expedice konečně stáli tváří v tvář úžasným památkám starobylé civilizace, o nichž až dosud jen snili: „Před čtyřmi dny jsme přijeli do Théb. Již první pohled, jímž jsme si prohlédli obrovské monumenty, nás naplnil nadšením a upozornil nás, kolik budeme muset věnovat času z našeho dlouhého pobytu v této zemi, abychom se zde jimi zabývali. Tak tedy budeme pokračovat energičtěji ve vykopávkách, které jsme již podnikli do tohoto okamžiku v těch rozsáhlých ruinách. Ale přesto, aniž bychom unikli méně horkému ročnímu období, odjedeme odsud za dva dny do Núbie.“⁴³ Ale ještě dříve než badatelé stanuli před chrámovým komplexem v Luxoru, krátce se zastavili na jeden den, a to 17. listopadu, v městě Hathorině na pravém břehu Nilu – v Denderě. Mezi 20. a 25. listopadem dorazili konečně do Théb, jak se o tom zmínil Ippolito v závěrečných větách výše citovaného dopisu, kde pobyl ohromení egyptologové prozatím jen čtyři dny. Nechtěli se déle zdržovat, protože je čekala ještě dlouhá cesta. Mohli s klidným svědomím odjet, protože věděli, že se sem na cestě zpět opět vrátí. Záměrem expedice bylo totiž postupovat proti proudu Nilu a mapovat starobylá egyptská města až do chrámu v núbijské Kalábši. Při průzkumu prováděném v jednotlivých zastávkách členové expedice zjišťovali, zda na zpáteční cestě zvolenou lokalitu podrobí ještě jednou hlubšímu probádání, či už ji jen minou. Proto se 29. listopadu zastavili i v místě zvaném Esna, aby si prohlédli chrám boha Chnuma. Den poté si prošli v Edfu chrám boha Hora, jeho manželky Hathory a jejich syna. Dne 2. prosince dorazili do staroegyptského chrámového komplexu v Kóm Ombu v Horním Egyptě. Jak jim napověděl reliéf, byl chrámový objekt zasvěcen bohům Sobkovi a Horovi a malá kaple bohyni Hathore.

Další ze sedmi Ippolitových listů napsaných Leopoldovi II. přímo z Egypta sepsal Rosellini až po příjezdu expedice do Abú Simbelu (Ibsambulu) v Núbii (obr. 2).⁴⁴ Každá řádka

40 Jedná se velmi pravděpodobně o hrobku Chnumhotepa II. Jejím výzkumem se v nedávné době zabýval např. tým Naquiba Kanawatiho z Australského centra pro egyptologii na univerzitě v Sydney (Kanawati 2014).

41 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis Théby, 24. 11. 1828, fol. 1v-2r, následuje podrobný popis zobrazené scény, včetně detailů, stejně jako tomu je u ostatních skupin popisovaných nástěnných maleb.

42 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis Théby, 24. 11. 1828, fol. 2r.

43 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis Théby, 24. 11. 1828, fol. 2v.

44 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis Núbie-Ibsambul, 8. 1. 1829, 4 s.

Altezza Imperiale e Reale

6

Conformemente a quanto ebbi l'onore di annunciare a Vostra Altezza Imperiale e Reale nella mia umilissima lettera scritta da Tebe il 24 Novembre dell'anno già scorso, la Spedizione continuò il suo viaggio, e il 4 del mese seguente arrivò a Siene, dove fu necessario provvedersi di altri mezzi di trasporto, vale a dire, di piccole barche, perchè le grandi che ci avevano condotto fino a quel punto, non sono capaci di formentare la prima cataratta.

Intanto che facevansi questi cambiamenti, ci attendemmo nel mare alle Cave di granito, che gigantesicamente fiancheggiano il Nilo, dentro all'Isola di Shila, ove la Commissione francese del 1799 pose termine al suo viaggio. Qui vi ci fermammo per dieci giorni, traendo dal gran tempio che resta ancora conservatissimo nel mezzo dell'Isola, e che è una costruzione del tempo dei Colomei, molte cose che interessano principalmente l'Egiziana mitologia.

Il 16 Dicembre proseguimmo il viaggio al di là della cataratta, entrando in questa pietrosa Nubia, dove le due catene di montagne calcaree, l'Oriente e l'Occidentale, si ravvicinano al Nilo in guisa tale che appena lasciano già e là una striscia di terreno, sul quale dopo il fiume nel tempo delle inondazioni il suo fertile limo, lo rende capace di qualche vegetazione. Salendo in su, facevamo una rapida visita ai monumenti che esistono tutti sull'una e l'altra sponda; e tra il 18 e il 19 dello stesso mese passammo il Tropico tra Kalabsia e Dakkéh. Con nostra sorpresa fummo in questo luogo assaliti da un forte freddo, il quale durò per vari giorni mentre ci inoltravamo sempre più nella così detta, zona torrida. Il termometro marcava cinque gradi sopra il zero; ma questo grado di temperatura pareva infinitamente più freddo a noi che siamo quasi abituati ad un Sole di quaranta a quarantquattro gradi. Il vento di nord che spirava assai violento,

Obř. 2 Roselliniho dopis Leopoldovi z Abú Simbelu (NA, RAT, Leopold II/1, Rosellini)

tra passa sugli estriati; ne rovescia attorno nel fiume, e per tutto è movimento e disordine dei vinti. — Altro il Re attacca a piedi i capi dei nemici: ne tiene uno rovesciato sotto i suoi sandali, e ne trafigge colla lancia un altro che si rovescia sul dorso. — Il conquistatore rimonta sul carro: seguito da tre de' suoi figli che stanno finitmente sulla biga, sorprende e sgetta una grande fortessa difesa da gente di fatture e abbigliamenti particolari. Finalmente il Re vittorioso procede lento lento sul carro del trionfo; un leone lo accompagna e lo precedono due file di prigionieri di razze diverse. Nelle pareti di fondo l'Isce trae i vinti in offerta agli Dei. L'arte singolarissima che ha rappresentato tutte queste scene non può esser resa che dal valore de' nostri Disegnatori, i quali in questo momento, raddoppiando lo zelo in faccia alle difficoltà, sono tutti instanti a quest'opera.

Il Sig. Zani Architetto pubbli già nelle sue *Antiquités de la Nubie*, oltre la giunta, due piccoli saggi delle più belle scene di questo tempio; ma in essi mancano il carattere delle figure e tutti i più interessanti particolari, che restarono esclusi dalla piccola dimensione da lui prescelta.

Il Sig. Champollion di nuovo si raccomanda umilmente alla Memoria di Vostra Altezza, ed io pieno di ubbidienza, divozione ed attaccamento mi confermo.

Di Vostra Altezza Imperiale e Reale

Nubie - Assambah 8 gennaio 1829

A. Sua Altezza Imperiale e Reale
L'Arciduca Granduca
di Toscana
C. C. C.

Umilissimo Devotissimo Ubbidientissimo Suddito

Giuseppe Rosellini

dopisu přináší velmi přesné informace, podle nichž se dá celkem s určitostí zmapovat průběh dalších etap plavby po Nilu, a to v časovém rozmezí od 24. listopadu do 8. ledna 1829. Postupovali z Théb, které opustili dne 24. listopadu, do Abú Simbelu, kam se poprvé podívali mezi 26. a 27. prosincem, aby pokračovali do posledního cílového bodu cesty k druhému kataraktu poblíž Wádí Halfy. Dne 4. prosince se vylodili k průzkumu monumentů vybudovaných mocnou staroegyptskou civilizací v Asuánu (Syéné). Dále ve dnech 5. až 16. prosince následovala prohlídka staveb na ostrůvku Fílé, kde, jak píše Toskánec, francouzská vědecko-výzkumná komise doprovázející Napoleonovu armádu v roce 1799 ukončila svou výpravu. Naši badatelé pak byli podrobena první velké logistické zkoušce, která spočívala v překonání prvního nilského kataraktu, k němuž došlo s velkými transportními potížemi 16. dne téhož měsíce, kde v blízkosti Asuánu vstoupili do kamenité, jak uvádí Rosellini, Dolní Núbie. Zde byli členové výpravy zaskočeni velkými rozdíly teplot, které přes den stoupaly na 44 °C a v noci spadly jen na 5 °C. Jak píše Rosellini, trpěli zimou, protože byli přivyklí slunci a vysokým teplotám. Dne 30. prosince ráno téměř s příchodem Nového roku dorazili do Wádí Halfy a zdolali i druhý nilský katarakt se stejnými problémy s loďkami, které museli dostat přes kamenité překážky. Písemně i kresbou zachytili společně všechny monumenty, opsali nápisy a jejich jediným přáním bylo vrátit se do Abú Simbelu, kde se chtěli věnovat dalšímu výzkumu: „Prvního dne Nového roku obrátíme loďky, abychom se spustili po řece do již projitých míst. Ale naším přáním je, abychom se zde posunuli především k návratu do Abú Simbelu, kde nám krátká návštěva, kterou jsme zde udělali během cesty proti proudu, ukázala památky obrovského významu.“⁴⁵

A tak tedy s Novým rokem se plavidla otočila a pustila se směrem po proudu k neuvěřitelnému komplexu Abú Simbelu, kam dopluli 3. ledna.⁴⁶ Teprve nyní započaly usilovné práce zdokumentovat a nakreslit pamětihodnosti tohoto rozsáhlého komplexu, stavby, stély, basreliéfy, sochy, nástěnné malby, zaznamenat všechny nápisy, vyložit smysl zobrazených scén i mytologických postav a náboženských obřadů. Champollion začal s hledáním hrobky faraona Ramesse II. Téměř 14 dnů nepřetržitě a vyčerpávající vědecké, výzkumné a dokumentační práce pro všechny členy expedice. Dne 16. ledna nasedli všichni do lodí a proud Nilu je dovedl přes Derr a Amadu opět do Kalábši, kde setrvali ve dnech 26. a 27. ledna 1829.⁴⁷ Po krátkém oddychu mezi již jednou viděnými památkami se znovu tentokrát na šest dnů zastavili (2. až 7. února) na ostrově Fílé. Ve dnech 13. až 15. téhož měsíce vystoupili opět na nilský břeh v Kóm Ombu v Horním Egyptě. Odtud dne 15. února napsal Rosellini toskánskému velkovévodovi obsáhlý list,

45 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis Núbie-Ibsambul, 8. 1. 1829, fol. 1r.

46 V dopise z 8. ledna 1829 popisuje Rosellini Leopoldovi své dojmy z Abú Simbelu takto: „Zde ve vysokém západním pohoří, které strmými svahy spadá téměř až do Nilu, jsou vytesány pouze za použití dřát či podobných nástrojů dva velké chrámy... Jeden i druhý skýtají pohled na průčelí zdobené obrovskými kolosy a velikostí odpovídajícími nápisy. Interiér je přirozeně v nejhlubší temnotě a uchovává konstantní teplotu, která je v této době o 10–12 stupňů vyšší než teplota venkovní. Je tvořen 14 místnostmi, z nichž některé jsou obrovské.“

47 V době expedice stál chrám v Kalábši, který vznikl za vlády římského císaře Augusta, na svém původním místě. Během záchranné akce UNESCO v 60. letech 20. století byl rozebrán a stejně jako například chrám v Abú Simbelu nebo Esetin chrám na Fílé znovu postaven na bezpečnějším místě poblíž Asuánu. Během této záchranné akce byly objeveny znovu použité bloky ze starších památek. Například brána z počátků Augustovy vlády byla věnována Německu a dnes je součástí sbírek egyptologického muzea v Berlíně.

v němž popsal plavbu po Nilu s vyjmenováním zastávek mezi Abú Simbelem a Kóm Ombem.⁴⁸ Tato místa Rosellini na základě výsledků bádání určil jako oblast mezi Etiopií a Nubií, která byla pod nadvládou faraonů a tomu odpovídala i architektura. Nejvíce ho zaujalo, že od této části Núbie nenalezli stopy žádné památky, která by odpovídala stylu ptolemaiovského období, kromě chrámu v Dakce: „Až k tomuto bodu Núbie nebyla nalezena stopa žádného ptolemaiovského díla, zdá se, jako by tím mohl být potvrzen fakt, abychom uvěřili, že dominium Ptolemaiovců se nerozkládalo nikdy za Dakké (Pselcis), kde začínají jejich stavby.“⁴⁹ Leopoldovi sděloval i názory a hodnocení svého učitele, a to nejen ohledně tohoto chrámu, ale i obecné závěry přinášející buď potvrzení stávajících Champollionových mínění, či vědecké poznatky úplně nové, které uváděly na pravou míru zastaralé nebo ne zcela přesné dosavadní archeologické a historické znalosti.⁵⁰ Takovým způsobem se formovala moderní egyptologie, teoretickou přípravou, studiem, vlastním poznáním a zkušenostmi přímo na místě, tváří v tvář ohromujícím pozůstatkům staré egyptské civilizace v konfrontaci s úrovní obrovských teoretických znalostí, kterými Champollion a nakonec i Rosellini oplývali. Informace v tomto dopise ukazují, do jakých detailů, které i dnes mohou být pro badatele cenným zdrojem upřesňujících poznatků, Rosellini zacházel ve svých písemných sděleních toskánskému panovníkovi a jak prezentoval i historické souvislosti: „V Dakké a v dalším chrámu Núbie, postaveném v období kralování Ptolemaiovců, jsme zpozorovali poprvé různé postavy bohů namalovaných zvláštní fialovou barvou na oněch částech, které byly konstantně malovány žlutě. Zpočátku nás tato zvláštnost velmi překvapila, o to více, že fialová barva nebyla používána nikdy na egyptské malby: ale řecký nápis téhož chrámu v Dakké, jenž byl již publikován panem Letronnem, nám rozpletl uzel. Tento nápis hovoří o velkých nákladech na pozlacení postav v chrámu. Nyní se zdá zřejmé, že zlacení mohla být aplikována jen na žluté části. Fialová tedy, která nyní zůstává, je výsledkem lepidla, nebo jiné úpravy použité pro nanesení zlata, které bylo buď odstraněno, nebo odpadlo a zanechalo odkrytou plochu neobvyklou na egyptských postavách.“ V poslední části dopisu se rozepisuje o dalších navštívených chrámech z Řecko-římské doby, monumentech, jiných starožitnostech a reliéfech, zobrazujících různé historické události a panovníky, roztroušených v blízkém či vzdáleném okolí Dakky v Núbii před prvním kataraktem.⁵¹ Neméně zajímavá je informace o zajištění a organizaci vykopávek v Thébách a zabezpečení vyzvednutých nálezů a mumii a o zakrytí či uzavření odkrytých hrobek v době mezi prvním pobytem expedice a návratem při zpáteční cestě, kam se podle údajů vrátili 8. března 1829, aby se s novou energií pustili do vykopávek.⁵² Ještě předtím se 6. března na den zastavili opět v Esně.

Poté již následoval pětíměsíční nepřetržitý pobyt v Thébách a Luxoru, trvající od 8. března až do 7. srpna, plný horečné archeologické práce, rutiny a studia, čtení hieroglyfů, vykopávek, objevování nových hrobek a jejich odkrývání, vytváření jejich plánek a kopírování jejich výzdoby a nalezených předmětů, určování vyzvednutých mumii, srovnávání historických faktů, překreslování reliéfů, nástěnných maleb, opisování nápisů, zakreslování objektů, vytváření

48 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis, Ombôs, 15. 1. 1829, 4 s.

49 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Ombôs, 15. 2. 1829, fol. 1r.

50 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Ombôs, 15. 2. 1829, fol. 1r-v.

51 Jedná se o lokality Gerf Hussein, Dendur, Kalábša, Beit el-Wáli, Debod (v dopise jsou jména ve tvarech Ghirscie-hassa, Dondur, Kalabschie, Beit-ualli, Debodeh).

52 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopisy, Théby, 30. 5. a 2. 7. 1829. Dopisy jsou neobyčejně cenné pro svůj podrobný obsah činnosti členů expedice.

mapek a situačních plánů pohřebišť, určování egyptských panovníků, bohů, sestavování egyptského panteonu, charakterizování jednotlivých vrstev egyptské společnosti, popisování úlohy a postavení kněží, náboženských rituálů, vytváření sbírek pro převoz do vlasti, řazení nalezených předmětů, jejich katalogizace. Nejdůležitějšími hledisky⁵³ výjimečnosti zkoumaných hrobek byly hloubka, rozsah a způsob vyhloubení pohřebních komor v horském masivu a jejich struktura, množství hieroglyfických nápisů, jejich opisy, překreslení reliéfů a výmalb v královských hrobkách a nový převratný pohled na tyto nástěnné malby ve smyslu výkladu vyobrazených scén pro poznání životní i posmrtné pouti starých Egyptanů. Důležité je v tomto případě hodnocení Champollionova přínosu pro egyptologii zaznamenané Rosellinim: „Čtvrtým hlediskem konečně, jímž by měly být zkoumány královské hrobky, je posoudit význam všech těchto odlišných scén: a toto pojetí je zcela naším vlastním výdobytkem poznání našeho století a je novým plodem objevu pana Champolliona.“⁵⁴

Po přistání se badatelé nejprve usadili na východním břehu Nilu nedaleko chrámu v Karnaku, odkud mohli lépe prozkoumat památky v Luxoru. Na konci března se pak vypravili na opačnou stranu Théb do Bíbán el-Mulúk,⁵⁵ jak psal Rosellini v dopise z 30. května toskánskému velkovodovi, kde se v nekropoli ubytovali přímo v hrobce Ramesse IV. (KV 2): „Je to už dnes měsíc a půl, co žijeme v údolí Biban-el-Moluk, rozkládajícím se na severozápad od Théb. Tady jsou, jak naznačuje název, hrobky Thébanů a jedna z nich, která již ukrývala tělo Ramesse z XIX. [XX. sic!] dynastie, nám poskytuje pohodlné ubytování v malé části své široké chodby. Těchto hrobek, které se nacházejí v uvedeném údolí, je na dvacet. V době Diodora Sicula [Sicilského sic!] jich nebylo otevřeno ani sedmnáct; mezi nedávnými objevy se počítá jedna objevená Belzonim, která patří králi Usirei z 18. dynastie.“⁵⁶

Stejně tak zajímavě psal o tom, jakým způsobem pronikali do hrobek, které ještě nebyly odkryty: „V průběhu našeho pobytu v Luxoru jsme přepluli Nil, abychom se dostali do nekropole Théb a podívali na jednu hrobku vykopanou bočně, která nebyla ještě nikým navštívena. Zde se pronikalo jednou šachtou asi 8 loktů, vystavenou z nepálených cihel: na konci byla jedna čtvercová místnůstka, s rozpraskanou zemí, z níž se tu sestupuje do druhé šachty hluboké asi tak stejně jako ta první, zhotovené stejným způsobem. Na jejím konci je otvor, který ústí do zvláštní jeskyně o velikosti 5 metrů čtverečních, vysekané silou dláta v srdci hory, či v libyjském hřebenu, uvnitř ní měli Egyptané z Théb svůj hřbitov. Uvnitř jeskyně ležely na zemi čtyři pohřební schránky s mumiiemi, ta první z nich obsahovala ženské tělo, druhá tělo jejího manžela, jenž byl knězem Amonovým v Thébách. Další dvě schránky patřily, jak se zdá, téže rodině, ale byly bez uvedení jmen.“⁵⁷ Ale překvapivě téměř půl roku před návratem podle řádek z květnového listu Rosellini jednak bilancoval a vypočítával, co všechno bylo během expedice nashromážděno, a jednak již badatelé, jak se ukazuje, mysleli i na podzimní návrat: „Konečně je mou povinností oznámit Vaší Výsosti, že podle předem stanoveného časového plánu vyměřeného našim pracím, myslíme, že budeme moci ukončit průzkum thébských

53 Čtyři hlediska pro průzkum hrobek v Thébách a Údolí králů viz NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis, Théby, 30. 5. 1829, 10 s., fol. 3v-4r.

54 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Théby, 30. 5. 1829, fol. 4r. Komparaci Champollionových a Roselliniho vědeckých názorů a zhodnocení přínosu pro egyptologii viz Hari 1982: 75–80.

55 Údolí králů. Viz Robinson 2013: 198–199. Česky např. Weeks 2002. Srov. úryvek z dopisu Roselliniho datovaný 30. 5. 1829. NA, RAT, Leopold II., Rosellini Ippolito, dopis, Théby, 30. 5. 1829., fol. 5r-v.

56 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopisy, Théby, 30. 5. 1829, fol. 3r-v.

57 NA, RAT, Leopold II., Rosellini Ippolito, dopisy, Théby, 30. 5. 1829, fol. 2r-v.

*památek v průběhu příštího měsíce srpna, a tedy kdy se vydáme na zpáteční cestu, počítáme s tím, že se budeme moci nalodit k návratu v Alexandrii v prvních dnech měsíce října.*⁵⁸

Poslední dopis, datovaný v Thébách dne 2. července,⁵⁹ napsal Rosellini Leopoldovi krátce před odplutím zpět do Káhiry. Tam výprava dorazila 15. září. Nezdržela se zde dlouho, protože o pět dní později badatelé dorazili do Alexandrie,⁶⁰ kde čekali na loď do vlasti. Měli přislíbeno, že na začátku října je přepraví francouzská námořní přeprava, ale ta byla nakonec o dva měsíce odložena.⁶¹ Rosellini a jeho toskánští souputníci, vyjma Cherubiniho, nakonec nastoupili na obchodní loď, která je dopravila na konci listopadu do Livorna.⁶² Francouzští malíři L'Hôte, Bertin a Lehoux zůstali pracovat v Egyptě. Champollion a Cherubini čekali na příhodnou přepravu téměř 60 dnů až do 6. prosince. V Toulonu tak přistáli těsně před Vánoce až 23. prosince.

Champollion se v době čekání velmi úzce spřátelil s místokrálem Muhammadem Alím pašou, jeho rodinou a některými členy dvora, hlavně s pašovým osobním lékařem Étienneem Parisetem. Napsal na žádost Muhammada Alího přehled historie starověkého Egypta, který se mu podařilo dokončit na konci listopadu. A konečně měl čas také napsat svému toskánskému mecenáši jediný, za to však zásadní a obsáhlý čtyřstránkový dopis o významu a úspěšnosti výpravy, vědeckých objevech a poznacích, o podílu práce italské skupiny a o klasifikaci získaných artefaktů (obr. 3).⁶³ *„Vaše císařská Výsosti, dovoluji si Vám představit výsledky naší práce, poté, co mi pan Rosellini ukázal kresby, z velké části barevné, všech basreliéfů, historických skulptur nacházejících se buď v chrámech, nebo v palácích, což bylo hlavním záměrem naší expedice. Tyto ohromující obrazy byly velkoryse i okopírovány, a mohu potvrdit, že vědecká Evropa, při pohledu na tyto vzácné, nedávno získané kresby, se bude moci poprvé seznámit s velkolepou sbírkou kreseb, která zformuje poprvé přesnou představu o těchto nádherných dekoracích, stejně jako o mimořádné důležitosti nápisů, vyrytých na basreliéfech, tak významných pro historii Egypta i národů afrických či asijských.*⁶⁴

58 NA, RAT, Leopold II., Rosellini Ippolito, dopisy, Théby, 30. 5. 1829, fol. 4v-5r.

59 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Théby, 2. 7. 1829, 4 s., kde Rosellini uvádí sumarizaci výzkumu v Luxoru a thébské nekropoli v komparaci s poznatky francouzských inženýrů Jeana-Baptista Prospera Jolloise (1776–1842) a Édouarda de Villierse du Terrage (1780–1855), kteří se zúčastnili francouzské vědecko-literární expedice do Egypta v souvislosti s Napoleonovým vojenským tažením v roce 1799. Psal především o chrámu krále Ofimandia (Tomba di Ofimandio). Osymandys je řecké označení pro Ramesse II. V době francouzsko-toskánské expedice zájem o jeho chrám (Ramesseum) stoupl v souvislosti s básní anglického básníka Percy B. Shellyho, která poprvé vyšla v roce 1818 (Shelley 1818).

60 Cesta probíhala od Luxoru a Théb prakticky bez zastávky. Jen Champollion přikázal zastavit nakrátko v Dendeře, aby si ověřil, zda známá kartuše obsahující titul „autokrator“ není psána v hieroglyfech, což nebyla. Viz Robinson 2013: 205.

61 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Rejda v Livornu, 28. 11. 1829, 3 s., fol. 1r.

62 NA, RAT, Leopold II./1., Rosellini Ippolito, dopis, Rejda v Livornu, 28. 11. 1829, fol. 1r.

63 NA, RAT, Leopold II./1., Champollion, dopis, Alexandrie 14. 10. 1829, fol. 1v-2r. Rozdělení výsledků výzkumu do skupin: 1. zachycení ikonografické dokumentace; 2. historie a genealogie prvních suverénů vládnoucích v Egyptě, určení rodinných příslušníků, poznání jejich aktivit, zvyků, života soukromého i veřejného; 3. náboženství, panteon bohů, náboženské obřady, religiozita; 4. vytvoření tabulí podle basreliéfů a nástěnných maleb rozdělených podle umění, matérie, praktických činností starých Egyptanů.

64 NA, RAT, Leopold II./1., Champollion, dopis, Alexandrie 14. 10. 1829, fol. 1v.

Alexandrie 10⁶ 14 Octobre 1829

Altesse Impériale & Royale,

Les travaux de la Commission scientifique chargée d'étudier les monuments antiques de l'Égypte et de la Nubie, sont terminés depuis notre retour à Alexandrie, lequel date des derniers jours de Septembre.

L'Europe savante desirait connaître enfin, de quel intérêt pourraient être pour l'Histoire de la Civilisation et pour l'éclaircissement ^{des annales} des Vieilles Sociétés humaines, l'étude consciencieuse et approfondie, des Solifices de Style Egyptien existans entre la Méditerranée et Syène, et entre la première et la seconde Cataracte du Nil: Tout ce grand espace de pays couvert du débris des siècles passés, a été parcouru pas à pas la plume et le crayon à la main. Rien de ce qui se rapportait à l'histoire, au culte, à la croyance, aux mœurs et aux Usages des anciens habitans de ce sol mystérieux n'a dû être négligé par l'ardeur de notre zèle; l'extrême richesse de nos portefeuilles et les Notices complètes qui ont été rédigées, en particulier en six places, des Sculptures et des Inscriptions qui décorent toutes les parties de chaque monument, m'encourageaient à croire que nous n'avons point

Obr. 3 Champollionův dopis Leopoldu II. Toskánskému po příjezdu expedice do Alexandrie (NA, RAT, Leopold II/1, Champollion)

hommage des sentiments de profond respect et d'inalterable
dévouement avec lesquels je suis
de Votre altesse Imperiale & Royale,
Le très humble et très
Obeissant-Serviteur
J. f. Champollion le jeune

NÁVRAT ROSELLINIHO Z EXPEDICE

Ippolito po vylodění v Livornu dne 28. listopadu byl jako všichni a všechno, co přicházelo ze zámoří do Toskánska, podroben čtyřicetidenní karanténě v jedné ze tří karanténních stanic, tzv. Lazzeretti, situovaných při pobřeží poblíž livornského přístavu. Rosellini strávil celý prosinec v Lazzerettu di San Leopoldo,⁶⁵ aby se zotavil, utřídil si své poznámky, výpisky, seřadil kresby a ostatní dokumentaci přivezenou s sebou z Egypta. V karanténě psal dopisy. Na konci pobytu sestavil také svému mecenáši obsáhlou písemnou zprávu (Rosellini: 1830; Betrò 2013: 43–58; 2015: 113–124)⁶⁶, k níž přiložil čtyři přílohy. Jedná se o čtyři soupisy zachycující rozdělení výsledků z francouzsko-toskánské vědecko-literární výpravy po staroegyptských památkách, jež jsou jedinými originálními doklady tohoto druhu, které přinášejí nejcennější údaje ke sbírkám artefaktů a k dokumentaci získaným během cesty po staroegyptských monumentech:

- 1) Zpráva o počtu a kvalitě kreseb přivezených z Egypta
- 2) Zpráva o rozdělení prací mezi jednotlivé členy výpravy
- 3) Katalog starobylých památek vyzvednutých z vykopávek
- 4) Katalog starobylých památek získaných akvizicí a nákupy během expedice. (obr. 4)

Z Roselliniho sumarizujících výsledků vyplývá, že vytvořili celkem 1325 kreseb, nakoupili 1218 ks starožitných egyptských artefaktů jak v Alexandrii z kolekce konsula Nizzoliho, tak během cesty. Vlastními silami při vykopávkách v Thébách a Abydu získali 660 ks předmětů.

Celkem tedy přivezli na 1878 egyptských starožitností,⁶⁷ jež nyní tvoří překrásnou a vzácnou sbírku Egyptského oddělení Národního archeologického muzea ve Florencii.

65 Plán lazaretu je dochován v NA, RAT, Mapy, inv. č. 285.

66 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini, dopis (4 s.) se čtyřmi přílohami (celkem 34 s.), Livorno – Lazaret sv. Leopolda, 29. 12. 1829.

67 Zkrácená analýza výsledku viz dopis NA, RAT, Leopold II., Rosellini Ippolito, Livorno, 29. 12. 1829.

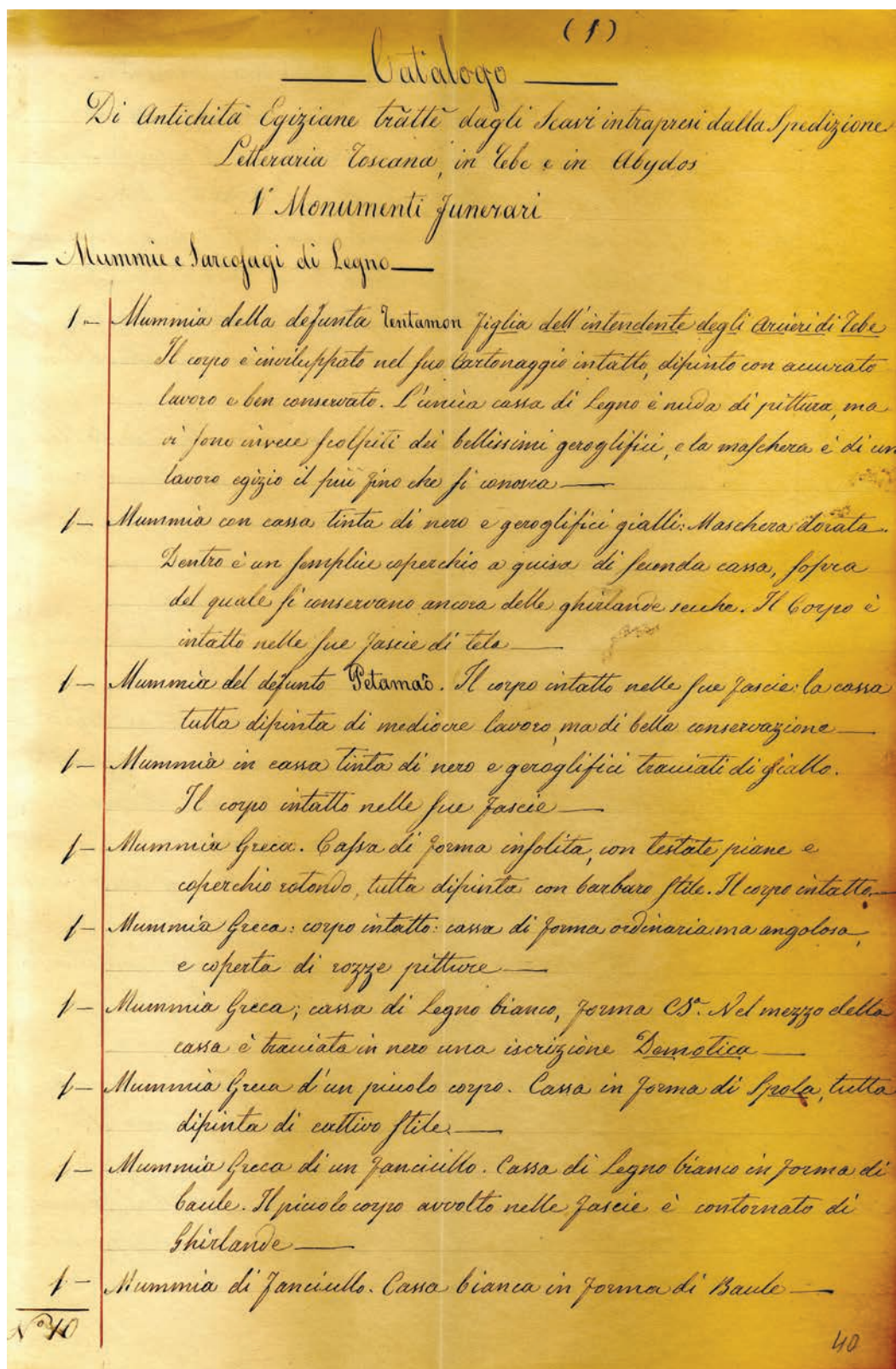
1) Kolekce kreseb přivezených z Egypta: celkem 1325 ks

Rozdělení kreseb do tří tříd: I. třída – HISTORIE – 8 skupin; II. třída – NÁBOŽENSTVÍ – 7 skupin; III. třída – CIVILNÍ STÁT – 16 skupin; 40 svazků rukopisů hieroglyfických nápisů, poznámek, záznamů, náčrtků, symbolů z monumentů Egypta a Núbie.

2) Kresby rozepsané podle autorů: Alessandro Ricci (469 ks); Giuseppe Angelelli (415 ks); Gaetano Rosellini (320 ks); Salvatore Cherubini (121 ks). Toskánská expedice pořídila celkem 896 ks kreseb; francouzská expedice celkem 429 ks. Celkem tedy 1325 ks. Kopie kreseb byly předány recipročně Francouzům.

3) Katalog starožitností z Egypta: akvizice nákupy: I. V Alexandrii: sarkofágy, pilastry, stély. II. Během cesty: monolity, basreliéfy, fragmenty, glazury, smalty, bronzy, vosky, dřevo, posvátná zvířata, skarabeové, malé amulety a různé symbolické předměty, dále předměty ze zlata, stříbra a kovů, ornamentů, smaltů, polodrahokamů, skla, pohřební figurky a obrázky, vázy, zbraně, nástroje, náčiní... celkem: 1218 ks.

4) Katalog starožitností z vykopávek z Théb a Abydu: Mumie a sarkofágy ze dřeva, kanopy, vázy, pohřební figurky, mumie zvířat, posmrtné masky, stély, kamenné fragmenty, dřevěné stély, sochy, kamenné vázy, terakoty, bronzy, předměty ze slámy, nástroje, náčiní, boty, oděvy, papyry, medaile... celkem: 660 ks.

Obr. 4 Titulní strana Roselliniho katalogu předmětů, které přivezl z egyptské expedice (NA, RAT, Leopold II/1, Rosellini)

SPOLEČNÁ CESTA – SPOLEČNÉ DÍLO

Po návratu z expedice se oba egyptologové pustili do víru práce. Jean-François Champollion byl jmenován v letech 1829–1832 členem Akademie věd v Paříži, získal katedru egyptských starožitností na Collège de France, bez oddechu přednášel, psal, třídil egyptskou dokumentaci a v průběhu těchto let také chystal publikaci svého největšího díla věnovaného egyptským a nubijským památkám (Champollion 1835–1845).

Obdobně na tom byl i Ippolito Rosellini, ale ten dal přednost práci na svých egyptských monumentech, omezil své funkce a aktivity na univerzitě v Pise. Ponechal si v letech 1829–1840 jen v rámci akademické činnosti přednášky z egyptologie, při nichž prezentoval výklad a aplikaci Champollionovy metody čtení královských kartuší z doby Řecko-římské v Egyptě.

Jeho věhlas, zvláště po Champolliově smrti v roce 1832, v evropských centrech vzdělanosti ještě vzrostl. Přicházeli za ním studenti a vědci, mezi nimiž byl v roce 1836 i mladý Karl Richard Lepsius⁶⁸ (1810–1884), pruský egyptolog, pokračovatel Champolliona a Roselliniho. Toskánský egyptolog omezením svých univerzitních aktivit získal čas a síly, aby se mohl věnovat v letech 1829–1843 práci na *I Monumenti dell'Egitto e della Nubia*,⁶⁹ rozsáhlém devítisvazkovém opusu doplněném třemi samostatnými svazky překrásných ilustrací, které vycházely v letech 1832–1844 v Pise (Rosellini 1832–1844).

Ale cesta k realizaci finální publikace nebyla tak jednoduchá, jak by se zdálo. O tom nás přesvědčí i další Champollionovy a Roselliniho dopisy adresované v roce 1831 toskánskému panovníkovi, z nichž se dovídáme podrobnosti o rodící se dohodě o spolupráci na paralelních vydavatelských podnicích – egyptských *Monumentech*.

Dopis francouzského egyptologa datovaný v Paříži dne 14. května 1831⁷⁰ seznamoval Leopolda II. (Panaija 2000: 168)⁷¹ s průběhem zpracování výsledků výzkumu. Champollion se v něm omlouval za zpoždění práce na publikaci o expedici do Egypta a Nubie a zdržení spolupráce s Roselliniem. Psal o důvodech, které byly příčinou disproporce mezi postupem práce jeho a Pisánce. Jedním z důvodů byla politická nestabilita ve Francii, kdy červencová revoluce roku 1830 zapříčinila pád jeho příznivce a financiera, krále Karla X. Politické zmatky, které nastaly, vytvářely nejistotu také pro Champollionovu kariéru a vydání *Monument*. Dále popisoval usilovnou práci na redakci egyptské gramatiky *Grammaire Égyptien Hiéroglyphique*, svůj záměr vrátit se do Egypta, problémy spojené se svým vedením katedry archeologie v Collège de France. Proto požádal velkovévodu o dovolení poslat Roselliniho za ním do Paříže, aby mohli dál spolupracovat, připravit a sladit podklady pro paralelní vydání *Monument*.

68 NA, Rodinný archiv Metternichů, Acta Clementina, AC 7, Bankéři, inv. č. 127 A, Lepsius Karl, zdvořilostní dopis ze dne 20. 6. 1852, adresovaný Clemensi Wenzelovi Nepomuku Lotharovi Metternichovi s informací o Lepsiově cestě do Egypta a o zaslání jeho díla *Denkmäler aus Ägypten und Aethiopien*. Berlin, 1849–1859.

69 Archivní soubor o rozsahu cca 20 000 dokumentů k životu a dílu Ippolita Roselliniho, francouzsko-toskánské expedici do Egypta a Nubie 1828–1829 a k dílu *Monumenta* viz fond Rosellini in Biblioteca Universitaria di Pisa. O Roselliniho projektu expedice viz www.progettorosellini.com. Srov. dále Ippolito Rosellini e gli inizi dell'Egittologia. Disegni e manoscritti inediti della Spedizione Franco-Toscana (1828–1829) dalla Biblioteca Univeritaria di Pisa.

70 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 14. 5. 1831, 4 s.

71 Leopold ocenil Champolliona za jeho činnosti dne 9. února 1830 udělením Řádu sv. Josefa v hodnosti rytíře.

O více než měsíc později odpověděl Leopold Jeanu-Françoisovi.⁷² Ocenil zpracování výsledků z expedice do Egypta, dal souhlas s vysláním Roselliniho do Paříže, aby oba vědci pracovali společně na přípravě tak významného díla. Rosellini odjel a pobyl v Paříži několik dlouhých měsíců, v nichž se oba muži plně věnovali při společných diskusích a při různých jednáních zpracovávání výsledků z Egypta, hodnocení nasbíraných dokumentů a podkladů či rozvržení matérie na přípravě opusu egyptských a nubijských *Monument* k vydání. Po intenzivních a vyčerpávajících studiích a rozpravách nakonec dospěli zdárně k dohodě o obsahu, formě *Monument* a postupu prací na jejich vydání. Dne 10. října 1831, půl roku před svým skonek, napsal Champollion svému dlouholetému toskánskému obdivovateli a mecenáši poslední dopis z Paříže se sdělením, že konečně je dokončena mezi ním a Rosellinim práce na přípravě publikace o expedici. Zároveň požádal Leopolda o vyjádření souhlasu s dílem pod názvem: *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*: „Dohody mezi panem profesorem Rosellinim a mnou o publikování výsledků naší cesty do Egypta a Nubie jsou definitivně skončeny a chtěli bychom pokorně požádat o Vaše předběžné schválení; Souhrnné dílo, jemuž dáme název Monumenta Egypta a Nubie, vyjde tiskem postupně a bude prezentovat kompletní myšlenku celého záměru a šíře naší publikace.“⁷³

Také Rosellini dopisem z Paříže, datovaným dne 23. září, informoval velkovévodu o shodě se Champollionem o vydání zpracovaných výsledků z expedice i v italštině, a to pod stejným názvem, jaký bude ve francouzštině. Doslova psal o perfektní shodě! Další informace se týkaly zveřejnění společného manifestu,⁷⁴ jehož text zaslal Rosellini Leopoldovi k posouzení a zároveň požádal toskánského panovníka o převzetí záštity nad tímto vědeckým dílem, které po pádu Karla X. za francouzskou stranu měla zaštitit vláda: „V důsledku naší dohody bude zveřejněn Manifest, který mi dává za povinnost poslat ho Vaši císařské a královské Výsosti. Jím se úředně oznamuje ušlechtilá záštita, kterou Vaše Výsost ráčila udělit tomuto vědeckému podniku, ne menší než ta, kterou obdržel od francouzské vlády.“ Krátce na to se vydal toskánský egyptolog zpět do Florencie a přivezl s sebou i list Champolliona, onen poslední, datovaný dnem 10. září. Champollion se však nedočkal ani jedné z edic díla. Zemřel dne 4. března 1832 v Paříži na apoplexii (Rosellini 1832). Rosellini přežil svého učitele, spolupracovníka a přítele o celých 11 let. Skonal v Pise dne 4. června 1843 na následky malárie. Ale on alespoň své dílo dovedl téměř do finální podoby a bylo mu dopřáno se těšit z vydávání jednotlivých svazků.

GIUSEPPE RADDI – PŘÍRODOVĚDEC ČLEMEM FRANCOUZSKO-TOSKÁNSKÉ EXPEDICE

Obraz expedice by však nebyl úplný, kdybychom se zde alespoň v náznacích nezmínili ještě o jednom členu expedice, jehož dopisy z Egypta jsou dochovány v Národním archivu v korespondenci Leopolda II. Jedná se o Giuseppeho Raddiho (1770–1829), významného toskánského přírodovědce a botanika, který byl již za Leopoldova otce Ferdinanda III. Toskánského účastníkem slavné rakouské expedice do Brazílie v letech 1817–1818. Tohoto významného cestovatele a badatele si vybral sám Leopold jako zkušeného odborníka za člena toskánské komise pro výpravu do Egypta. Důvodem bylo i to, že toskánský panovník chtěl využít vý-

72 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, koncept dopisu, Florencie, 25. 6. 1831, 1 s.

73 NA, RAT, Leopold II./1, Champollion, dopis, Paříž, 10. 9. 1831, 2 s., fol. 1r-v.

74 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini, dopis, Paříž, 23. 9. 1831, 2 s., fol. 1r.

2

Altezza Imperiale, e Reale

Bispetto
il 2to Febbrajo 1829
G. Raddi

In data da 24to del passato Settembre dal Cairo ebbi l'onore d'umiliare all'Altezza Vra. Imperiale e Reale il risultato delle mie ricerche e Osservazioni fatte nel Basso Egitto. Oggi, adempiendo sempre al dovere che m'incombe, ho la soddisfazione di poterle umiliare quello del medio Egitto, dal Cairo fino a Syuth, ove sono giunto in questo momento, e da dove sarò obbligato ripartire fra poche Ore per proseguire il viaggio a Theba. Il tragitto dal Cairo a quest'ultima città non è stato fatto con quella celerità che già annunziai a Vra. Altezza Imperiale e Reale, stante la permanenza fatta di circa quindici giorni presso la Montagna di Beni-hassan, dove sono molte Tombe, dalle quali due Commissioni archeologiche hanno fatto copiare molti Disegni e Osservazioni. Ciò mi ha dato campo di potere attentamente visitare la suddetta interessantissima Montagna, egualmente che quella ad essa limitrofa che fanno parte della Catena arabica, la quale dal Cairo scorre lungo la destra riva del Nilo fino al di là di Syene, e così raccogliere molti Saggi

Obr. 5 Dopis G. Raddiho z Káhiry (NA, RAT, Leopold II/1, Raddi)

pravy, aby rozšířil zaměření egyptské expedice také o prozkoumání flory, fauny a přírodních poměrů Egypta a Núbie. Díky Raddiho účasti se nám v pěti dochovaných obsáhlých dopisech⁷⁵ toskánskému velkovévodovi nabízí podrobný popis přírodních poměrů, flory a fauny i života prostých Egyptanů.

Raddi absolvoval téměř celou cestu expedice až po zpáteční návrat do Théb. Tam, jak napsal Rosellini v dopise Leopoldovi z 30. května, se botanik od egyptologické výpravy odpojil a vydal se prozkoumat deltu Nilu. Podle nových zpráv to vypadalo, že se Raddi hodlal vypravit ještě do oblasti Rudého moře.⁷⁶ Toskánský přírodovědec však výpravu k Rudému moři odložil a vydal se k jezeru známému pod názvem Burulus, oplývajícímu brakickými vodami, které leží ve správní oblasti Kafr eš-Šéch v deltě Nilu v Dolním Egyptě východně od Rosetty (ar-Rašíd). Ačkoliv toskánský botanik byl podle svých dopisů (obr. 5) uchvácen přírodními krásami Horního Egypta a Núbie, ve svém živlu se cítil, až když se opět vrátil do delty Nilu: „Po mém návratu z Núbie a Horního Egypta, jsem byl zcela šťasten, poněvadž jsem mohl spojit sbírky již shromážděné s tou, jež obsahovala jistý počet zvláštních a raritních nilských ryb, mezi nimiž se nachází elektrický sumec, druh velmi vzácný a obtížně ulovitelný. Chci jen říci, že Delta je zahradou Egypta.“⁷⁷

Poslední dva dopisy,⁷⁸ jež napsal už v Rosettě (ar-Rašíd) v první polovině června posledního roku svého života, oplývají informacemi o Raddiho činnosti, sbírkách, vegetaci, floře a fauně a prováděných výzkumech a pozorováních.

Raddi celou cestu všechno pečlivě dokumentoval a sbíral především botanické a mineralogické vzorky. Dopisy Leopoldovi jsou jedinečné nejen tím, že jsou jediné dochované, ale jsou také autentickým svědectvím o dnes již zmizelých částech krajiny Núbie a toku řeky Nilu, označovaných jako druhý, či Velký katarakt, který nenávratně zmizel v Násirově jezeře. V prvním dochovaném dopise toskánskému velkovévodovi datovaném v Káhiře dne 24. září 1828 se Raddi zmínil o ubytování společně s profesorem Rosellinim, které jim laskavě nabídl toskánský konsul Carlo Rossetti: „Mám tu čest Vaši císařské a královské Výsosti uctivě zrekapitulovat svou podnětnou cestu po Dolním Egyptu, z Alexandrie až do Káhiry, kam jsem dorazil dne 19. tohoto měsíce [září] a odkud pojedu asi tak za tři dny, neboť plán obou spojených komisí toskánské a francouzské je spěšně a přímo pokračovat v cestě až do Théb, abychom využili aktuální záplavu na řece Nilu pro zdolání plavby proti proudu po řece s velikou snadností, jistotou a ušetřením času, což nám umožní rezervovat si tolik času, kolik bude zapotřebí pro pobyt v Káhiře při našem návratu z Horního Egypta. Dne 19. [srpna], kdy jsme se dotkli země [přistáli v Alexandrii], jak profesor Rosellini, tak já máme ubytování u toskánského konsula Carla Rossettiho, jenž byl plný ochoty během našeho pobytu v tomto městě, začal jsem ihned navštěvovat jeho okolí, abych našel pouště, jež jsou téměř beze stopy vegetace. Ráno dne 24. tohoto měsíce září odjíždíme z Alexandrie k novému kanálu, nazvanému Mahmudi, který nechal vyhloubit současný paša, a směřem k polednímu následujícího dne vstupujeme na Nil. Přístup k řece je opravdu imponující, a jak říkají všichni spisovatelé, jeho břehy jsou velmi půvabné oproti

75 NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe, 1828–1829, 5 ks datovaných: Káhira, 24. 9. 1828; Suit Lico-polis, 9. 11. 1828, Ibsambul, 11. 1. 1829, Rosetta (ar-Rašíd), 6. 6. 1829, Rosetta (ar-Rašíd), 9. 6. 1829. Jde o naprosto unikátní autografy, které jsou dochovány pouze v Národním archivu v Praze.

76 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis, Théby, 30. 5. 1829, fol. 4v.

77 NA, RAT, Leopold II./1., Raddi Giuseppe, dopis datovaný v Rosettě (ar-Rašíd), dne 6. 6. 1829, 7 s., fol. 1r, 3r.

78 NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe, dopis datovaný v Rosettě (ar-Rašíd), dne 9. 6. 1829, 2 s., fol. 1r.

tomu zděšení z neúrodnosti, kterou nabízí okolí Alexandrie.“⁷⁹ Velmi cenný z hlediska dokumentování průběhu expedice je Raddiho list toskánskému velkovévodovi z Asjútu (Lykonpolis), datovaný 9. listopadu, který tak představuje jediný doklad o zastávce v této zajímavé lokalitě s popisem krajiny, přírodních poměrů a vegetace: „Pobývajíce všichni téměř 15 dnů v horách Beni Hassan [Bení-Hasan sic!], kde je mnoho hrobek, z nichž obě archeologické komise pořizovaly kopie četných maleb a hieroglyfů, mi dalo možnost pozorně podrobit zkoumání toto velmi zajímavé pohoří, stejně jako oblast s ním sousedící, která tvoří tzv. Arabské horské pásmo, jež se táhne od Káhiry podél pravého břehu Nilu a k Sijene [Asuán sic!], a také možnost nasbírat mnoho vzorků vápence vyznačujících se různým stupněm degradace, jimiž jsem naplnil dvě bedny, které nechávám v úschově až do svého návratu z Horního Egypta. Stav zemědělství, které reprezentují oba břehy řeky, je stále stejný, jako jsem pozoroval dřív, a než jsme dorazili do Káhiry, ale s tím rozdíl, že od Bedriscinu [el-Bedrašén sic!] a dále se rozprostírají široká pole cukrové třtiny a různých druhů čiroku, kterých si Arabové značně cení více než našeho obilí či zrna. Zoologická sbírka je o něco bohatší než ta, kterou jsem shromáždil v Deltě či Dolním Egyptě.“⁸⁰

Ve svém pozorování přírody a sbírkové činnosti pokračoval zkušený badatel Raddi i ve své poslední zastávce v Horním Egyptě, a to v Abú Simbelu,⁸¹ odkud poslal Leopoldovi II. rozsáhlou podrobnou sedmistránkovou zprávu. Na konci téhož dopisu, v němž si všímá i rostlin, jako jsou akácie „*Acacia seyal* a *Acacia del deserto*“, které, jak uvádí, jsou využitelné pro obchod s pryskyřicí, tzv. arabskou gumou, se jako zoolog pokusil zvrátit špatnou pověst největších nilských plazů, když napsal: „Krokodýly, druh tak obávaných zvířat, na což se stále každý odvolává, jsem ještě neviděl ani jednoho, který by si dovolil přiblížit k nám na dostřel pušky. A pokud se přeci jen nějaký přiblížil do blízkosti lodí, zmizel ihned, jakmile se na něj začala stříkat voda, každý pokus zabít toho tvora byl až do této doby zbytečný.“

Jeho zajímavé postřehy z oblasti Núbie, kromě naplňování jeho hlavního poslání přírodovědce shromažďovat zoologické i botanické vzorky, jistě potěší každého, koho zajímají nejen staroegyptské památky, ale i přírodní poměry na konci 20. let 19. století v této zemi faraonů. Velmi zajímavě, barvitě a svým způsobem nezastupitelně zde Raddi popsal i oblast 2., tzv. Velkého kataraktu. Okouzlený toskánský přírodovědec vyjádřil bizarní krásu této oblasti následujícími slovy: „Núbie nenabízí onu nudnou jednotvárnost naposled zmíněného [Egypt], ale nicméně co chvíli se ukazují nádherné a měnící se obrazy, zvláště onen, který nabízí druhý, neboli Velký katarakt (*Scallal Kebir* či *Scallal ouadi*), kde se nachází velký labyrint útesů a malých ostrovů různé velikosti a tvarů, které umožňují přechod a zároveň zatarasují koryto řeky (tedy to, co tvoří tzv. katarakt) a které formují hornatá místa, která lemují a často uzavírají tuto řeku, nejpůsobnější je kontrast, který si mysl člověka neuměla představit. Tento překrásný obraz přírody je, podle mého mínění, nemožné přesně popsat a načrtnout jeho nesmírnou krásu. Jenom proto má cenu podniknout tuto cestu.“⁸²

79 NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe, dopis datovaný v Káhiře, dne 24. 9. 1828, 5 s., fol. 1r., 2r s podrobným záznamem o rostlinách zde rostoucích, s uvedením jejich domorodých názvů a popisem přírodních podmínek. Srovnává floru v okolí Alexandrie a Káhiry a píše o objevení různých plazů.

80 NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe, dopis datovaný v Asjútu (Lykonpolisu), 9. 11. 1828, 3 s. Dále píše, že určil víc než tři druhy netopýrů, různé druhy plazů, které získal v pyramidách v Gíze a Sakkáře. V Bení Hasanu nachytl kromě plazů také nějaké ptáky a mnoho zástupců hmyzu, jež patří do řádu *Orthoptera* – rovnokřídlých.

81 NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe, dopis datovaný v Imbambulu/Abú Simbelu, dne 11. 1. 1829, 7 s.

82 NA, RAT, Leopold II./1, Raddi Giuseppe, dopis, Ibsambul/Abú Simbel, 11. 1. 1829, fol. 1r-v.

Raddi se však bohužel z výpravy nevrátil. Zemřel 6. září 1829 při zpáteční cestě do vlasti na Rhodu na úplavici. Raddim nashromážděné přírodovědné kolekce, především botanické, mineralogické i zoologické exempláře, uložené v 26 bednách, vyzvedl Rosellini v Alexandrii od italského generálního konzula, jenž je měl po smrti Raddiho opatrovat. Rosellini je přidal ke svým sbírkám starožitností nalezených v Egyptě a dopravil na sardinské lodi Cleopatra do Livorna dne 22. prosince 1829.⁸³ Giuseppe Raddi už svou přírodovědnou kolekci ale sám zpracovat nemohl (Savi 1830: 29–33; 113–119; Bertoloni 1830: 90–100).

Botanické sbírky jsou uloženy v Botanické zahradě v Pise a v muzeu v bývalé kartouze Certosa v Calci poblíž Pisy. Byl z nich vytvořen herbář „*Herbarium Horti Pisani*“ čítající na 427 rostlin a semen, který je dodnes jedinečným pramenem pro floru severní Afriky (Amadei – Baldini – Garbari – Maccioni 1982: 167–173).

Zkoumané dopisy všech tří účastníků výpravy propojené v toskánském rodinném archivu spolu s deníkovými záznamy velkovévody Leopolda II. v jeden dokumentační celek skládají svými navzájem se doplňujícími informacemi velmi podrobný a z mnoha hledisek neobyčejný obraz celé famózní egyptské toskánsko-francouzské expedice. Krátkou analýzou objevených dopisů Jeana-Françoise Champolliona, Ippolita Roselliniho, Giuseppeho Raddiho a záznamů deníků toskánského velkovévody Leopolda II. – tedy zcela neznámé a množstvím nezanedbatelné originální dokumentace⁸⁴ k vyčerpávajícím způsobem probádané a zpracované historické francouzsko-toskánské vědecko-literární expedici po staroegyptských památkách – jsme si ukázali, že ještě dnes, téměř po půl druhém století je možno v archivech nalézt dokumenty, které nejsou známy a mohou přinést řadu nových pohledů na skutečnosti, jež jsou již po mnohá desetiletí podrobena systematickému zkoumání drobnohledem historiků, archeologů, jazykovědců i vědců jiných vědních disciplín. A to jsme mohli odkrýt v citovaných ukázkách z korespondence a deníkových poznámkách jen špičku ledovce informační a dokumentární hodnoty, kterou přinášejí tyto archiválie, dochované v pražském Národním archivu ve fondu Rodinného archivu toskánských Habsburků.

Nedávným podrobným průzkumem soupisu přivezených egyptských artefaktů, které sepsal Rosellini v době své karantény v lazaretu sv. Leopolda, se podařilo na začátku roku 2014 profesorce egyptologie univerzity v Pise, Marilině Betrò, identifikovat poslední jedenáctou mumii přivezenou Roselliniem z egyptské výpravy, jež nebyla předána toskánskému velkovévodovi Leopoldu II., protože byla během přepravy do Livorna poškozena. V roce 2012 byla nalezena v krabici v depozitáři přírodovědného muzea, ale identifikace byla provedena až na základě Roselliniho seznamů, které vyhotovil na sklonku roku 1829 pro svého toskánského mecenáše a které jsou dnes uloženy v Rodinném archivu toskánských Habsburků.⁸⁵

83 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini, dopis, Rejda v Livornu, 28. 11. 1829, 1r-v.

84 Celkem je v toskánském archivu dochováno osm vlastnoručních dopisů Champolliona (1826–1831), sedm konceptů odpovědí toskánského velkovévody Jeanu-Françoisovi, Leopoldovy záznamy v denících o Champollionovi a Roselliniem; 12 originálních dopisů Roselliniho z let 1827–1831; a konečně pět dopisů Raddiho z výpravy do Egypta. Tyto dokumenty, pokrývající přípravu výpravy do Egypta, průběh celé expedice a konečně okolnosti vydání *Monument*, stejně jako přírodovědná pozorování toskánského botanika, lze tedy hodnotit jak kvantitativně, tak především kvalitativně jako objevný příspěvek k historii egyptologie, který by neměl být historiky opomíjen.

85 NA, RAT, Leopold II./1, Rosellini Ippolito, dopis se čtyřmi přílohami, Livorno – Lazaret sv. Leopolda, 29. prosince 1829. V prostorách přírodovědného muzea (Museo di Storia Naturale) v Calci u Pisy byla díky tomu otevřena výstava „*Kenamun, l'undicesima mummia*“, jež probíhala od 12. dubna

V tom je nesmírný význam archivů, jež jsou nevyčerpatelným zdrojem poznání a jsou stále připraveny poskytnout pečlivě uchovávanou dokumentaci badatelské veřejnosti jak fyzicky ve studovnách, kde v rukou badatelů mohou ožít osudy aktérů dob minulých umocněné dotykem, tak v digitální podobě. Archivní instituce totiž sledují i nové informační technologie digitálního světa, aby tak umožnily zájemcům blízkým i vzdáleným globální přístup k archivním památkám.

Z více než roční výpravy do země na Nilu dovezla tato francouzsko-toskánská expedice také stovky hodnotných starožitností a desítky kreseb předmětů a hrobek. Předměty jsou dodnes významnou součástí muzeí v pařížském Louvru a italské Florencii. Vědecké vyhodnocení získaných poznatků pak trvalo několik dalších let a v jistém smyslu trvá dodnes. Údaje expedic z devatenáctého století, ačkoli vznikaly v kontextu jiných vědeckých postupů, si v některých ohledech uchovaly svou hodnotu. Francouzská i italská část expedice je vydala v několika svazkových monografiích (Champollion 1835–1845; Rosellini 1832–1844). Tyto publikace jsou spolu s Napoleonovým *Popisem Egypta* a o něco mladšími publikacemi Lepsiovy pruské expedice dodnes nenahraditelné. Role královské filantropie a podpory vědy byla v tomto období vývoje vědeckých disciplín stále výjimečná. Nešlo však jen o vědecké poznatky – tyto knihy a soudobé cestopisy o zemi na Nilu, kterých začalo přibývat, podporovaly i obecnější vědomí a povědomí o Egyptě a nezřídka i uměleckou reflexi starověké kultury (Moser 2012; McGeough 2015). Jejich význam v evropské kultuře je tudíž širší. Konečně tedy nelze říci, že by tito cestující vědci, jakkoli s *de facto* státní, diplomatickou podporou, byli jen nebo převážně zprostředkovateli evropských imperiálních ambic (jakkoli tyto sehrály svou roli), ačkoli toto téma zde nemůžeme dále rozvíjet podrobněji.

DALŠÍ TOSKÁNCI OKOUZLENÍ ZEMÍ NA NILU

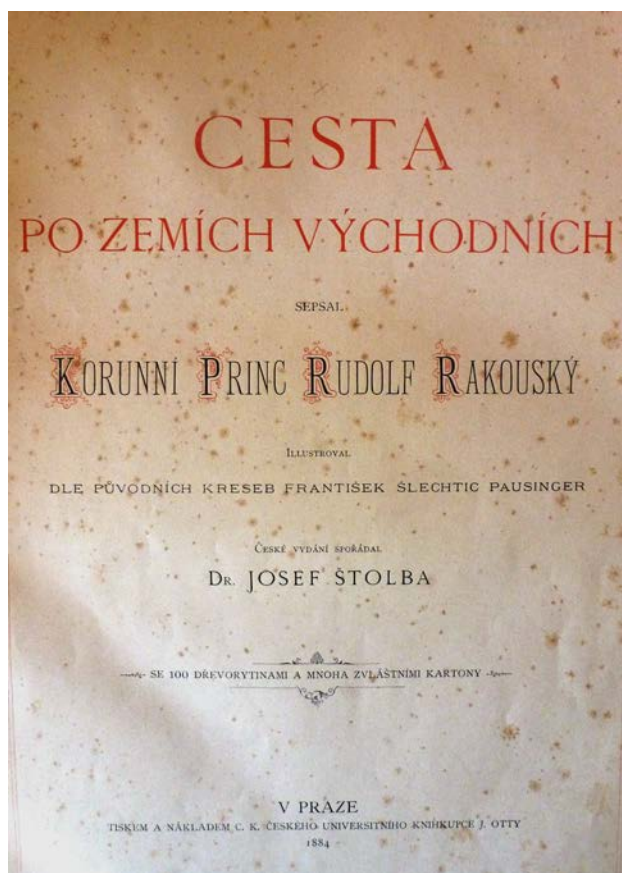
Dalším členem toskánské větve habsburského rodu, který zavítal do Egypta, byl otec Josefa Ferdinanda, Ferdinand IV. (1835–1908) (Matteucci 2013), který doprovázel roku 1881 korunního prince Rudolfa⁸⁶ (1858–1889) (Hammanová 1993) na jeho *Orientreise*. Rudolf vydal ze své cesty do Egypta a na Blízký východ cestopis (Kovář 1882; Habsburský Rudolf 1884 (obr. 6); von Österreich, Rudolf 1885), ve kterém popisuje jak život tehdejšího Egypta, tak starověké památky, které navštívil. Ve své knize připomíná také slavnostní večeri, kterou na jeho počest připravil egyptský místokráľ v neděli 20. února 1881. V archivním fondu Ferdinanda IV. se dochoval jídelníček této slavnosti večere (obr. 7). Podávala se například: „*Želví polévka, paštičky ze zvěřiny, kuře s rýží à la chedív, krůta nadívaná lanýži s vlašským salátem a jako dezert vanilkové a čokoládové koule s oplátkou.*“⁸⁷ Kromě společenské zábavy a loveckých úspěchů šlo také o jistou formu státní návštěvy – tyto cesty měly jen výjimečně zcela soukromý charakter.

---

do 29. června 2014. K výstavě byl vydán nakladatelstvím Edizioni ETS v Pise stejnojmenný katalog, editovaný Marilinou Betrò (Betrò 2014).

86 Není jisté bez zajímavosti, že Rudolfův otec, císař František Josef I., se inkognito zúčastnil slavnostního otevření Suezského kanálu v roce 1869. Součástí jeho delegace byl i významný moravský historiograf Beda Dudík, který mu dělal osobního zповědňíka a napsal ze své cesty k Nilu a pyramidám zajímavý cestopis (Dudík 1870).

87 NA, RAT, Ferdinand IV./2, inv. č. 408.

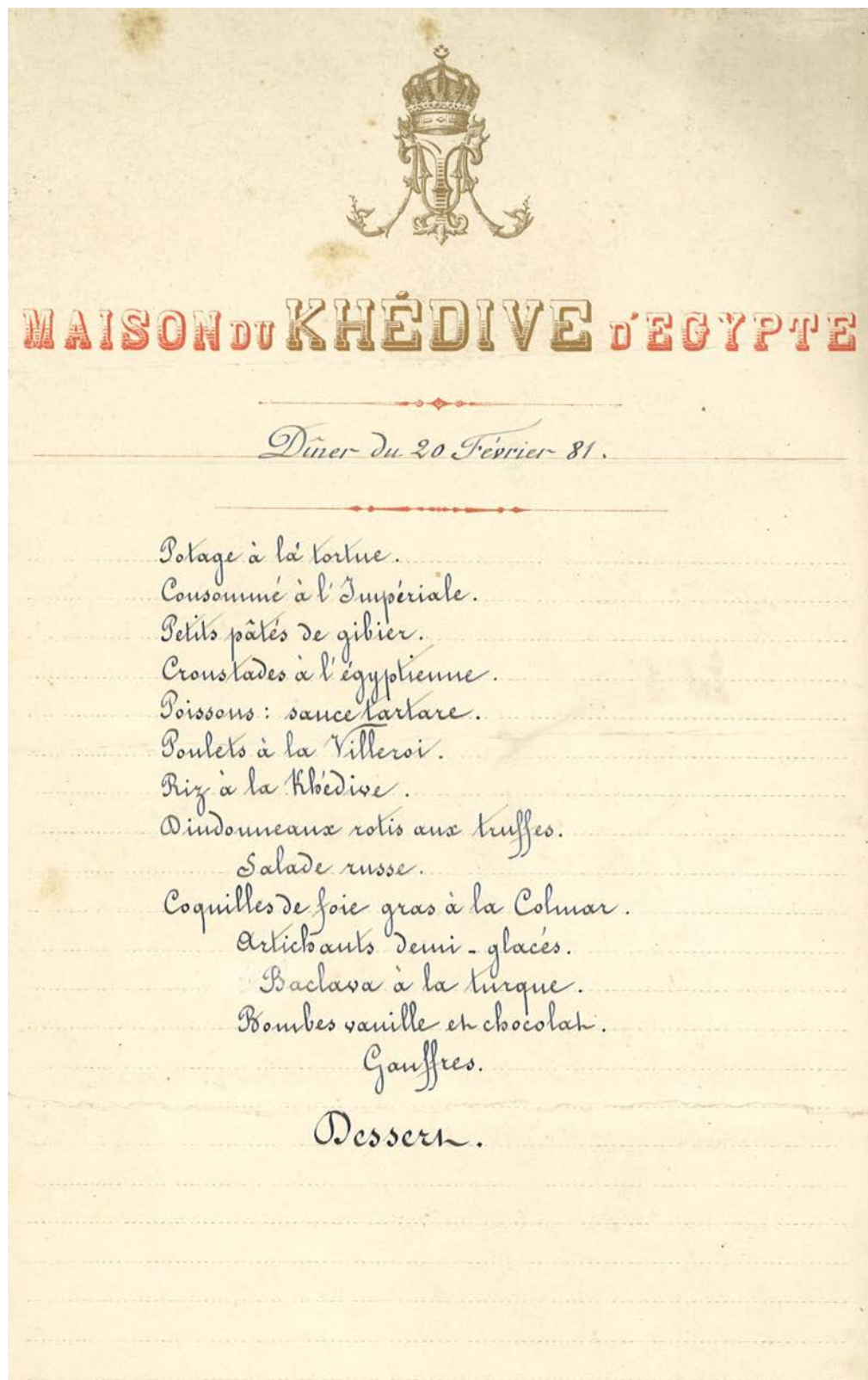
Obr. 6 Titulní strana cestopisu *Cesta po zemích východních* (Archiv autorů)

O významu cesty svědčí i to, že na plavbu po Nilu byl Rudolfovi egyptským místokrálem zapůjčen parník *Feruz*. Rudolf získal kromě stovek loveckých trofejí i sbírku starožitností. S jejich výběrem mu velmi pravděpodobně pomáhali jeho průvodci Egyptem. Byli jimi slavní – a kontroverzní – němečtí egyptologové Emil a Heinrich Brugschové (Bierbrier 2012: 83–85), kteří byli aktivní také na poli popularizace svého oboru. Egyptologická sbírka korunního prince Rudolfa je dnes součástí fondů *Kunsthistorisches Museum* ve Vídni (Satzinger 2016: 297–301; Selander 2007: 219–231).

Do začátku 1. světové války v roce 1914 se do Egypta vydali ještě tři členové toskánské větve rodu. Prvním byl Ludvík Salvátor. Tento mimořádně vzdělaný arcivévoda, který ovládal na velmi dobré úrovni snad dvě desítky jazyků, se vydal na svou karavanní cestu v březnu roku 1878. Vedla z Egypta do Sýrie a vyvrcholila třetí návštěvou arcivévody Ludvíka Salvátora v Jeruzalémě. Ludvíkovy zájmy v Egyptě se rozvíjely i v následujících letech. Mezi léty 1899 a 1900 si zakoupil pozemky a vilu v Ramleh, nedaleko Alexandrie (Salvátor 1885; Podhorný 2018: 224–230; Salvator 1900; Gregorovičová 2018, 2020).

Posledním členem toskánské větve habsburského rodu, který navštívil Egypt a Blízký východ, byl roku 1911 Jindřich Ferdinand (1878–1969), který byl čtvrtým synem Ferdinanda IV. a Alice Parmské (Hamannová 1996: 178–179).⁸⁸

⁸⁸ Dokumenty k této cestě se v pražském fondu toskánských Habsburků bohužel nenacházejí. Archivní materiály k Jindřichu Ferdinandovi pokrývají roky 1878–1907. NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 64:

Obr. 7 Jídelníček slavnostní večeře na počest Rudolfova pobytu v Káhiře (NA, RAT, Ferdinand IV./2, inv. č. 408)

Aristokratické cesty – a konečně i cesty financované elitami – měly některé shodné cíle – především reprezentaci politickou a osobní, k níž patřilo především sběratelsví v oboru přírodnin i historických předmětů. U některých členů rodu ale zájem o severní Afriku a západní Asii obsáhl delší časový úsek a souvisel s osobním vztahem nejen k cestám a mecenátu jakožto součástí životního stylu a prezentace, ale přímo k tomuto regionu a jeho minulosti i současnosti.

Naše pozornost se ale dále soustředí na arcivévodu Josefa Ferdinanda, jehož archivní fond je taktéž součástí pražského Národního archivu. V archivním fondu jeho otce, Ferdinanda IV., se totiž nachází korespondence mezi ním a jeho rodinou, která nám přibližuje jeho původně loveckou výpravu do Egypta na počátku roku 1903. Probíhala již v době, kdy byla egyptologie plně etablována na většině univerzit západní Evropy a stála již na pevných nohách především francouzských a britských. Z cest do Egypta se stal velmi výnosný byznys pro mnohé cestovní kanceláře, které své služby nabízely movitým Evropanům. Jak uvidíme později, jednu z těchto „cestovek“ využil pro část své cesty i arcivévoda Josef Ferdinand (Humphreys 2021).

JOSEF FERDINAND A JEHO CESTA EGYPTEM

Syn Ferdinanda IV. a jeho druhé manželky Alice Parmské se narodil roku 1872 v „Mozartově“ Salcburku. Zde byl také 4. června 1872 pokřtěn, jak o tom informuje křestní list vystavený arcijáhmem salcburské katedrály.⁸⁹ Jeho život je ale spojen především se zájmem o balonové létání, loveckou vášní po otci a vojenskou kariérou, která byla pro členy habsburského rodu typická (obr. 8). Během 1. světové války byl císařem Karlem I. jmenován generálním inspektorem leteckých sil. To mu pravděpodobně pomohlo roku 1938, když byl na krátkou dobu dopraven do koncentračního tábora v Dachau. Díky osobním kontaktům na Alberta Günthera, bratra Hermanna Göringa, byl ale brzy propuštěn (Hamannová 1996: 188–189).

V následujícím textu se ale budeme věnovat jeho cestovatelským a loveckým zájmům ještě v době monarchie. Byl to právě lov, který zavedl arcivévodu Josefa Ferdinanda na počátku roku 1903 do Egypta (Onderka – Podhorný 2018; Podhorný – Onderka 2018). V Terstu se nalodil na palubu lodi s názvem Cleopatra a vydal se vstříc egyptskému pobřeží.⁹⁰ Na africký kontinent vstoupil někdy v polovině ledna 1903 v alexandrijském přístavu. Necestoval však pod svým pravým jménem, ale pod pseudonymem hrabě Buriano, který odkazoval na jedno z panství v majetku jeho rodiny. První zprávou o bezpečném přistání v Egyptě je lakonicky napsaný telegram: „Dobře jsem docestoval – Buriano“ odeslaný z města Zagazigu 19. ledna 1903.⁹¹ Ze Zagazigu adresuje domů do Salcburku také svůj první dopis. Zmiňuje v něm zimní počasí cestou z Evropy a také to, že se mu naštěstí úspěšně vyhnula mořská nemoc (což o sobě ale tvrdí většina cestovatelů): „V Brindisi byla sněhová bouře a také řecké ostrovy byly celé bílé... Mně se mořská nemoc vyhnula...“⁹² Prostředí na lodi si, na rozdíl od počasí, arcivévoda pochvaloval

---

Enrico, inv. č. 586, kart. 197. Stručný medailonek Jindřicha Ferdinanda je v klasické práci Brigitte Hamannové.

89 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 581, kart. 193, N° 588/C.

90 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903.

91 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Telegram ze dne 19. 1. 1903.

92 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 19. 1. 1903.

Obr. 8 Josef Ferdinand
(NA, RAT, fotografie)

následujícími slovy: „Na lodi bylo docela útulno, velmi příjemná společnost.“⁹³ Ze Zagazigu píše i o již uskutečněném setkání v Alexandrii. V přístavu na výpravu čekal konzul příjmením Vetter, který provázel arcivévodu Egyptem: „V Alexandrii nás čekal konzul Vetter, který se nás ihned ujal.“⁹⁴ V dalším ze svých dopisů ze Zagazigu přibližuje arcivévoda harmonogram své cesty Egyptem: „8. února pojedou do Káhiry a odtamtud 9. února do Horního Egypta. 23. 2. bych měl přijet pak zpět do Káhiry, kde chci zůstat osm dnů. Poté chci ještě navštívit Suezský průplav a Alexandrii. Pravděpodobně 7. března pojedou z Alexandrie zpět do Terstu...“⁹⁵

93 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 19. 1. 1903.

94 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 19. 1. 1903.

95 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 27. 1. 1903.

Ze Zagazigu se vydal do Káhiry a odtud vlakem do Asjútu. Zde se nalodil na parník Amasis,⁹⁶ který provozovala společnost Thomas Cook and Son.⁹⁷ Z paluby parníku píše rodině do Salcburku následující: „Počasí je nádherné, jen někdy větrné. Loď je velmi pohodlná a je na ní pouze 40 pasažérů. Převážně Američané a Angličané, takže ‚biftekové obličejé‘. Ráno jsme viděli první starožitnosti (přestože už na lodi nějaké jsou), ale ty nejsou staré 6000 let, ale pouze 60.“⁹⁸ Na palubě parníku Amasis cestoval arcivévoda až do Asuánu a v dopisech přibližoval rodině památky, které cestou navštívil. V dopisu psaném 14. února uvádí: „Viděli jsme zde následující. 11. (února) Hathořin chrám v Denderě. 12. (února) chrám Thutmose III., potom královské hrobky Ramesse I., II. a VI., Sethiho I. a Amenhotepa VI. (sic!) v Thébách, které jsou mimořádně zajímavé (vypadají jako doly v Hintersee), hroby v Dér el-Bahrí. 13. (února) Amonův chrám v Karnaku a chrám v Luxoru. 14. (února) Ramesseum, chrám v Medínit Habú a Memnonovy kolosy.“⁹⁹

První den návštěvy, 12. února 1903, strávil arcivévoda v severní části Západních Théb. V dopisu se zmínil o „chrámu Thutmosise III.“,¹⁰⁰ což by podle popisu, známé topografie pohřebiště a také ve srovnání s tím, které památky navštěvovali jiní cestovatelé, odpovídalo spíše chrámu královny Hatšepsuty v Dér el-Bahrí. Podle následujícího popisu arcivévoda též navštívil pět hrobek v Údolí králů. Měly to být hrobky Ramesse I., II., VI., Sethiho I. a Amenhotepa VI. Egyptu ovšem vládli pouze čtyři králové jménem Amenhotep.

Hrobka Amenhotepa I. stále není zcela spolehlivě určena. Hrobku Amenhotepa II. (KV 35) objevil v roce 1898 Victor Loret (1859–1946). Bylo to jen pět let před arcivévodovou návštěvou a hrobka se rychle stala v rámci Údolí králů atrakcí. Naproti tomu hrobka Amenhotepa III. (KV 22) je v takzvaném Západním údolí, dosti vzdálené části Údolí králů, které arcivévoda patrně nenavštívil. Konečně pokud jde o Amenhotepa IV., byl snad (nebo měl být) původně pohřben v Amarně a později v Údolí králů, ale KV 55, hrobka, která je mu připisována, byla objevena až v roce 1907. Josef Ferdinand tedy s největší pravděpodobností spatřil hrobku Amenhotepa II.

Tím ale problém s určením památek, které měl navštívit, nekončí. Hrobka Ramesse II. (KV 7) byla po staletí zasahována záplavami, které ji dost poškodily. Až roku 1913 se ji pokoušel prozkoumat Harry Burton (1879–1940) a měl přitom potíže se dovnitř vůbec dostat. Je tedy dosti nepravděpodobné, že by se to o deset let dříve podařilo arcivévodovi. Mohlo se ale snadno stát, že při návštěvě jiného hrobu mu bylo řečeno, že právě spatřil místo posledního odpočinku velkého Ramesse.

96 Jednalo se o kolesový parník první třídy, dříve nesoucí název Princ Mohammed Alí, který jezdil mezi Káhirou a Asuánem od ledna 1887. V prosinci 1915 byl britskou armádou poslán do Mezopotámie, odkud už se nevrátil. Zdá se, že celá cesta z Káhiry do Asuánu a zpět byla organizována britskou společností Thomas Cook and Son. Tato dnes již neexistující britská cestovní kancelář patřila v 2. polovině 19. století a v první polovině 20. století k naprosté špičce, pokud se jedná o cesty do Orientu. Vydávala si své vlastní průvodce a každý rok také sezonní ročenku pro cestovatele. Například 14denní cesta po Egyptě podle průvodce z roku 1913 stála 736 marek. V majetku této kanceláře bylo i několik parníků různých typů (Cook and Son 1913).

97 Stručné základní informace např. <https://www.thomascook.com/thomas-cook-history/>.

98 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 11. 2. 1903.

99 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 14. 2. 1903.

100 Takto je panovníkovo jméno zapsáno v původním německém originálu.

V době jeho návštěvy pracoval v Údolí králů Howard Carter (1874–1933) a začal právě čistit hrobku královny Hatšepsuty (KV 20). Carter velmi pečoval o prezentaci i uchování památek v rámci možností své doby. V roce 1903, ale až po arcivévodově návštěvě, dal zavést elektrinu do šesti hrobek v Údolí králů, těch, které se těšily největší pozornosti turistů: Ramesse IX. (KV 6), Ramesse VI. (KV 9), Ramesse III. (KV 11), Ramesse I. (KV 16), Sethiho I. (KV 17) a konečně i Amenhotepa II. (KV 35) (Reeves – Taylor 1992).

Ramesse I., Sethi I. a Ramesse VI. jsou již na arcivévodském seznamu. Hrob Ramesse VI. byl přístupný již od starověku a hrobky Ramesse I. a Sethiho I. znovuotevřel Giovanni Battista Belzoni roku 1817. Takže hrobka, kterou Josef Ferdinand pokládal za věčný příbytek Ramesse II., mohla nejspíše patřit Ramessovi III. nebo IX., které byly rovněž dlouhodobě přístupné. Nelze samozřejmě vyloučit, že se podíval i do některé další nedávno otevřené hrobky. Den ukončil návštěvou „hrobů v Dér el-Bahrí“. To mohly být některé z hrobek hodnostářů v severní části thébského pohřebiště, tedy jak Dra Abu en-Naga, tak samo Dér el-Bahrí, nebo Asasif.

Další den, 13. února 1903, navštívil dva chrámové komplexy na východním břehu Nilu, Luxor a Karnak. Konečně 14. února přeplul arcivévoda opět na západní břeh a prohlédl si jižní část pohřebiště, včetně zádušních chrámů Ramesse II. a III. (Ramesseum a Medínet Habu) a také Memnonovy kolosy (Weeks: 2002).

Poslední zastávkou výpravy proti proudu Nilu byl Asuán a nedaleký ostrov Fílé se slavným chrámem bohyně Esety. V dopisu psaném na palubě parníku cestou zpět píše: „V Asuánu bylo opravdové horko.“ Slavný chrám bohužel zastihl arcivévoda pod vodní hladinou: „Co ve Fílé. Ostrov je bohužel celý pod vodou a člověk se může projet kolem Esetina chrámu na lodičce podobně jako v Benátkách. Smutný pohled.“¹⁰¹ V okolí 1. nilského kataraktu se arcivévoda projel na loďce. Plavba ho ale příliš neoslovila: „Přes 1. katarakt lodí. Nic výjimečného...“

Na zpáteční cestě viděl arcivévoda Kóm Ombo s chrámem krokodýlího boha Sobka, chrám na lokalitě Esna a 22. února dorazil z Asjútu rychlíkem do Káhiry.¹⁰² Podle hlavičky na prvním dopisu z Káhiry (obr. 9) se ubytoval ve slavném hotelu Shepheard. Metropoli Egypta popisuje rodině do Salcburku následovně: „Káhira samotná je pěkná a moderní, přestože její některé části vypadají v pravdě, arabsky.“¹⁰³ Josef Ferdinand samozřejmě nevynechal ani procházku městem a zaujal ho pohled na Káhiru z Citadely: „Z Citadely se člověku nabízí nádherný pohled na město s mnoha minarety.“ 25. února navštívil Egyptské muzeum a zoologickou zahradu: „Dnes jsem byl v Muzeu. To je nádherné, stejně jako zoologická zahrada.“ „Ráno (26. února) jsem byl na návštěvě u chedíva.“¹⁰⁴ Chedívem byl roku 1903 Abbas II. Hilmi, který studoval v Rakousku a uměl tedy velmi dobře německy. Tuto skutečnost také Josef Ferdinand v jednom ze svých dopisů rodině kvituje se slovy: „Moje návštěva u chedíva byla velmi milá. Místokrál umí velmi dobře německy a byl velmi příjemný.“¹⁰⁵

101 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 18. 2. 1903.

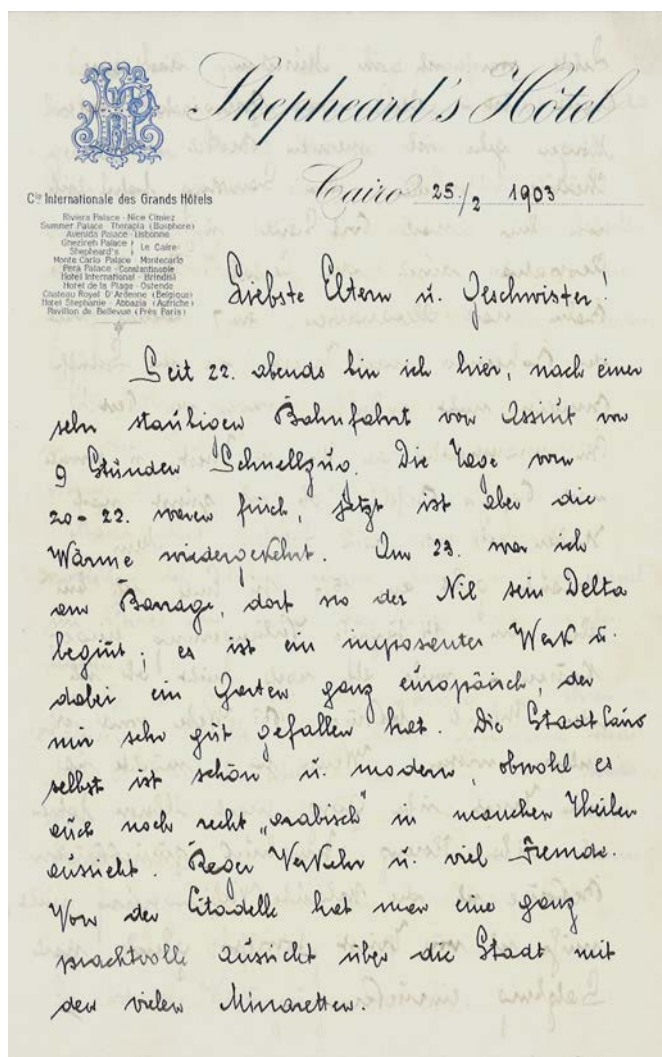
102 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 18. 2. 1903.

103 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 25. 2. 1903.

104 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 25. 2. 1903.

105 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 5. 3. 1903.

Obř. 9 Dopis Josefa Ferdinanda z Káhiry (NA, RAT, Ferdinand IV./2, inv. ř. 582)

Arcivévoda samozřejmě neopomenul navřítvit ani archeologické lokality v okolí Káhiry. Nejprve využil k dopravě vlak a pak přes pouřt usedl na oslíka: „Vřera jsem seděl řest hodin na sedadle. Nejprve vlakem do Memfidy a pak na oslíku přes pouřt k pyramidám. Od řech v Sakkáře k řech v Gíze. Cestou jsem viděl také hrobky posvátných býků Apidů.“ Nemohl samozřejmě vynechat ani návřtřvu Velké pyramidy v Gíze. Ta jej ale příliš neoslovila, jak prozrazuje dále v dopisu: „Přirozeně jsem byl také u Cheopsovy pyramidy. Jak nahoře, tak vevnitř. Obojí ale není řádná velká zábava. Vevnitř prach, všude vlhkost, velcí netopyři a podezřelý zápach. Nahoru a dolů? Raději bych chodil řest hodin pěřky po horách!“¹⁰⁶ Ocenil alespoň, ře z vrcholu pyramidy je hezký pohled na Káhiru a Nil: „Z vrcholu pyramidy se řlověku naskýtá krásný pohled na Káhiru a Nil s jeho zelenými břehy v ostrém kontrastu se řžlutou pouřtí.“¹⁰⁷

106 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. ř. 582. Giuseppe - Viaggio dell'Egitto 1903. Dopis ze dne 25. 2. 1903.

107 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. ř. 582. Giuseppe - Viaggio dell'Egitto 1903. Dopis ze dne 25. 2. 1903.

Prvního března 1903 opustil Josef Ferdinand Káhiru a vydal se do Port Saidu a odtud na palubě lodi Cleopatra projel Suezský kanál. Palubu lodi opustil v Suez. Cleopatra pak pokračovala směrem k Zanzibaru: „2. března jsem se nalodil na palubu Cleopatry a podnikl zajímavou cestu Suezským průplavem. Cleopatra dál pokračovala ve své reklamní plavbě na Zanzibar!“¹⁰⁸ Třetího března se vydal vlakem zpět do Alexandrie. Ubytoval se v luxusním New Khedival Hotel, odkud napsal 5. března svůj poslední dopis z Egypta. Egypt opustil 7. března na palubě lodi Bohemia. Původně měl odjet lodí Brindisi, ale ta nedorazila kvůli morové nákaze.¹⁰⁹ Josef Ferdinand dorazil zpět do Terstu 11. března 1903 a tím skončila jeho dvouměsíční cesta do země faraonů, na kterou si musel vzít dovolenou. Zdá se, že šlo tedy – nakolik je nám známo – spíše o soukromý podnik vedený osobním loveckým a turistickým zájmem – ačkoli ani v tomto případě nechybělo setkání s egyptským chedívem. Zastávky patřily z velké části k obvyklému itineráři tehdejších turistů, snad kromě pobytu v Deltě na začátku výletu. Tato cesta by se tak celkově mohla jevit jako jeden z mnoha zájmů arcivévody, ale její další význam nespočíval pouze v tom, že ji recipoval sám arcivévoda, či jeho rodina prostřednictvím dopisů. Cesta přinesla také vznik arcivévodské sbírky, ačkoli ji arcivévoda získal pravděpodobně jako celek a nevytvářel ji systematicky a dlouhodobě. Dalším zajímavým krokem pak bylo zpřístupnění sbírky v určitém typu veřejného prostoru.

EGYPTSKÁ KOLEKCE JAKO ZÁKLAD ARCIVÉODOVA MUZEA ANEB CO ZŮSTALO Z CESTY EGYPTEM

Životní dráha arcivévody Josefa Ferdinanda byla spojena především s vojenskou kariérou. Josef Ferdinand vystudoval c. k. Vyšší vojenskou reálku v Hranicích na Moravě. Ve vojenských studiích pokračoval na Tereziánské vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě a v roce 1892 byl jmenován poručíkem. V následujících letech nadále stoupal po kariérním žebříčku.¹¹⁰ Právě vojenské povinnosti ho roku 1894 přivedly do moravského města Olomouce. Byl zde jmenován, v hodnosti plukovníka, velitelem 93. pěšího pluku.¹¹¹

Ještě během putování Egyptem mu byla jeho průvodcem, konzulem Vetterem, nabídnuta hodnotná sbírka egyptských starožitností. Arcivévoda nabídku přijal, jak nás o tom informuje v jednom ze svých dopisů: „Pan konzul Vetter mi nabídl darem svou sbírku mnoha velmi cenných starožitností, včetně 2 mumií. Tak se s ní obtěžkán navrátím do vlasti!“¹¹²

Tato sbírka pak stála u myšlenky založit v Olomouci přírodovědecké muzeum a sbírku mu věnovat jako jeden ze základních fondů. Iniciátorem vzniku přírodovědeckého muzea v Olomouci byl kanovník metropolitní kapituly Max Mayer z Wallersteinu, který byl velkým sběratelem přírodnin a uměleckých děl. Využil příhodné situace a pro muzeum získal jednak

108 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 5. 3. 1903.

109 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 5. 3. 1903.

110 Více o jeho vojenské kariéře např. na: <http://mic.hranet.cz/cs/historie-a-pamatky/vyznamne-osobnosti/rakousko-toskanky-josef-ferdinand.html>. Srov. také Hamannová 1996: 188–189.

111 NA, RAT, Josef Ferdinand, inv. č. 5. kart. 1, Res No 11.

112 NA, RAT, Ferdinand IV./2, sign. 62, inv. č. 582. Giuseppe – Viaggio dell’Egitto 1903. Dopis ze dne 2. 2. 1903.

nově uvolněné prostory v bývalém klášteře klarisek, který sloužil od roku 1787 jako Studijní c. k. knihovna, a především podporu velitele zdejší posádky – arcivévody Josefa Ferdinanda. Mezi léty 1906 a 1908 se podařilo uvést myšlenku přírodovědeckého muzea v život a 13. května 1908 byla výnosem moravského místodržitelství zřízena Společnost přírodovědeckého a umělecko-historického muzea arcivévody Josefa Ferdinanda. K slavnostnímu otevření muzea pak došlo počátkem července 1909, kdy se pro něj podařilo upravit prostory v získaném klášteře klarisek. Základem muzea, které neslo oficiální název Das Erzherzog Josef Ferdinand-Museum, byly kromě sbírky egyptologické i další hodnotné sbírkové fondy. Například sbírka numizmatická, zoologická nebo mineralogicko-geologická. Sbírkové předměty byly uloženy celkem v šesti místnostech. V průvodci muzeem z roku 1910 je hned první kapitola věnována sbírce egyptologické. Ta byla uložena v první místnosti muzea ve třech skleněných skříních. Staroegyptské originály byly doplněny o sádrové odlitky a obrazy s tematikou egyptských památek. Iluzi přenesení do Egypta měly v návštěvnicích vzbudit i „*tři nádherné, v egyptském stylu vyvedené lustry*“ které pro muzeum vyrobila a muzeu také darovala vídeňská firma Antona Schwarze (Laus 1910a, b; Podhorný 2014; Tlusták 1999). Je zajímavé, že výprava muzejní expozice sledovala trend uplatněný o téměř dvě desetiletí dříve v Umělecko-historickém muzeu ve Vídni, tedy egyptizující styl, který obklopoval starověké předměty. Podobný přístup se objevil i v budově Nového muzea v Berlíně a v dalších velkých evropských muzejních budovách.

Egyptská sbírka arcivévody Josefa Ferdinanda byla součástí stálé expozice muzea až do přelomu 40. a 50. let dvacátého století, kdy došlo ke vzniku dnešního Vlastivědného muzea v Olomouci. Poté byla sbírka zavřena do depozitáře a vystavována jen při krátkodobých výstavách (např. Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013). Roku 1981 byla v rámci muzejní centralizace převedena do sbírek Národního muzea – Náprstkova muzea asijských afrických a amerických kultur. Právě toto muzeum spravuje jedinou reprezentativní sbírku egyptských starožitností v České republice.

EGYPTOLOGICKÁ SBÍRKA ARCIVÉVODY JOSEFA FERDINANDA

Na základě smlouvy mezi Vlastivědným muzeem v Olomouci a Náprstkovým muzeem asijských, afrických a amerických kultur byla sbírka arcivévody Josefa Ferdinanda převedena v roce 1981 do fondů pražské instituce.¹¹³ V inventáři egyptologické a núbiologické sbírky Náprstkova muzea ji můžeme najít pod inv. čísly P6100–P6410 a dodnes obsahuje na 350 staroegyptských předmětů.¹¹⁴

Vybrané předměty kolekce byly poprvé vědecky popsány teprve v roce 1965 v magisterské diplomové práci Miroslava Vernera (Verner 1965: 99–159). O čtyři roky později bylo v Náprstkově muzeu založeno nové oddělení (dnes sbírka) starého Egypta. Prvním vědeckým úkolem

113 K převodu došlo k 1. října 1981 a podle smlouvy byla „olomoucká sbírka“ oceněna na 1,5 milionu Kčs.

114 Na tomto místě je třeba zmínit, že součástí převodu bylo i několik předmětů od jiných sběratelů. Například mumie malého dítěte z Římské doby od Emanuela, rytíře Proskowetze, kterou daroval jednomu z olomouckých muzeí již v roce 1882. Nebo dva předměty ze soukromé sbírky, a to socha správce sýpky Veseretkaua z 18. dynastie a kanopa generála Cabanebdžetenimua z 26. dynastie. A naopak v Olomouci zůstalo několik koptských lampiček a hlava boha Serapida. V roce 2013 byla ve sbírkovém fondu muzea objevena také část obinadla z mumie faraona Ramesse II. Ta je dodnes součástí sbírkového fondu Vlastivědného muzea v Olomouci (Doláková 2014).

tohoto oddělení bylo zpracování mumií a rakví ve veřejných sbírkách Československa. V roce 1979 vyšla kniha *Egyptian Mummies in Czechoslovak Collections* [Egyptské mumie v československých sbírkách] (Strouhal – Vyhnánek 1979) a o tři roky později *Staroegyptské rakve v muzeích a sbírkách Československa* (Verner 1982). Trvalo pak ještě 31 let, až do roku 2013, než vyšel katalog sbírky pod názvem: *Poklady starého Egypta. Sběrka arcivévodý Josefa Ferdinanda*, který je určen širokému okruhu zájemců a byl součástí stejnojmenné výstavy v Olomouci a později v Kolíně (Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013).

Druhá polovina 19. století přinesla v Egyptě mnoho objevů. V této době byly nálezy rozdělovány mezi vedení vykopávek a egyptskou správu starožitností. První část se většinou dostala do Evropy (nebo později do severní Ameriky). Druhá část pak byla inventarizována v muzeích a její duplicity byly nabízeny sběratelům a cestovatelům. Se vši pravděpodobností nyní tvoří arcivévodovu sbírku právě tyto duplicity, ale možná také předměty, které arcivévodá příležitostně zakoupil přímo na archeologických nalezištích, která navštívil. Soubor egyptiak může být spojen s několika velkými archeologickými objevy druhé poloviny 19. století, jmenovitě s objevem pohřebiště kněží boha Moncua v zádušním chrámu královny Hatšepsuty, s objevy v tzv. Královské skrýši v Dér el-Bahrí (TT 320), v nekropoli v Achmímu nebo v Sennedžemově hrobce v Dér el-Medíně (TT 1). Mezi artefakty jsou zastoupeny i předměty z dalších staroegyptských lokalit, které se nacházejí v nilské deltě. Jedná se o „řecké“ město Naukratis, zkoumané W. M. F. Petriem (Petrie 1886). Z této lokality se ve sbírce nacházejí především tzv. naukratidské figurky (Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013: 58–71; Smoláriková 2010, 2014). Poslední lokalitou, která je prokazatelně spojena se sbírkou toskánského arcivévodý, je město Bubastis. Toto město kočičí bohyně Bastety zkoumal v 80. letech 19. století švýcarský egyptolog Édouard Naville. Z jeho výzkumů se ve sbírce nachází několik kanop z Třetího přechodného období (Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013: 92–101). V následujícím textu si představíme některé výše zmiňované objevy podrobněji.

POHŘEBIŠTĚ KNĚŽÍ BOHA MONCUA V DÉR EL-BAHRÍ (1858–1862)

Ve Třetím přechodném období a v Pozdní době, především pak v 8. a 7. století př. Kr., byl zádušní chrám královny Hatšepsuty v Dér el-Bahrí používán jako pohřebiště kněží boha Moncua. V letech 1857 až 1858 prováděli pracovníci pověření Augustem Mariettem, bývalým ředitelem egyptských sbírek starožitností, vykopávky v té části chrámu, kde se nalézají vyobrazení expedice královny Hatšepsuty do africké země Punt. Nalezli zde několik hrobů kněží boha Moncua. V roce 1858 objevili v kapli bohyně Hathory pravděpodobně rodinný hrob. Mumie kněží byly spolu se svou pohřební výbavou dopraveny do Káhiry (Sheikoleslami 2003). V roce 1867 odcestovaly mumie kněží se svými rakvemi a sarkofágy do Paříže, aby tam byly prezentovány na světové výstavě. Jedna z kněžských mumií byla na soiree v přítomnosti císaře Napoleona III. a egyptského vicekrále Ismaíla paši zbavena obalů. Zatímco mumie zůstaly v Paříži, byly rakve a sarkofágy odvezeny zpět do Káhiry. Teprve o 50 let později byly rakve popsány v publikaci *Sarcophages de l'époquebubastite a l'époquesaite* (Moret 1913).

V arcivévodově sbírce se nachází několik částí rakví (obr. 10), jejichž další části jsou dnes vystaveny v Egyptském muzeu v Káhiře, různé sošky boha Ptah-Sokar-Usira (obr. 11), několik sošek tzv. achomů a skříňka na vešebty (např. Verner 1982: 182–205; Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013: 17–29; Tiradritti – Onderka 2019: 106–111).

Obr. 10 Fragment rakve pro Iretherirua (ze sbírek Národního muzea – Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, P 6224, foto Jiří Vaněk)

Obr. 11 Soška Ptah-Sokar-Usira (ze sbírek Národního muzea – Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, P 6212, foto Jiří Vaněk)

Obr. 12 Vešebty Pinodžema II a Nesejchonsu (ze sbírek Národního muzea – Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, P 6307, P 6341, foto Jiří Vaněk)

KRÁLOVSKÁ SKRÝŠ V DÉR-EL-BAHRÍ (1881)

Koncem Nové říše (v 11. století př. Kr.) se podstatně zhoršila bezpečnostní situace v Thébách. Amonovi kněží, kteří koncem Nové říše ovládali jižní část země, se rozhodli evakuovat část královských mumií z Údolí králů a znovu je pohřbít v rodinné hrobce Pinodžema II. (978–959 př. Kr.) – TT 320 (např. Graefe – Belova (eds.) 2010). Poslední osoba byla na tomto pohřebišti – skrýši – pohřbena v době panování Šešonka I., zakladatele 22. dynastie, to znamená ve druhé polovině 10. století př. Kr. Pohřebiště zůstalo neobjeveno po dalších 28 století.

Někdy mezi lety 1871 a 1875 objevili bratři Ahmed, Sulejman a Mohamed Abd el-Rasulové nad Hatšepsutiným chrámem nádherně vybavené pohřebiště. Rodina Abd el-Rasulů svůj objev po léta udržovala v tajnosti. Bratři v dalších letech rozprodali postupně několik předmětů z pohřebiště. Nové starožitnosti, které se objevily na černém trhu, vzbudily pozornost nejen u egyptské správy starožitností, ale také u zahraničních archeologů. V květnu 1881 přijel do Luxoru Gaston Maspero. Bratři Abd el-Rasulovi byli později zatčeni a teprve v červnu přiznal jeden z nich učiněný objev. Emil Brugsch, Masperův asistent, vstoupil do hrobky, kde byly uloženy mumie velkých faraonů Nové říše. Skrýš musela být z bezpečnostních důvodů vyklizena během několika hodin a královské mumie byly na palubě parníku odvezeny do Káhiry (Bickerstraffe 2010: 13–36).

Tato skrýš (cachette) je ve sbírkách zastoupena šesti vešebty velekněze Pinodžema II., jeho manželky Nesejchonsu (obr. 12), královské manželky Henuttauej, božské manželky Maatkare, Amonovy zpěvačky Tajuheret a královského syna Džedptahjufancha (Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013: 30–34; Tiradritti – Onderka 2019: 102–105, kat. č. 12a–f).

NEKROPOLE V ACHMÍMU (1883)

Achmím byl jedním z nejdůležitějších měst středního Egypta. Ležel asi 200 km severně od Théb a byl hlavním městem bývalého devátého hornoegyptského kraje. Hlavním božstvem okrsku byl bůh Min. Jeho chrám je dnes bohužel úplně zakryt moderními sídlišti, až na část obsahující sochy z ramessovského období. Proto pochází největší část informací, které o Achmímu máme, z městských pohřebišť. V průběhu tisíciletí u města vyrostla jedna z největších nekropolí starého Egypta, srovnatelná pouze s thébskou nekropolí a pyramidovým polem u Mennoferu. Nekropole u Achmímu se dělí na tři hřbitovy.

Dvě rakve s mumii a víko rakve z arcivévodovy sbírky pocházejí pravděpodobně ze hřbitova A, kde prováděl od roku 1884 vykopávky archeolog Gaston Maspero. Podle Masperových odhadů mohl hřbitov obsahovat až deset tisíc mumií a přibližně každá dvacátá z nich byla pochována v rakvi (Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013: 40–49).

První z nich patřila Minovu knězi Nyanchnapimu, synovi Nensekefa, který žil na konci Pozdní doby, tj. v první polovině 4. století př. Kr. Druhá mumie patřila ženě, která byla pravděpodobně o generaci mladší než Nyanchnapi. Její jméno se nedochovalo, protože byla pochována v již jednou použité rakvi (obr. 13). Obě mumie byly již dvakrát vyšetřeny pomocí radiologické metody – poprvé počátkem 70. let a podruhé o čtyřicet let později. V případě mumifikované ženy lékaři a antropologové zjistili, že zemřela poměrně mladá pravděpodobně na non-Hodgkinův lymfom. Dnes je léčení této nemoci z 95 % úspěšné. Na třetím exponátu – víku rakve – se jméno zesnulého nezachovalo. Jedná se o vnější rakev, která byla bohatě zdobena. Obličejová část byla pozlacená (Onderka – Jungová *et al.* 2016: 96–105; 162–167).

Obr. 13 Rakev a mumie z Achmímu (ze sbírek Národního muzea – Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, P 6185 A, B, C, foto Jiří Vaněk)

SENNEDŽEMŮV HROB V DÉR EL-MEDÍNĚ (1885–1886)

Dér el-Medína je moderní označení údolí v jižní části thébské nekropole. Toto místo je uváděno především v souvislosti se sídlištěm královských řemeslníků, kteří zodpovídali za stavbu a výzdobu hrobů v Údolí králů. Archeologické výzkumy a vykopávky ukázaly, že počátky Dér el-Medíny sahají až do pozdního 18. století př. Kr. Řemeslnické sídliště je zkoumáno dodnes. Jedním z největších nálezů v Dér-el-Medíně bylo bezpochyby odhalení hrobu královského řemeslníka Sennedžema (např. Reeves 2006: 69–71). Hrob objevili počátkem roku 1886 egyptští dělníci. Již příštího rána vstoupil Gaston Maspero do hrobu z 19. dynastie, který ho přivítal nadějí na mimořádný obsah (Mynářová – Onderka – Podhorný – Vrtal 2013: 82–85).

V tomto hrobě nenalezli místo posledního odpočinku pouze Sennedžem a jeho manželka, ale také další tři generace jeho rodiny. Mezi nimi však překvapivě chyběl jeho nejstarší syn

Obr. 14 Vešebt pro Chabachneta (ze sbírek Národního muzea - Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, P 6125, foto Jiří Vaněk)

Chabachnet, který byl pochován v sousedním hrobě. V hrobce jeho otce však byly také předměty, které nesly Chabachnetovo jméno, včetně vápencového vešebtu, popsaného začátkem textu šesté kapitoly *Knihy mrtvých* (Vachala 2009: 21; Mynářová - Onderka - Podhorný - Vrtal 2013: 85). Tato figurka dnes patří k nejcennějším předmětům sbírky arcivévodovy Josefa Ferdinanda (obr. 14).

Sbírka arcivévodovy Josefa Ferdinanda obsahuje předměty spojené s mnoha významnými archeologickými objevy druhé poloviny 19. století. Spolu s korespondencí tak završuje informace o egyptských zájmech toskánské větve habsburského rodu tak, jak je můžeme najít a studovat v mimořádně rozsáhlém fondu toskánských Habsburků, který je součástí pražského Národního archivu. Dopisy i předměty si v posledních letech získávají stále větší pozornost odborné veřejnosti a nezbývá než doufat, že oba konvoluty (archiválie i egyptiaka) budou postupně publikovány, a tím přiblíženy odborné i širší egyptologické veřejnosti. U arcivévodovy sbírky se tak již děje, protože ta je pravidelně součástí výstavních projektů¹¹⁵ i odborného zkoumání (naposled např. CT výzkumu mumií). U archiválií by k tomu snad mohl přispět i předkládaný text, který je poprvé takto komplexně představuje české veřejnosti.

¹¹⁵ Předměty ze sbírky arcivévodovy Josefa Ferdinanda byly součástí naprosté většiny výstav od roku 1949 (Podhorný 2013b). Není jistě bez zajímavosti, že jeden z předmětů se objevil i na výstavě *Sluneční králové*, která probíhala v Historické budově Národního muzea od září 2020 do září 2021 (Vrtal 2021: 274–275).

ARCHIVNÍ FONDY

Archiv archeologického oddělení Vlastivědného muzea v Olomouci.

Archivio di Stato di Firenze, Asburgo-Lorena.

Národní archiv, Rodinný archiv Metternichů, Acta Clementina.

Národní archiv, Rodinný archiv toskánských Habsburků, Leopold II./1 a 2.

Národní archiv, Rodinný archiv toskánských Habsburků, Ferdinand IV./2.

LITERATURA

AMADEI, LUCIA – BALDINI, ROSA – PERUZZI, LORENZO – MACCIONI, SIMONETTA

1982 „Herbarium Horti Pisani: i Tipi delle specie di Giuseppe Raddi (1770–1829)“, v: Tomei, Paolo Emilio (ed.). *Atti della Società Toscana di Scienze Naturali, Serie B, CXII*, Pisa: Pisa University Press, s. 167–173.

BARDELLI, GUISEPPE

1843 *Biografia del professore Ippolito Rosellini dal suo discepolo e amico Domenico Bardelli*, Firenze.

BAREŠ, LADISLAV

2020 „prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc. (27. července 1952 – 24. června 2020)“, *Pražské egyptologické studie* 24, s. 7–17.

BAYLY, CHRISTOPHER A.

2020 *Zrození moderního světa 1780–1914*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

BEDNARSKI, ANDREW – DODSON, AIDAN – IKRAM, SALIMA (eds.)

2021 *A History of World Egyptology*, Cambridge: Cambridge University Press.

BENVENUTI, GINO

1987 *Vita di Ippolito Rosellini, padre dell'Egittologia italiana*, Pisa: Editore Giardini.

BERTOLONI, ANTONIO

1830 „Rapporto sulla collezione di piante raccolte in Egitto dal naturalista Giuseppe Raddi del prof. Cav. Gaetano Savi“, v: *Annali di storia naturale* IV, Bologna: Tipografia Marsigli, s. 90–100.

BETRÒ, MARILINA

2010 *Ippolito Rosellini e gli inizi dell'Egittologia/Ippolito Rosellini and the Dawn of Egyptology*, Cairo: Agenzia Italiana.

2013 „I Lorena Archive in Prague and the collection from Tuscan Expedition to Egypt in the Florence Museum“, v: Betrò, Marilina – Miniaci, Gianluca (eds.). *Talking along the Nile*, Pisa: Pisa University Press, s. 43–58.

2014 *Kenamun l'undicesima mummia*, Pisa: Edizioni ETS.

2015 „Il Salrofigo e il Cartonnage di Tentamonnesuttai, Firenze n. inv. 2176 e 2173“, *Egitto e vicino Oriente* 38, s. 113–124.

BICKERSTRAFFE, DYLAN

2010 „The history of the discovery of the Cache“, v: Graffe, Erhart – Belova, Galina (eds.). *The Royal Cache TT 320: A Re-examination*, Cairo: Supreme Council of Antiquities, s. 13–36.

BIERBRIER, MORRIS L.

2012 *Who was Who in Egyptology*, London: Egypt Exploration Society.

BLÁHOVÁ KATEŘINA

2008 *Cizí, jiné exotické v české kultuře 19. století*, Praha: Academia.

BRANDI, ANIBALE

1823 *La descrizione compendiosa della Piramide di Giza*, Livorno: Stamperia della Fenice.

BRESCANI, EDDA

1978 *Jean-François Champollion: Lettres à Zelmire*, Paris: Asiathèque.

1984 *Gerolamo Segato e le sue carte inedite presso la Biblioteca Statale di Lucca. La conoscenza dell'Asia e dell'Africa in Italia nei secoli XVIII e XIX, vol. I.*, Napoli.

2000 *La Piramide e La torre. Duecento anni di archeologia egiziana*, Pisa: Cassa di risparmio di Pisa.

2008 „I Lorena e l'Egitto“, v: Coppini, Romano P. – Tosi, Alessandro (eds.). *Sovrani nel giardino d'Europa. Pisa e i Lorena*, Pisa: Pacini Editore, s. 162–163.

2013 „Girolamo Segato e l'esplorazione della Piramide di Gioser a Saqqara (dicembre 1820–marzo 1821)“, v: Betrò, Marilina – Miniaci, Gianluca (eds.). *Talking along the Nile*, Pisa: Pisa University Press, s. 59–64.

CHAMPOLLION, JEAN-F.

1814 *L'Égypte sous les Pharaons*, Paris: Che de Bure frères.

1815 *Dictionnaire de la langue copte* (rukopis, který byl předložen Napoleonovi).

1833 *Lettres écrites d'Égypte et de Nubie en 1828 et 1829*, Paris: Didot, Firmin.

1835–1845 *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*, Paris: Firmin Didot frères.

COOK, THOMAS AND SON

1913 *Aegypten und der Nil. Saison 1913–1914*, Wien.

CONTINI, ALESSANDRA

2002 *La reggenza lorenese tra Firenze e Vienna. Logiche dinastiche, uomini e governo (1737–1766)*, Firenze: Leo S. Olschki.

D'AMORE, PAOLA

1984 *Il collezionismo vicino orientale in Italia nel XIX secolo e la figura di Riccardo Colucci, diplomatico. La conoscenza dell'Asia e dell'Africa in Italia nei secoli XVIII e XIX, vol. I*, Napoli: Istituto universitario orientale Napoli, s. 641–658.

DARIS, SERGIO

2005 *Giuseppe Nizzoli un impiegato di consolare austriaco nel Levante agli albori dell'Egittologia*, Napoli: Grauseditor.

DOLÁKOVÁ, MARKÉTA

2014 „Rakouský fotograf, malíř a cestovatel Richard Buchta (1845–1894) a jeho pozůstalost v Olomouci“, *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci* 308, s. 67–96.

DUDÍK, BEDA

1870 *Kaiser-Reise nach dem Orient*, Wien: Hof- und Staatsdruckerrei.

FAURE, ALAIN

2004 *Champollion: le savant déchiffré*, Paris: Fayard.

GREGOROVIČOVÁ, EVA

2011 „Z Florencie do Brandýsa. Příchod toskánských Habsburků na brandýské panství“, Studie a zprávy. Historický sborník pražského okolí 1, s. 9–29.

2013a „Po stopách Lorenza Medicejského v Rodinném archivu toskánských Habsburků“, v: *Kapitoly z dějin Rodinného archivu toskánských Habsburků*, Praha: Národní archiv, s. 160–169.

2013b „Životní kruh. Rodinné události toskánské linie habsbursko-lotrinského rodu na panství Brandýs nad Labem v letech 1861–1866“, Studie a zprávy. Historický sborník pražského okolí 3, s. 87–103.

2018 *Ludvík Salvátor Toskánský. Vědec a cestovatel v roce 170. výročí narození*, Praha: Národní archiv.

2020 *Ludvík Salvátor Toskánský (1847–1915) vědec a cestovatel*, Praha: Národní archiv.

GRAEFE, ERHART – BELOVA, GALINA (eds.)

2010 *The Royal Cache TT 320: A Re-examination*, Cairo: Supreme Council of Antiquities.

HAMANNOVÁ, BRIGITTE

1993 *Rudolf: korunní princ a rebel*, Praha: Odeon.

1996 *Habsburkové: životopisná encyklopedie*, Praha: Brána, Knižní klub.

HARI, ROBERT

1982 „I. Rosellini et J. F. Champollion: deus vias pour egyptologie“, v: *Ippolito Rosellini: passato e presente di una disciplina. Atti del Congresso Internazionale*, Pisa: Giardini [Supplementum 3 Egitto e vicino Oriente], s. 75–80.

HARTLEBEN, HERMINE

1906 *Champollion: Sein Leben und sein Werk*, Berlin: Weidmann.

1909 *Champollion, Lettres, 1. sv. Lettres écrites d'Italie*, Paris: Ernest Leroux Éditeur.

HIBBERT, CHRISTOPHER

1997 *Florence*, Praha: NLN.

HLAVAČKA, MILAN a kol.

2016 *České země v 19. století*, Praha: Historický ústav AV ČR.

HORNUNG, ERIK

2002 *Tajemný Egypt*, Praha, Litomyšl: Paseka.

HUMPHREYS, ANDREW

2021 *On the Nile in the Golden Age of Travel*, Cairo: The American University Press.

KANAWATI, NAGUIB

2014 *Beni Hassan I, The Tomb of Khumhotep II*, Oxford: Arias and Phillips [Australian Centre for Egyptology. Reports 36].

KOVÁŘ, MATĚJ

1882 *Korunního prince Rudolfa cesta do zemí východních*, Praha: Alois Hynek.

LA DE BRIÈRE, LÉON

1897 *Champollion inconnu, lettres inédites*, Paris: Plon.

LACOUTURE, JEAN

1988 *Champollion, une vie de lumières. Richement documenté (planeches, notes, chronologies)*, Paris: Editions Grasset.

LAUS, HEINRICH

1910a *Das Erzherzog Josef Ferdinand-Museum in Olmütz–Ein Führer durch die Sammlungen*, Olmütz.

1910b *Erzherzog Josef Ferdinand-Museum in Olmütz. Tätigkeitbericht*, Olmütz.

MATTEUCCI, MARCO

2013 *Ferdinando IV. Ultimo Grandduca di Toscana*, Pontedera: CLD Libri, DGS Servizi s.r.l.

MCGEOUGH, KEVIN, M.

2015 *The Ancient Near East in the Nineteenth Century: Appreciation and Appropriations I–III*, Sheffield: Phoenix Press Ltd.

MÍŠEK, ROMAN – ONDRÁŠ, FRANTIŠEK – ŠEDIVÝ, MIROSLAV

2010 *Egypt v době Muhammada Alího*, Praha: Set Out.

MORET, ALEXANDRE

1913 *Sarcophages de l'époque bubastite a l'époque saite*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Catalogue général des antiquités égyptiennes du musée du Caire].

MOSER, STEPHANIE

2012 *Designing Antiquity*, New Haven – London: Yale University Press.

MYNÁŘOVÁ, JANA – ONDERKA, PAVEL – PODHORNÝ, RADEK – VRTAL, VLASTIMIL

2013 *Poklady starého Egypta*, Olomouc: Vlastivědné muzeum v Olomouci.

NISTRI, SEBASTIANO

1829 *Nuovo giornale de'letterati, Tomo XVIII, Letteratura, science morali, e arti liberali*, Pisa, s. 43–44.

NIZZOLI, GIUSEPPE

1858 *Le Piramidi d'Egitto: Osservazioni di Giuseppe de Nizzoli*, Trieste: I Papsch & C. Tip. de Lloyd Austr.

ONDERKA, PAVEL – PODHORNÝ, RADEK

2018 „Gesta arcivévody Josefa Ferdinanda Habsburského po Egyptě/Die Reise von Erzherzog Josef Ferdinand von Habsburg nach Ägypten“, v: Kobesová, Miluše – Železná, Zuzana (eds.). *Toskánští Habsburové a ostrovské panství/Die Herrschaft Schlackenwerth zur Zeit der Großherzöge von Toskana*, Ostrov: Město Ostrov.

ONDERKA, PAVEL – JUNGOVÁ, GABRIELA *et al.*

2016 *Atlas of Egyptian Mummies in the Czech collections I. Complete Adult Human Mummies*, Prague: National Museum.

OESTERREICH, RUDOLF VON/RAKOUSKÝ, RUDOLF

1884 *Cesta po zemích východních*, Praha: Jan Otto.

1885 *Eine Orientreise*, Wien: Hof- und Staatsdruckerrei.

PANAJIA, ALESSANDRO

2000 *Ordine del Merito sotto il titolo di San Giuseppe*, Pisa: Editioni ETS.

PANELLA ANTONIO – CARDINI, FRANCO

1984 *Historie Florencie*, Firenze: Letters.

PESENDORFER, FRANZ

1987a *Il Governo di famiglia in Toscana. Le memorie del granduca II di Lorena (1824 – 1859)*, Firenze: Sansoni Editore.

1987b *Leopoldo II di Lorena. La vita dell'ultimo Granduca di Toscana*, Firenze: Sansoni Editore.

PETRIE, WILLIAM M. F.

1886 *Naukratis. Part I (1884–1885)*, London: Trübner.

POCCHIESA, IVANO – FORNARO, MARIO

1992 *Gerolamo Segato, esploratore dell'ignoto, scienziato, viaggiatore, cartografo (1792–1836)*, Belluno: Media Difusion.

PODHORNÝ, RADEK

2013a „Toskánští Habsburkové a Egypt“, v: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel – Podhorný, Radek – Vrtal, Vlastimil, *Poklady starého Egypta*, Olomouc: Vlastivědné muzeum Olomouc, s. 9–14.

2013b „Dějiny sběratelství egyptských starožitností v Olomouci a jejich podíl na výstavách s tematikou starověkého Egypta“, v: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel – Podhorný, Radek – Vrtal, Vlastimil, *Poklady starého Egypta*, Olomouc: Vlastivědné muzeum Olomouc, s. 104–111.

2014 „Od břehů Nilu na Hanou aneb Toskánský dar Olomouci“, v: Kalous, Antonín – Stejskal, Jan – Šrámek, Josef (eds.). *Jedinec a evropská společnost od středověku do 19. století*, Olomouc: Filozofická fakulta University Palackého v Olomouci, s. 387–401.

2018 „Ludvík Salvátor Toskánský – Karavanská cesta z Egypta do Sýrie“, v: Gregorovičová, Eva (ed.). *Ludvík Salvátor Toskánský. Vědec a cestovatel v roce 170. výročí narození*, Praha: Národní archiv, s. 223–229.

PODHORNÝ, RADEK – ONDERKA, PAVEL

2018 „The journey of the Archduke Josef Ferdinand of Austria to Egypt in 1903“, v: Gregorovičová, Eva (ed.). *Ludvík Salvátor Toskánský. Vědec a cestovatel v roce 170. výročí narození*, Praha: Národní archiv, s. 230–238.

QUATREMÈRE, ÉTIENNE M.

1808 *Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Égypte*, Paris: De l'imprimerie impériale.

REEVES, NICHOLAS

2006 *Starověký Egypt: kronika velkých objevů*, Praha: Academia.

REEVES, NICHOLAS – TAYLOR, JOHN, H.

1992 *Howard Carter before Tutankhamun*, London: British Museum Press.

ROBINSON, ANDREW

- 2005 *The Last Man Who Knew Everything: Thomas Young, the Anonymous Genius who Proved Newton Wrong and Deciphered the Rosetta Stone, among Other Surprising Feats*, New York: Pi Press.
- 2013 *Muž, který rozluštil hieroglyfy*, Praha: Sloart.

ROSELLINI, IPPOLITO

- 1825 *Il sistema geroglifico del Signor Champollion dichiarato ed esposto alla intelligenza di tutti*, Pisa: Presso Sebastiano Nistri.
- 1826 *Di un bassorilievo egiziano della I. e R. Galleria di Firenze*, Firenze: Della Stamperia Piatti.
- 1830 *Breve notizia degli oggetti di antichità egiziane riportate dalla Spedizione letteraria toscana in Egitto e in Nubia eseguita negli anni 1828 e 1829 ed esposti al pubblico*, Firenze: Dalla Stamperia Piatti.
- 1832 *Tributo di riconoscenza e di amore reso alla onorata memoria di J. F. Champollion il minore*, Pisa.
- 1832-1844 *I Monumenti del'Egitto e della Nubia*, Pisa: Presso Niccoló Capurro.

SALVATOR, LUDWIG

- 1885 *Karavanská cesta z Egypta do Sýrie*, Praha: F. Šimáček.
- 1900 *Ramleh als Winteraufenthalt*, Leipzig: Woerl.

SALVOLDI, DANIELE

- 2009 „Alessandro Ricci's Travel Account: Story and Content of his Journal Lost and Found“, *Egitto e Vicino Oriente* 32, s. 113-119.

SAMMARCO, ANGELO

- 1929 „Alessandro Ricci da Siena e il suo giornale dei viaggi recentemente scoperto“, *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Égypte* 17, s. 293-326.
- 1930 *Alessandro Ricci e il suo giornale dei viaggi. 2. Documenti inediti o rari*, Il Cairo: Société Royale de Géographie d'Égypte.

SATZINGER, HELMUT

- 2016 „Crown Prince Rudolf hunting in Egypt“, v: Hudáková, Lubica – Hudec, Jozef (eds.). *Egypt and Austria IX. Perception of the Orient in Central Europe (1800-1918)*, Kraków: Aegyptos Foundation, s. 297-301.

SAVI, GAETANO

- 1830 „Rapporto sulla collezione di piante raccolte in Egitto dal naturalista Giuseppe Raddi“, v: *Alla memoria di Giuseppe Raddi*, Firenze: Nella Tipografia Chiari, s. 17-21.

SELANDER, ANNA

- 2007 „Kronprinz Rudolfs Begegnungen mit der Wissenschaft auf seiner Ägyptenreise“, v: Holaubek, Johanna – Navrátilová, Hana – Oerter Wolf. B. (eds.). *Egypt and Austria III. The Danube Monarchy and the Orient*, Praha: Český egyptologický ústav, s. 219-231.

SHEIKOLESLAMI, CYNTHIA M.

- 2003 „The burials of priests of Montu at Deir-el Bahri in the Theban necropolis“, v: Strudwick, Nigel – Taylor, John. H. (eds.). *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, London: British Museum, s. 131-137.

SHELLEY, PERCY B.

- 1818 *Ozymandias*, London: The Examiner.

SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

2010 *Egyptské terakoty I*, Praha: Univerzita Karlova.

2014 *Egyptské terakoty II*, Praha: Univerzita Karlova.

STROUHAL, EUGEN – VYHNÁNEK, LUBOŠ

1979 *Egyptian Mummies in Czechoslovak Collections*, Praha: Národní museum.

STRUDWICK, NIGEL

2006 *Masterpieces of Ancient Egypt*, London: The British Museum Press.

TAPIE, VICTOR L.

1997 *Marie Terezie a Evropa*, Praha: Mladá fronta.

THOMPSON, JASON

2015–2018 *Wonderful Things – A History of Egyptology*, 3. svazky, Cairo: The American University Press.

TIRADRITTI, FRANCO – ONDERKA, PAVEL

2019 *Posmrtný život ve starém Egyptě/Ancient Egyptian Afterlife*, Praha: Národní muzeum.

TLUSTÁK, VLASTIMIL

1999 *150 let olomouckého muzejnictví*, Olomouc: Vlastivědné muzeum.

VACHALA, BŘETISLAV

2009 *Staroegyptská Kniha mrtvých (překlad)*, Praha: Dokořán.

2017 *Bibliografie 1975–2017*, Bratislava: Cicero.

VERNER, MIROSLAV

1965 *Staroegyptské umění ve veřejných sbírkách ČSSR*, Praha: Univerzita Karlova (nepublikovaná diplomová práce).

1982 *Altägyptische Särge in den Museen und Sammlungen der Tschechoslowakei*, Praha: Univerzita Karlova [Corpus antiquitatum Aegyptiacarum 1].

VITALI, CARLO – VIVOLI, STEFANO

1999 *Fra Toscana e Boemia. Lecarte di Ferdinando III e di Leopoldo II nell'Archivio centrale di Stato di Praga*, Roma: Ministero per i beni e le attività culturali, Ufficio centrale per i Beni archivistici.

VRTAL, VLASTIMIL

2021 „Sistrum“, v: Bárta, Miroslav – Janák, Jiří – Landgráfová, Renata (eds.). *Sluneční králové/Kings of the Sun*, Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, s. 274–275.

WANDRUSZKA, ADAM

1968 *Pietro Leopoldo. Un grande riformatore*, Firenze: Vallecchi Editore.

WEEKS, KENT R.

2002 *Údolí králů: hrobky a zádušní chrámy západních Théb*, Čestlice: Rebo Productions.

WINSPEARE, MADDALENA P.

2015 *Egyptian Museum in Florence. Masterpeaces and more*, Livorno: Sillabe.

YOUNG, THOMAS

1823 *An Account of the Recent Discoveries in Hieroglyphic Literature and Egyptian Antiquities*, London: John Murray.

ZEDINGER, RENATE

2008 *Franz Stephan von Lothringen*, Wien: Böhlau Verlag.

INTERNETOVÉ ZDROJE

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037?ft=egypt&offset=0&rpp=40&pos=16> (30. 4. 2022).

<https://www.thomascook.com/thomas-cook-history/> (30. 4. 2022).

<http://mic.hranet.cz/cs/historie-a-pamatky/vyznamne-osobnosti/rakousko-toskanky-josef-ferdinand.html> (30. 4. 2022).

Eva Gregorovičová

Národní archiv; eva.gregorovicova@email.cz

Radek Podhorný

nezávislý badatel; podhorny.radek@seznam.cz

Počátky pražské egyptologie jako studijního oboru: Nathaniel Julius Reich (1876–1943)

Wolf B. Oerter

ABSTRAKT

Počátky české egyptologie jako studijního oboru v Praze sahají až do roku 1913, kdy se absolvent Vídeňské univerzity Nathaniel Reich habilitoval na Německé univerzitě v Praze pro obor egyptologie. Na základě archivních materiálů příspěvek sleduje odbornou dráhu N. Reicha, a to od jeho studia ve Vídni (1897–1904), přes pedagogické působení v Praze (1913–1918) až k jeho opětovné habilitaci ve Vídni (1920) a definitivnímu odchodu do Spojených států (1921).

KLÍČOVÁ SLOVA

Dějiny české egyptologie – dějiny Univerzity Karlovy – pražská Německá univerzita – Nathaniel Reich – František Lexa

„Počátky pražské egyptologie jako studijního oboru“ připomínají jednu z mnoha oblastí zájmu Břetislava Vachaly, protože dějiny vědy ho vždy zajímaly, podobně jako mnoho jiného. To dokládá i jeho dávný článek „První český egyptolog“ v časopise Nový Orient, který se pak objevil ještě jednou v německé verzi v Archivu Orientálním a uvedl prvního českého egyptologa ve známost pod titulem „Giovanni Kminek-Szedlo, první český egyptolog“. Při bádání v pozůstalosti Františka Lexy, nestora institucionální českojazyčné egyptologie, jsem poprvé narazil na jméno Nathaniela Reicha, kterého můžeme s dobrým svědomím označit za Lexova předchůdce. Ale teprve o mnoho let později jsem se seznámil s dopisem, který František Lexa v roce 1919 Reichovi napsal a který svědčí o tom, že oba egyptologové sice působili na dvou různých pražských univerzitách, ale znali se a byli přinejmenším písemně v kolegiálním styku. Při vzpomínce na tuto oblast zájmu Břetislava Vachaly se v následujícím textu chci věnovat počátkům egyptologie jako studijního oboru v Praze, které ztělesňuje Nathaniel Reich, neúnavný poutník po různých univerzitách.¹

„Vážený pane kolego!

Dlouhoňovice 22. VII. 1919

Váš dopis jsem dostal 18. VII., ale publikace, kterou očekávám, zatím ještě nedorazila. Velice mne těší, že tu budu mít ke čtení něco démotického; nic jsem si totiž sebou nevezl... musím zde dokončit přípravy k dvouhodinové přednášce „o náboženské literatuře“ pro zimní semestr. Démotická četba mi tak teď přichází jako dar z nebe... Vaši knihu si s radostí prostuduji a určitě v ní najdu mnoho nového. Těším se na setkání v Praze. Teď, jak

¹ Za překlad mého německého textu do češtiny děkuji svému kolegovi L. Barešovi.

to vypadá, nebude nová vláda na univerzitní knihovně šetřit tak, jako ta stará, takže bude možné mnohem lépe pracovat.

S mnoha srdečnými pozdravy zůstávám Váš v dokonalé úctě oddaný Franz Lexa.²

Nevíme, zda vůbec došlo k tomuto očekávanému setkání v Praze mezi Františkem („Franzem“) Lexou a Nathanielem Reichem, jeho předchůdcem ve studijním oboru egyptologie na tamní německé univerzitě a adresátem těchto řádek. V době, kdy byla tato pohlednice napsána, už byl totiž Reich zpátky ve Vídni, kde se snažil o to, aby jeho habilitace na pražské univerzitě byla uznána i na univerzitě ve Vídni – navzdory tomu, že ho zápisy v seznamu přednášek německé Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze ještě několik dalších semestrů uváděly jako docenta pro obor egyptologie. Tím se dostáváme k počátkům egyptologie jako akademického studijního oboru na pražské univerzitě. Ty se odehrávaly na její německé části, tehdejší c. k. německé Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze, a jsou nerozlučně spjaty s Nathanielem Reichem. V této souvislosti stojí za to připomenout některá důležitá data pražských univerzitních dějin:³ Carolo-Ferdinanda, jak se pražská univerzita jmenovala do roku 1920, svým jménem připomíná zakladatele Collegia Carolina, císaře Karla IV., a rovněž císaře Ferdinanda III., který v roce 1654 spojil Karolinum s Klementinem, jezuitskou kolejí založenou přibližně o sto let dříve. Jazykem, v němž se na nově sjednoceném vysokém učení přednášelo i zkoušelo, byla latina. V 60. letech 18. století se uskutečnily první přednášky v němčině, která pak od roku 1784 nahradila latinu jako vyučovací jazyk. Poté, co byla v roce 1793 na filozofické fakultě zřízena stolice pro český jazyk a literaturu, odehrávaly se přednášky i v češtině. V roce 1866 došlo k formálnímu zrovnoprávnění češtiny a němčiny jako vyučovacích jazyků. Skutečnou rovnost jako jazyk výuky i zkoušení však získala čeština teprve zákonem z roku 1882, kterým byla univerzita rozdělena na německou a českou (Lemberg 2003: 19–32). Neboť, jak znělo císařské „nejjasnější rozhodnutí“: „Na německé universitě bude jediným jazykem vyučovacím jazyk německý, na české český.“ (Oerter – Bareš 2013: 66) V roce 1920 došlo k přejmenování obou univerzit: česká Carolo-Ferdinanda se nadále označovala jako Karlova univerzita, německá jako Deutsche Universität Prag (tj. Německá univerzita v Praze).

Ale zpátky k Nathanielu Reichovi. Narodil se 29. dubna 1876 v maďarském Sárváru v rabínské rodině s dlouhou tradicí (Gertzen – Oerter 2017: 9–13). Jeho otec Wilhelm, vrchní rabín v lázeňském městě Badenu nedaleko Vídně, dopřál svému prvorozenému synovi od dětství důkladné rabínské vzdělání a vedl ho ke studiu orientálních jazyků. Zřejmě proti vůli otce, který si pro svého syna přál životní dráhu rabína, se Nathan v roce 1897 zapsal nikoli na judaistické náboženské učiliště, ale na filozofickou fakultu vídeňské univerzity. Tam si v prvních semestrech zapisoval především přednášky orientálních jazyků: „Gramatika arabštiny, spojená se čtením lehčích textů“, „Syrská gramatika“, „Gramatická a textově kritická cvičení v hebrejštině“ (Oerter 2010: 106–108). Jeho touha po poznání jazyků ho kromě univerzitního studia vedla i na c. k. veřejné učiliště pro orientální jazyky ve Vídni, kde se kromě arabštiny

2 Lexův dopis N. Reichovi z 22. 7. 1919: Library of the Herbert D. Katz Center for Advanced Judaic Studies [= Katz Center], ARC MS 20: Nathaniel Reich Collection, Box 1, FF 16.

3 Univerzitní data podle Hilsch – Dolezel 2003: 9–17. K dějinám univerzity: Kavka – Petráň 1995–1998; Lemberg 2003; Německá univerzita v Praze: Pešek – Míšková – Hlaváčková 1997; Míšková 2002.

učil i persky a turecky.⁴ Svá vídeňská studia přerušil v zimním semestru 1898/1899, který strávil na královské Friedrich-Wilhelms-Universität v Berlíně. I tady navštěvoval především přednášky týkající se hebrejštiny, aramejštiny a arabštiny.⁵

Teprve relativně pozdě – Reich byl v té době už v 6. semestru (léto 1900) – jsou v jeho studijním indexu doloženy i egyptologické přednášky na vídeňské univerzitě. U Leo Reinische (1832–1919), afrikanisty a nestora rakouské egyptologie, si zapsal dvouhodinovou přednášku „Hieroglyfické texty“ a tříhodinové „Hieratické texty“ a později také „Hieroglyfickou mluvnici s výkladem vybraných textů“, „Výklad hieratických textů“ a „Výklad literárních textů“. U Jakoba Kralla (1857–1905) pak docházel na dvouhodinovou „Egyptskou mytologii“ a jednohodinovou přednášku o koptštině. V 7. semestru zřetelně přesměroval své zájmy k pozdější specializaci v démotistice, protože ke zmíněným egyptologickým přednáškám přidal ještě démotštinu,⁶ rovněž dvouhodinovou, u Jakoba Kralla, jenž pro zimní semestr 1902/1903 vypsál „Srovnávací gramatiku egyptštiny a koptštiny“, na kterou se Reich přihlásil (Oerter 2010: 106₉). V prosinci roku 1904 byl Nathaniel Reich po jedenáct semestrů trvajícím studiu promován na vídeňské univerzitě na doktora filozofie poté, co úspěšně obhájil disertaci „Prolegomena zu einer vergleichenden und prähistorischen Grammatik mit besonderer Berücksichtigung des Aegyptischen und seiner Dialekte [Prolegomena ke srovnávací a prehistorické mluvnici se zvláštním přihlédnutím k egyptštině a jejím dialektům]“ (Oerter – Bareš 2013: 66). Následující léta vyplnil Reich na jedné straně finančně podporovanými studijními pobyty. Na univerzitě ve Štrasburku v roce 1907 krátce studoval u Wilhelma Spiegelberga (1870–1930), jednoho z předních démotistů, u něhož se ostatně později vzdělával i František Lexa (Oerter 2010: 6–13), v roce 1908 pobýval v Oxfordu u Francise L. Griffitha (1862–1934), dalšího významného představitele démotistických studií (Gertzen – Oerter 2017: 20–26). Na druhé straně Reich v té době zpracovával démotické papyry na základě pověření různých knihoven a muzeí, mj. Britského muzea v Londýně, Zemského muzea v Innsbrucku a Státní knihovny v Mnichově. Dostával i nabídky ke zpracování soukromých sbírek; za zmínku stojí zejména ta od Friedricha Wilhelma von Bissinga (1873–1956).⁷ Von Bissing byl tehdy řádným profesorem orientálního starověku a egyptologie na Ludwig-Maximilians-Universität v Mnichově a vlastnil jednu z největších soukromých sbírek egyptských starožitností, jejíž část je dnes uložena ve sbírkách Státního muzea egyptského umění v Mnichově (Grimm – Schoske 2010). Oba se poznali v roce 1908 v Mnichově, kam se Reich vydal po svém štrasburském pobytu, aby se tam seznámil s démotickými rukopisy. Dostal proto doporučení, aby se obrátil na královskou egyptologickou sbírku,⁸ kde se pak zřejmě potkal i s von Bissingem.

V červnu roku 1910 podal Reich na vídeňské univerzitě žádost o habilitaci. Zároveň s tím požádal o udělení tzv. *venia legendi* („povolení číst“, tj. vyučovat čili oprávnění k výuce na uni-

4 Viz Reichův životopis, uchovávaný v jeho pozůstalosti v Pennsylvánii: Katz Center, ARC MS 20: Julius Reich Collection, Box 7, FF 26.

5 Humboldtova univerzita v Berlíně, Univerzitní archiv, AZ 1206, Nathaniel Reich.

6 Předposlední vývojová fáze staré egyptštiny, kterou se mluvilo přibližně od 8.–7. stol. př. n. l. do 3.–4. stol. n. l.; démotické písmo, svou podstatou velmi kurzivní, se používalo od 7. stol. př. n. l., jeho poslední doklad je snad až z 5. stol. n. l.

7 Kriticky k Bissingovi: Raulwing – Gertzen 2013: 34–119.

8 Dopis chemika Jamese Aschera Reichovi z 21. 5. 1907: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 1, FF 3.

verzité) pro egyptologii se zvláštním přihlédnutím k démotštině (Oerter 2010: 108₁₃). Přestože habilitační komise, v níž zasedli mj. profesoři Hermann Junker (egyptolog, 1877–1962) a Josef Strzygowski (historik umění, 1862–1941), doporučila, aby byl Reich připuštěn do dalších fází habilitace, byl návrh na podzimním zasedání profesorského sboru filozofické fakulty zamítnut. Tím prozatím ztroskotal Reichův pokus zakotvit na univerzitě. Nenechal se tím však odradit a i nadále usiloval o vědecko-pedagogickou dráhu. Už v lednu roku 1906 totiž v písemné žádosti o místo ve státním úřadu sdělil: „Usiluji o soukromou docenturu.“⁹ K dosažení tohoto cíle však byly zapotřebí další dva roky, během nichž „ručkoval“ od jedné badatelské podpory k druhé a znovu a znovu žádal o stipendia na rozvoj osobnosti. V červnu 1912 předložil Reich novou žádost o habilitaci, tentokrát ale na c. k. německé Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. K tomu, že jeho volba padla právě na německou univerzitu v Praze a nikoli na Univerzitu Franze Josefa v dnes ukrajinských Černovicích, kde byla stejně jako v Praze vyučovacím jazykem němčina, vedlo jistě více důvodů. Volba Prahy byla nasnadě už jen kvůli blízkosti k Vídni a jejím akademickým institucím včetně sbírky papyrů a také k hojně dostupné odborné egyptologické literatuře v egyptologickém ústavu a Národní knihovně. Určitou roli hrály zřejmě i věhlas, postavení a stupeň povědomí o Karlo-Ferdinandově univerzitě mezi vyučujícími na vídeňské univerzitě (Gertzen – Oerter 2017: 28–30). Vyloučit se nedají ani kontakty jeho otce s pražskou židovskou komunitou. Zda se Reich pro Prahu rozhodl zcela sám, nebo tak učinil na něčí radu, nevíme. Možná tuto radu dostal od svého kolegiálního přítele a mecenáše von Bissinga; ten v každém případě projevoval živý zájem o kladný výsledek Reichova habilitačního úsilí. To vyplývá z dopisu tehdejšího prorektora německé univerzity Maxe Grünerta adresovaného von Bissingovi, v němž mu přislíbil, že Reichovu žádost o habilitaci hodlá všestranně podporovat.¹⁰ O vážnosti jeho úmyslu svědčí i návrh Reichovi, kterému napsal: „Aby dojem [z kolokvia] byl příznivý, potřebujeme vše potřebné ještě předem probrat u mne doma...“¹¹

Takto uklidněný Reich se v lednu 1913 dostavil k habilitačnímu kolokviu, které úspěšně absolvoval, a v únoru pak přednesl svou zkušební přednášku na téma „Význam démotistiky pro egyptologii“. Hodnocení habilitační komise, kterou tvořili profesoři Alois Rzach (1850–1935, klasický filolog), již zmíněný Max Grünert (1849–1929, semitista) a Heinrich Swoboda (1856–1926, epigrafik a historik starověku), bylo kladné. Jedna zmínka v posudku habilitační komise ale vzbudila pozornost c. k. ministerstva pro kult a výuku, totiž že Reichovy publikace se až dosud týkaly pouze démotštiny a ve zbývajících oblastech egyptologie zatím nepřinesl žádné samostatné výsledky. Je pochopitelné, že při takovém posudku přirozeně vznikaly pochyby, zda si kandidát zaslouží získat požadovanou *venia legendi* pro celou oblast egyptologie. Navíc se Reich rozhodl pro velmi úzce zaměřené téma své zkušební přednášky, jejímž jádrem byla opět démotistika. Ministerstvo se proto v dubnu 1913 obrátilo důvěrným dopisem na „Jeho vysokoblahorodí, pana c. k. dvorního radu, univerzitního profesora na penzi, atd. Dr. Leo Reinische v Reinischhofu“. V něm ho žádalo, aby se „důvěrně vyjádřil k Reichovým vědeckým kvalitám i k tomu, zda s ohledem na dosavadní pracovní zaměření jmenovaného nevznikají pochyby o udělení... *venia legendi* pro egyptologii“. Dvorní rada Reinisch odeslal své dvoustránkové dobrozdání o týden později. Obsírně v něm zdůvodnil, proč podle jeho

9 Dopis z 30. 1. 1906: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 7, FF 2.

10 Citováno podle Grünertova dopisu Reichovi z 9. 6. 1912: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 1, FF 9.

11 Dopis z 29. 12. 1912: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 1, FF 9.

názoru neexistuje žádný důvod k tomu, aby „Dr. Nathanielu Reichovi bylo upřeno... potvrzení pražskou univerzitou požadované *venia legendi*“ (Oerter – Bareš 2013: 68). Leo Simon Reinisch platil nejen za autoritu, kterou jako první držitel katedry egyptologie (1873–1903) na vídeňské univerzitě nepochybně byl, ale byl jak známo i vysokoškolským učitelem, u něhož Reich počínaje 6. semestrem svého studia, letním semestrem roku 1900, získal egyptologicko-filologické vzdělání. Bylo tedy možné předpokládat, že Reinisch svého bývalého studenta znal natolik dobře, aby mohl podat požadovanou informaci o jeho vědecké kvalifikaci.

Novořečený soukromý docent Nathaniel Reich pak v zimním semestru 1913/14 zahájil své přednášky na německé univerzitě v Praze. Nikoli ovšem 1. října, kdy semestr začínal, ale o celý měsíc později, protože na začátku semestru byl v Turíně a Florencii, kde se zabýval zpracováním démotických papyrů, a poté se zdržel ve Vídni.¹² Témata jeho výuky, která od akademického roku 1913/14 nabízel, byla mimořádně různorodá. Na jedné straně odpovídala samozřejmě dobové představě o tom, co by si měl student egyptologie zapsat. K tomu vedle kurzů o dějinách Egypta samozřejmě patřily především semináře a cvičení filologického a literárního charakteru, jako „Gramatika hieroglyfických a hieratických textů“ a „Egyptská románová a vyprávěcí literatura“ – oboje v nabídce pro zimní semestr 1913/14. Pro letní semestr 1914 byly v učebním plánu „Gramatika a čtení démotických textů“ a „Gramatika a čtení koptských textů“. Vedle toho nabízel kurzy týkající se vývoje egyptského písma jako například v zimním semestru 1914/15 jednodílné cvičení „k historickému vývoji egyptského (hieroglyfického, hieratického, démotického a koptského) písma od nejstarších dob až po jeho vymření (s cvičeními v určování doby sepsání papyrů)“ nebo „Čtení a interpretace hieroglyficko-démoticko-řeckých nápisů Rosettského a Kanopského dekretu a příbuzných historických pramenů“. Na jedné straně tedy, jak jsme viděli, obvyklé egyptologické přednášky, na druhé straně ovšem i nabídky takových, jaké v té době nebyly vůbec běžné. K nim patří například i jeho „Úvod do papyrologie“, vypsáný na zimní semestr 1915/16, který spojil s tradičním úvodem do oboru egyptologie, ale také přednášky, jejichž témata neztratila ani dnes svou aktuálnost a zcela předběhla tehdejší dobu. Uvést můžeme v této souvislosti například na letní semestr 1916 oznámené téma „Vybrané otázky dějin egyptské kultury a civilizace“. V letním semestru 1917 byl pak ještě konkrétnější, když pod souhrnným označením „Vědecké znalosti starých Egyptanů“ do plánu své výuky zařadil jako první přednášku v tomto cyklu „Znalosti na poli přírodních věd a matematiky“. V tomto tématu pak hodlal pokračovat i v následujícím zimním semestru, přičemž ho obohatil o další vědecké disciplíny a své přednášce dal název „Znalosti starých Egyptanů na poli lékařství, matematiky, přírodních věd, zeměpisu, dějin, filologie a právní vědy“. Třetí díl tohoto přednáškového cyklu, který měl být věnován technice – „Znalosti starých Egyptanů na poli techniky“ – předpokládal uskutečnit v zimním semestru 1918/19. K ještě unikátnějším egyptologickým přednáškám lze počítat jeho nabídku svého druhu dějin každodenního života („Alltagsgeschichte“) starých Egyptanů, kterou pro zimní semestr 1917/18 formuloval pod názvem „Povaha zaměstnání, zábavy a trávení času u starých Egyptanů“ a kterou chtěl v letním semestru 1918 obohatit ještě o oblast módy, jak vyplývá z názvu přednášky „Mužský a ženský oděv starých Egyptanů a jejich móda v běhu času“. Zcela moderně zní naproti tomu jeho nabídka pro letní semestr 1919: „Vliv starých Egyptanů

12 Dopis (koncept) M. Grünertovi z 5. 10. 1913: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 1, FF 10.

na současnou kulturu“, která připomíná historii recepce starověkého Egypta, a předjímá tak desetiletí egyptologické tematizace.¹³

Bylo by možné se domnívat, že tento velmi pestrý obraz nabídky egyptologických přednášek, zaměřený nejen na studenty egyptologie, musel vzbudit velký zájem a přilákat velký dav studentů. Pohled na úřední seznamy posluchačů v daném období však ukazuje zcela jiný, spíše skličující obraz. Pokud se v zimním semestru akademického roku 1913/14 z 290 řádných studentů filozofické fakulty zapsali u Reicha čtyři, z nichž jeden se pak zase odhlásil, byli to v následujících semestrech jen dva, resp. jeden posluchači z celkem 253 studentů. Největší ohlas, totiž pět posluchačů, měla jeho přednáška o znalostech starých Egyptanů na poli lékařství, matematiky, atd. v zimním semestru 1917/18, která tak v rejci jeho přednášek byla s velkým odstupem nejnavštěvovanější. Se dvěma posluchači následují „Dějiny Egypta I“ (zimní semestr 1913/14), „Historický vývoj egyptského... písma od nejstarších dob po jeho vymření“ (zimní semestr 1914/15), „Vybrané egyptské texty“ (zimní semestr 1915/16), podobně jako „Dějiny egyptské syntaxe s krátkým úvodním přehledem o tvarosloví“ a konečně „Povaha živností u starých Egyptanů“ (obě v zimním semestru 1917/18). Zbývajících devět Reichových přednášek si podle seznamu posluchačů zapsal vždy pouze jeden z nich. Není samozřejmě vyloučeno, že počet posluchačů byl ve skutečnosti vyšší – nevíme totiž, zda se všichni zájemci vždy řádně zapsali, nebo zda Reich navzdory oficiálním oznámením v seznamu přednášek nedával i soukromé hodiny, jako tomu ostatně bylo u již akademicky vzdělaného Theodora Hopfnera. Pro letní semestry 1915, 1916 a 1917 neuvádějí seznamy řádných posluchačů filozofické fakulty ani jednoho studenta, který by si Reichovy přednášky zapsal. Odlišný obraz se nabízí, pokud za základ vezmeme soupis přednášek, který Reich přiložil ke své žádosti o uznání habilitace na vídeňské univerzitě. Tam uvádí i ty přednášky, které se konaly v uvedených letních semestrech a pro které, jak už bylo řečeno, chybí doklady o posluchačích.¹⁴ Pokud však Reich v této žádosti píše o tom, že jeho přednášky v Praze navštěvovalo průměrně pět posluchačů, nelze to vzít zcela za bernou minci, protože jak víme z jiných souvislostí, měl často sklony k přikrášlování skutečnosti.

Protože Nathaniel Reich nemohl ze soukromé docentury zaplatit svoje životní náklady – „Ale zapláceno nedostávám vůbec nic, dokud jsem soukromým docentem“ (Gertzen – Oerter 2017: 32) – musel si vydělávat jinak. V jiných případech soukromé docentury na pražské univerzitě byla odrazovým můstkem pro habilitaci a finančním zajištěním neplacené soukromé docentury a probace, tedy oprávnění vykonávat učitelskou funkci; tak tomu bylo například u klasického filologa Theodora Hopfnera, ale i u egyptologa Františka Lexy. Ne tak u Nathaniela Reicha. „Snažil jsem se najít hodiny soukromé výuky (nic jsem nezískal), uchytit se u novin a různé další věci. Všechno nadarmo. Jednou jsem dokonce za dva zlaté psal 200 adres, abych si vydělal,“ stěžuje si v dopise své tetě (Gertzen – Oerter 2017: 32). Při svém hledání měl ale i štěstí, protože od konce října 1915 do konce února 1916 mohl působit jako pomocný učitel (suplent) pro zeměpis a dějepis na německé státní reálce v Praze 2.¹⁵ Kromě toho dostával

13 Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Karl-Ferdinands-Universität zu Prag [„Seznam přednášek na německé Karlo-Ferdinandově univerzitě“] v letním semestru 1919, str. 34, 41, 68. – K recepci Egypta v české kultuře viz např. Navrátilová 2001.

14 Univerzitní archiv Vídeň, Osobní fond Reich, krabice 99, běžné číslo 2987, Dek. Z. 1094 ex 1919, fol. 009.

15 Šlo o III. c. k. německou státní reálku v Praze 2: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 7, FF 11.

skromnou finanční podporu od svého otce, která ale – pokud vůbec – pokrývala jen nejnужnější životní náklady, ale nestačila na výdaje spojené s vědeckou prací. Zde byl Reich odkázán na průběžné badatelské projekty, jako bylo zpracovávání turínských démotických pramenů, nebo na subvence, mimo jiné na „jednorázovou podporu ve výši tisíc korun na rozvíjení vědecké činnosti“, kterou mu v červnu 1916 přislíbilo ministerstvo kultu (Gertzen – Oerter 2017: 33). Další přednášky, které Reich oznámil pro zimní semestr 1918/19 a podle seznamu přednášek až do zimního semestru 1920/21, už nemohl uskutečnit (Gertzen – Oerter 2017: 34₃₉).

Zhroucení habsburské monarchie a vznik samostatného Československa na podzim roku 1918 vedlo ve svých důsledcích pro Reicha k neočekávanému ukončení jeho docentské činnosti na německé univerzitě v Praze, protože se nestal československým státním příslušníkem; na rok 1919 měl přitom výhled na smlouvu na výuku v rozsahu pět hodin týdně.¹⁶ Reich se proto v březnu 1919 snažil o „přenesení venia legendi pro egyptologii na filozofickou fakultu ve Vídni, protože žadatel, zaměstnaný nyní v německo-rakouském vojenském muzeu ve Vídni, musí přenést své stálé bydliště do Vídně a cítí vědeckou potřebu, aby ve svém oboru egyptologie mohl být činný i ve Vídni“. Musel se však znovu habilitovat a v květnu 1920 získal oprávnění k výuce, ovšem s výhradou, že platí jen pro démotistiku a nikoli pro celou oblast egyptologie (Oerter 2010: 139–151). Na konci roku 1921 přijíždí Nathaniel Reich do USA¹⁷ a po několika zprvu neúspěšných začátcích tam pokračuje ve své vědecké a univerzitní dráze. Nakonec nachází zaměstnání jako docent na Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning ve Filadelfii, kde působí až do svého úmrtí v roce 1943 (Gertzen – Oerter 2017: 48–49).

Ať už měl Nathaniel Reich hodně nebo málo studentů, jsou dva muži, na něž s hrdostí vzpomínal jako na svoje žáky – Paul Koschaker (1879–1951), zakladatel staroorientálních právních dějin naposledy působící v Lipsku (Ries 1980: 608–609), a Theodor Hopfner (1886–1946), klasický filolog a historik pozdně antického náboženství na německé univerzitě v Praze.¹⁸ Odchodem Nathaniela Reicha zanikl obor egyptologie na Německé univerzitě v Praze a byl poté po dlouhé roky zastoupen pouze na Karlově univerzitě, kde v osobě Františka Lexy našel důstojného reprezentanta.

LITERATURA

GERTZEN, THOMAS L. – OERTER, WOLF B.

2017 *Nathaniel Julius Reich. Arbeit im Turm zu Babel*, Berlin: Hentrich & Hentrich [Jüdische Miniaturen 197].

GRIMM, ALFRED – SCHOSKE, SYLVIA

2010 *Friedrich Wilhelm Freiherr von Bissing. Ägyptologie – Mäzen – Sammler*, München: Staatliches Museum Ägyptischer Kunst [RAMSES 5].

16 Podle Reichova životopisu z 5. 9. 1921: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 7, FF 13.

17 Katz Center Box 2, FF 3: dopis J. H. Breasteda z 3. 1. 1922 adresovaný Reichovi.

18 Reichův nedatovaný životopis: Katz Center, ARC MS 20: Nathaniel Julius Reich Collection, Box 7, FF 26.

HILSCH, PETER – DOLEZEL, HEIDRUN

2003 „Daten zur Entwicklung der Prager Universität...“, v: Lemberg, Hans (ed.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*, München: R. Oldenbourg [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86], s. 9–17.

KAVKA, FRANTIŠEK – PETRÁŇ, JOSEF a kol. (eds.)

1995–1998 *Dějiny Univerzity Karlovy I–IV*, Praha: Karolinum.

LEMBERG, HANS

2003 „Universität oder Universitäten in Prag – und der Wandel der Lehrsprache“, v: Lemberg, Hans (ed.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*, München: R. Oldenbourg Verlag [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86], s. 19–32.

MÍŠKOVÁ, ALENA

2002 *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha: Nakladatelství Karolinum.

NAVRÁTILOVÁ, HANA

2001 *Egypt v české kultuře přelomu devatenáctého a dvacátého století*, Praha: Set Out.

OERTER, WOLF B.

2010 *Die Ägyptologie an den Prager Universitäten 1882–1945. Gesammelte Aufsätze und Vorträge*, Prag: Karls-universität.

OERTER, WOLF B. – BAREŠ, LADISLAV

2013 „Sto let egyptologických přednášek v Praze. (K počátkům egyptologie v českých zemích)“, *Pražské egyptologické studie* 11, s. 65–78.

PEŠEK, JIŘÍ – MÍŠKOVÁ, ALENA – HLAVÁČKOVÁ, LUDMILA

1997 „Německá univerzita v Praze 1882–1918“, v: Kavka, František – Petrání, Josef a kol. (eds.). *Dějiny Univerzity Karlovy III*, Praha: Karolinum, s. 305–330.

RAULWING, PETER – GERTZEN, THOMAS L.

2013 „Friedrich Wilhelm Freiherr von Bissing im Blickpunkt ägyptologischer und zeithistorischer Forschungen: die Jahre 1914 bis 1926“, v: Schneider, Thomas – Raulwing, Peter (eds.). *Egyptology from the First World War to the Third Reich. Ideology, Scholarship, and Individual Biographies*, Leiden – Boston: Brill, s. 34–119.

RIES, GERHARD

1979 „Koschaker, Paul“, *Neue Deutsche Biographie* 12, s. 608–609 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118565621.html#ndbcontent>.

VACHALA, BŘETISLAV

1985 „První český egyptolog“, *Nový Orient* 40, s. 246–248.

1986 „Giovanni Kmínek-Szedlo, der erste tschechische Aegyptologe“, *Archiv orientální* 54, s. 89–91.

Wolf B. Oerter

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; wolf.oerter@ff.cuni.cz

Počátky *maat*

Andrzej Ćwiek

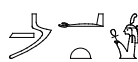
ABSTRAKT

Pojem *maat* představuje snad nejvýznamnější element staroegyptské kultury, řád světa daný Egyptu bohy na počátku dějin. Díky *maat* bylo možné udržovat v povzdálí síly chaosu a ne-řádu a udržování *maat* patřilo mezi nejdůležitější úkoly egyptského faraona. Právě na principu *maat* byla vystavěna ideologie královského úřadu. Doklady o tomto konceptu je možné vystopovat již v nálezech z období Staré říše. V polovině 5. dynastie se začínají objevovat také doklady o kněžích bohyně Maat, která tuto sílu ztělesňovala.

KLÍČOVÁ SLOVA

Stará říše – královský úřad – *maat* – bohyně Maat

ÚVOD

 maat je specifický staroegyptský pojem, který v sobě obsahuje definice kosmického, politického, sociálního a morálního řádu. V různých kontextech jej lze přeložit jako kodex, harmonii, spravedlnost, právo nebo pravdu. Byl to obecný princip přinášející řád egyptskému světu a soubor normativních pravidel pro chování jednotlivce (Vachala 1994; Assmann 2006).

V hieroglyfickém písmu a v ikonografii se vyskytují dva znaky odkazující na *maat*, které vyjadřují dualitu myšlení, tak charakteristickou pro staré Egyptany. Na jedné straně pštrosí pero , lehký předmět, který snadno převáží srdce zemřelého při psychostázi („vážení duše“) během Usirova soudu. Symbolizovalo křehkost *maat*. Druhým znakem byl , vykládaný jako podstavec pro sochu, trůn nebo kapli. Ukazoval druhý aspekt *maat*, byl symbolem něčeho základního, fundamentálního, ustáleného.

MYTICKÁ GENEZE

Počátky *maat*, jak by ho prezentovali staří Egyptané, je třeba klást zpět do *zep tepej*, do okamžiku stvoření světa. Bůh slunce, který se vynořil z propasti pravodstva boha Nuna, přivedl na svět řadu bytostí. *Maat*, vesmírný řád, byl jedním z prvních stvoření. Jeho zjevení bylo nezbytné pro stanovení jasných pravidel, jimiž se bude neměnně řídit stvořená realita, a pro udržení vesmíru v rovnováze. Tuto myšlenku zosobňovala bohyně Maat s pštrosím perem na hlavě (obr. 1), o níž se předpokládalo, že je dcerou slunečního boha Rea.

V lidském světě byl koncept *maat* základem ideologie vlády (s faraonem udržujícím řád světa), stejně jako různých společenských vztahů (služba králi, normy přijatelného chování), což způsobovalo vzájemnou provázanost královské a nekrálovské sféry (Bárta – Dulíková 2019). Představy o společenském a morálním řádu byly klíčové pro správnou existenci člověka v tomto i v posmrtném životě.

Obr. 1 Bohyně Maat; hrobka královny Nefertari (KV 66; foto A. Ćwiek)

ARCHAICKÁ DOBA

Potřeba řádu a strukturování světa je patrná již na zdobených nožích, paletách a hlavicích bojových mlatů z doby kultury Nakáda II (Baines 2003). Je dokonce možné, že pštrosí pera, která se objevují na hlavách lidských postav, vyjadřují ovládnání světa přírody. První jasný důkaz konceptu *maat* však pochází až z 2. dynastie. Vyskytuje se ve jménu krále Sechemiba Perenmaat (von Beckerath 1999: 44–45), což znamená „Mocný srdce, vycházející pro Maat“ (obr. 2). Na konci dynastie se zmínka objevuje ve jménu královny Nimaathap (obr. 3), manželky posledního panovníka 2. dynastie Chasechemueje a matky Necericheta, později zvaného Džoser. Její jméno by mohlo znamenat „Apis patří Maat“. Je však možné, že slovo *hap*, psané

Obr. 2 Jméno Sekhemib-Perenmaat vyryté na úločku kamenné nádoby ze Sakkáry (podle Lacau – Lauer 1959: pl. 18 č. 93)

Obr. 3 Jméno a tituly královny Nimaathap (podle Kaplony 1963: č. 866)

zvláštním znakem připomínajícím dvojité nastavený čtverec, zde znamená kormidelní zařízení známé z pozdějších pramenů. Jméno královny by tak mohlo být chápáno jako „Řídící veslo patří Maat“, „Maat řídí/ukazuje směr“. To by bylo v souladu s primárním významem slovesa *maa*, od něhož je odvozen termín *maat*, „být přímý“, „být přesný“, „být pravdivý“, tedy také „vést“. Také soukromá jména doložená z Archaické doby jako Nefermaat („Maat je dokonalá“) a Neferchetmaat („Tělo Maat je dokonalé“) svědčí o univerzální hodnotě této myšlenky, a to již v tomto období. Není pochyb, že pojem *maat* se vyvíjel v přísné vazbě na sluneční kult, který měl za 2. dynastie své první vyjádření v královském jménu Raneb („Re je (můj) Pán“).

POČÁTEK 3. DYNASTIE

Ve 3. dynastii nejsou o *maat* žádné zmínky *expressis verbis*. Vývoj ideologie vlády ve vztahu k bohu Slunce však musel zahrnovat i tuto myšlenku. V tomto ohledu se zdá být rozhodující role Héliopole, hlavního centra slunečního kultu. První král dynastie Necerichet nechal v Héliopoli postavit kamennou svatyni s vyobrazením božského Devatera. Kromě toho nesl titul „Zlatý Re“. Jeho kancléř a architekt Stupňovité pyramidy Imhotep užíval titul „Veliký z věstců“, tj. velekněz z Héliopole. Necerichetův komplex Stupňové pyramidy v Sakkáře znamená dvojí změnu ve formách vyjádření královské ideologie: zavedení kamenné architektury a vzhled první pyramidy. Není tedy náhodou, že pozdější Egypťané nazývali Necericheta Džoser, „Svatý“, „Zvláštní“.

SNOFRU

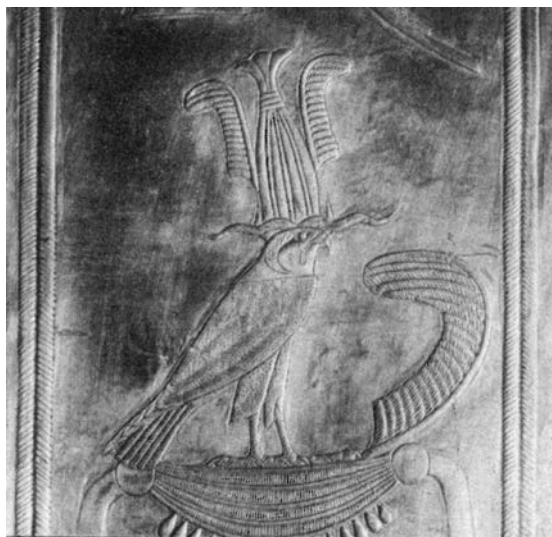
Vláda Snofrua, prvního krále 4. dynastie, se vyznačuje posunem myšlenky *maat* na vyšší úroveň (Borrego Gallardo 2014). Královo Horovo jméno a jméno Obou paní zněla *Neb Maat*, což znamená „Pán Maat“ (obr. 4). Tuto frázi představuje i zvláštní znak pro jeho Zlaté jméno se sokolem, sedícím na zlatém znaku a držícím pštrosí pero (obr. 5). Titul „Pán Maat“ se později zrodí u Usira, Ptaha a dalších bohů (Leitz 2002: 640), ale původně a především jde o běžné označení slunečního boha a není pochyb o tom, že Snofruův důraz na *maat* je třeba vidět v rámci neustálé solarizace královské ideologie. Je to patrné v pohřební architektuře s prvními „klasickými“ pyramidovými komplexy v Médúmu a Dahšúru, stejně jako v řadě prvků Snofruovy ikonografie (např. koruna *atef*) a titulatury (např. titul *neb hepet*, „pán řídícího vesla“), které jsou pozdějšími atributy boha slunce. Tím byla povýšena role Maat ve vesmíru i v královské ideologii. Není náhodou, že jméno nejstaršího Snofruova syna a vezíra v první fázi jeho vlády znělo Nefermaat, tedy „Maat je krásná/dokonalá“.

VÝVOJ BĚHEM 5. DYNASTIE

Od počátku 5. dynastie procházel faraonský stát velkými změnami, které se týkaly i rozvinutého pojetí *maat* (Bárta – Dulíková 2019). Došlo k výrazné decentralizaci a „demokratizaci“ státní správy a královská rodina již nezastávala nejdůležitější úřady. Úředníci nekrálovského původu se objevili v celé státní správě, a to dokonce i na postu vezíra. To mělo důležité důsledky i pro eschatologii elit (posmrtný život adekvátní jejich pracovní činnosti za života a ve službách krále). Vznikající kult Usira byl nedílnou a inovativní součástí tohoto vývoje.

Obr. 4 Snofruovy tituly na stéle z jižního Dahšúru (photo A. Ćwiek)

Obr. 5 Snofruovo jméno Zlatý Hor psané jako Pán Maat na lůžku královny Hetepheres (podle Reisner – Smith 1955: pl. 8b)

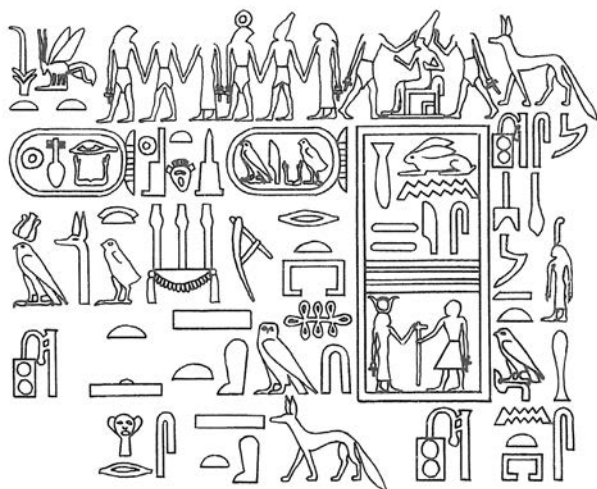
První král 5. dynastie Veserkaf ve svém Horově jménu Irimaat, „Ten, který vykonává Maat“, označil roli krále jako toho, kdo zaručuje Maat na zemi a působí jako zástupce svého otce, boha slunce. Nelze vyloučit, že taková volba jména souvisela s otázkou legitimacy, a Veserkafovo postavení tak bylo posíleno. V tomto ohledu se zdá být významné i jméno jeho nejstarší dcery Chamaat („Kéž se objeví Maat“), která se provdala za dlouhověkého kněze Ptahšepsese, pocházejícího z okruhu mimo samotnou královskou rodinu.

Během 5. dynastie si lze všimnout nárůstu soukromých jmen se složkou *maat*. Koncepce života podle pravidel, ve službách krále, byla vyjádřena v soudobých textech. Fráze „konat *maat*“ se stala běžnou v autobiografiích úředníků, často v úvodní části, a zmínky o ní se objevovaly i v dalších literárních žánrech (Vachala 2011).

KNĚŽÍ BOHYNĚ MAAT

Od počátku 5. dynastie existovalo kněžstvo Maat. Známe 84 nositelů titulu *hem-necer Maat* („kněz bohyně Maat“), z nichž většina je datována do období 5. dynastie a přelomu do 6. dynastie (obr. 6). Byli to vysocí nebo středně postavení úředníci, mezi nimiž bylo osm vezírů;

pravděpodobně stejně jako v pozdějších dobách patřily k jejich povinnostem i právní záležitosti (Romanova 2010; 2011). V téže době neměla Maat žádný chrám; zdá se, že kněžstvo bohyně Maat bylo úzce spjato se dvorem a bylo nástrojem krále pro jeho politické potřeby a cíle.

Obr. 6 Otisk pečeti kněze bohyně Maat z vlády krále Venise (podle Kaplony 1981: pl. 96)

KRÁLOVSKÉ ZÁDUŠNÍ KOMPLEXY A SLUNEČNÍ CHRÁMY

Ideologie královských zádušních komplexů 5. dynastie, která se odrážela v architektuře a výzdobě, zahrnovala roli Rea a Hathory jakožto božských rodičů krále a rovněž složité vztahy panovníka s bohy (Ćwiek 2003). Ačkoli zobrazení bohyně Maat na reliéfech či sochách chybí, v chrámové architektuře si lze všimnout zvláštního odkazu na tento koncept. Kamenné kvádry specifického tvaru (v podobě výše zmíněného podstavce svatyně či sochy) se objevují na místech spojených s osvětlením a jsou, jak se zdá, odkazem na ideu Maat v kontextu každodenní cesty slunce (Westendorf 1971).

Úzké vztahy mezi bohem slunce a jeho pozemským synem, faraonem, našly během 5. dynastie velmi konkrétní formu. Veserkaf a jeho pět nástupců vybudovali v oblasti Abúsíru sluneční chrámy. Architektonicky byly stylizovány podle královských zádušních komplexů, s velkou mohylou nebo obeliskem na místě pyramidy. Sluneční chrám, pyramidový komplex a královské sídlo spojoval řetězec vazeb, a to jak náboženských, tak ekonomických. Cílem byla „solarizace“ obětních darů doručovaných do královské pyramidy pro potřeby zemřelého krále a jeho družiny. Úředníci, kteří se podíleli na provozu slunečních chrámů, působili také v zádušních komplexech a v rezidenci, často v osobních službách krále.

Ze šesti kdysi existujících slunečních chrámů 5. dynastie byly objeveny a vykopány pouze dva, a to Veserkafův a Niuserreův. Niuserreův sluneční chrám v Abú Ghurabu byl obrovskou a bohatě zdobenou stavbou. Soudě podle dochovaných reliéfů byl hlavním bohem uctívaným v chrámu Re-Harachtej („Re-Hor-obzoru“), zobrazovaný jako muž se sokolí hlavou a se slunečním kotoučem nebo dvojitou korunou na hlavě. Tyto pokrývky hlavy zdůrazňovaly roli slunečního boha jakožto vládce vesmíru a Egypta. Stejně výmluvné jsou i tituly, které vyobrazení doprovázejí. Re-Harachtej je tam popsán jako *neb Maat*, „Pán Maat“ (obr. 7), stejně

Nová říkání, jež se objevují v pyramidách králů a královen 6. dynastie, přinášejí další odkazy na Maat:

„Sbírejte to, co patří Maat, neboť Maat je to, co říká král.“
(říkání 758, § 2290)

„Protože Pepi je jedním z těch čtyř bohů – Amset, Hapi, Duamutef a Kebehsenuef, kteří žijí na Maat a opírají se o své hole z elektra, strážci země v nilském údolí.“ (říkání 573, § 1483)

Toto říkání z pyramidy Pepiho I. vysvětluje zeměpisné reálie ve vztahu k uspořádání světa. Horovi synové, kteří jsou zde jmenováni, byli bohy světových stran.

„Neit bude ve dne zářit (jako) ten, kdo odstraňuje přestoupení a umísťuje Maat za Slunce, kdo každý den plně září pro pána, pro toho v *Achetu* oblohy, a otevírá horní brány Nu“.
(říkání 585, § 1376).

Text popisuje roli krále (královny) jako toho, kdo staví Maat na její správné místo za Rea.

ZÁVĚR

Pojem *maat*, zásadní pro staroegyptské náboženství, ideologii královského úřadu a společenské vztahy, našel své první, komplexní vyjádření již ve Staré říši. V naučení připisovaném Ptahhotepovi, vezírovi a knězi bohyně Maat za vlády Džedkarea Isesiho, dochovaném na papyru Prisse, se píše:

„Vláda je pro nás důležitá: Maat je veliká, trvalá v platnosti, neporušená od dob Usira (...) Jeden trestá narušitele zákonů. (...) Nakonec je to Maat, která trvá.“

LITERATURA

ALLEN, JAMES P.

2005 *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Atlanta: Georgia Society of Biblical Literature.

ASSMANN, JAN

2006 *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten*, 2. vyd., München: Beck.

BAINES, JOHN

2003 „Early definitions of the Egyptian world and its surroundings“, v: Potts, Timothy – Roaf, Michael – Stein, Diana (eds). *Culture Through Objects: Ancient Near Eastern Studies in Honour of P. R. S. Moorey*, Oxford: Griffith Institute, s. 27–57.

BÁRTA, MIROSLAV – DULÍKOVÁ, VERONIKA

2019 „Politics of Religious Symbols: Maat as a Concept of Rule, Justice and Kingship“, v: Piacentini, Patricia – Delli Castelli, Alessio (eds). *Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the International Conference*.

Universita degli Studi di Milano, 3–7 July 2017, Milan: Pontremoli Editore [Egyptian & Egyptological Documents Archives Libraries VI], s. 26–41.

BECKERATH, JÜRGEN VON

1999 *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, Munich – Mainz: Philipp von Zabern [Münchner Ägyptologische Studien 49].

BISSING, FRIEDRICH WILHELM VON – KEES, HERMANN

1928 *Das Re-Heiligtum des Königs Ne-woser-Re (Rathures)*, vol. III, *Die große Festdarstellung*, Leipzig: J. C. Hinrichs.

BORREGO GALLARDO, FRANCISCO L.

2014 „Señor de Maat: innovaciones y cambios de la realeza divina egipcia bajo el reinado de Snefru“, ARYS: *Antigüedad, Religiones y Sociedades* 12, s. 87–127.

ĆWIEK, ANDRZEJ

2003 *Relief Decoration in the Royal Funerary Complexes of the Old Kingdom. Studies on the Development, Scene Content and Iconography*, Warsaw: University of Warsaw (unpublished Ph.D. dissertation).

KAPLONY, PETER

1963 *Die Inschriften der Ägyptischen Frühzeit III*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

1981 *Die Rollsiegel des Alten Reiches II. Katalog der Rollsiegel*, Brussels: Fondation égyptologique Reine Elisabeth.

LABROUSSE, AUDRAN – LAUER, JEAN-PHILIPPE – LECLANT, JEAN

1977 *Le temple haut du complexe funéraire du roi Ounas*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 73].

LACAU, PIERRE – LAUER, JEAN-PHILIPPE

1959 *La pyramide à degrés IV. Inscriptions gravées sur les vases*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.

LEITZ, CHRISTIAN (ED.)

2002 *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, vol. III, Leiden – Paris – Dudley, MA: Peeters [Orientalia Lovaniensia Analecta 112].

REISNER, GEORGE ANDREW – SMITH, WILLIAM STEVENSON

1955 *A History of Giza Necropolis II. The Tomb of Hetep-heres, the Mother of Cheops*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

ROMANOVA, OLGA

2010 „Слуга божий богини Маат“ (*hm-ntr M3^ct*) в Древнем царстве: жрец или судья? Часть I: Характеристика источников“, *Східний світ / The World of the Orient* 4, s. 138–149.

2011 „Слуга божий богини Маат“ (*hm-ntr M3^ct*) в Древнем царстве: жрец или судья? Часть II: Исследование титулатуры“, *Східний світ / The World of the Orient* 2, s. 110–119.

VACHALA, BŘETISLAV

1994 „Maat – ideál mravního řádu ve starém Egyptě“, *Nový Orient* 4, s. 127–131.

- 2011 „Das Vorfeld der Literatur in den Privatgräbern des AR: ein Fall aus Abusir“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010*, vol. 2, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 767–777.

WESTENDORF, WOLFHART

- 1971 „Maat, die Führerin des Sonnenlichtes, in der Architektur“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 97, s. 143–146.

Andrzej Ćwiek

Univerzita Adama Mickiewicze, Poznań; Univerzita Karlova, Praha; andrzejcwiek@yahoo.com

Kleopatřina lest

Jiří Janák

ABSTRAKT

Když roku 51 př. Kr. nastoupila na egyptský trůn Kleopatra VII., nacházela se ptolemaiovská říše v rozkladu. Bylo to sice pouhých 200 let od doby, kdy Kleopatřiny předci ovládali velkou část východního Středomoří, ale královně zůstával ve správě pouze Egypt a malá část dnešní Libye. Přesto se tato panovnice pokusila osobním kouzlem, chladným politickým kalkulem i prostřednictvím náboženství a lidového kultu vyvinout takový tlak na nejvlivnější muže Říma i na část jejich poddaných, aby zvrátila osud ve prospěch svůj a ve prospěch Egypta. Jednala, možná naprosto vědomě, jako bohyně Ísis, Paní osudu, jejíž kult se v oné době z Egypta úspěšně rozšiřoval až do Říma.

KLÍČOVÁ SLOVA

Kleopatra VII. - Ísis - Eset - Panna Marie

Pan profesor Břetislav Vachala byl nám všem nejen dobrým přítelem a kolegou, ale také inspirací v tom, jak a s jakým elánem bychom měli naše znalosti, a především naši lásku ke starému Egyptu, předávat veřejnosti. Není vůbec náhodou, že jeho knihy, články, rozhovory a přednášky pro veřejnost i pro odborníky patřily k nejoblíbenějším a nejčastěji zmiňovaným. Rozsah jeho zájmu byl ohromující. Zahrnoval vše od počátků staroegyptské civilizace ve 4. tisíciletí př. Kr. po umění a zvyky středověké islámské Káhiry. Ve svých dílech se Břetislav zaměřoval nejen na staroegyptskou literaturu, ale nadšeně se zajímal také o staroegyptské náboženství a přechod mezi ním a křesťanstvím, nebo o běžný život starých Egyptanů a jejich vztah ke zvířatům. Není možné nezpomenout také jeho fascinaci poštovními známkami s tematikou starého i moderního Egypta. Profesor Vachala prostě miloval Egypt, ten starý i ten nový. A vždy bylo zřejmé, že Egypt a Egyptané milují jeho. Dokázal jedinečně přiblížit vědeckou práci veřejnosti. Přednášel nejen na univerzitách nebo v muzeích, ale také v mnohých školách, kulturních centrech, kostelích a náboženských sborech. Nebál se propojovat vědu s uměním i krásnou literaturou. Podílel se na vzniku různých knih pro děti. Některé z nich se před dlouhou dobou staly jedním ze základních kamenů mého osobního zájmu o starověký Egypt. Je mi proto velkou ctí, že mohu památce pana profesora věnovat mírně upravený text, který jsem (inspirován badatelskou a popularizační činností prof. Vachaly) připravil jako doprovodný materiál k divadelní hře „Kleopatra: profil panovnice“. Tuto divadelní inscenaci pro Divadlo Na zábradlí nastudovala a v červnu 2021 prezentovala tvůrčí umělecká skupina „8 lidí“ jako tzv. audiowalk. Chtěl bych tedy poděkovat také „8 lidem“ za možnost podílet se na přípravě hry.

KLEOPATŘINA LEST ANEB „JÁ JSEM ÍSIS, PANÍ OSUDU, KRÁLOVNA NEBES A VLÁDKYNĚ VŠECH ZEMÍ“

Psal se rok 51 před Kristem, když v egyptské Alexandrii usedla na trůn Kleopatra VII. Nejprve krátce jako spoluvládkyně nemocného otce, ale brzy, již po otcově smrti, jako legitimní královna. Zemi však převzala v rozkladu. Sláva a moc prastaré egyptské civilizace se již dávno ztratila v minulosti a mnohé její monumenty byly již tehdy zaváté pouštním pískem.

Stejně tomu ale bylo i s mocí a slávou Ptolemaiovců, kteří po smrti Alexandra Velikého ovládali velkou část východního Středomoří. Ještě v polovině 3. stol. př. Kr., za Ptolemaia II. Filadelfa a Ptolemaia III. Euergeta, byla moc této dynastie vládoucí z egyptské Alexandrie na vrcholu. K jejím držávám kromě Egypta patřily části dnešního Izraele, Jordánska, Libye, Sýrie, Libanonu, Turecka, Řecka a Kypr. Tehdy o podporu mocných Ptolemaiovců prosila i rodící se velmoc – Řím. Ale již na přelomu 3. a 2. století př. Kr. se začal poměr politických, vojenských a ekonomických sil měnit natolik, že Ptolemaiovců ztratili většinu svého území ve Středomoří. Seleukovci a Římané tak během 50 let omezili ptolemaiovskou moc, až jim zbyl jen Egypt, Kypr a Kyrenaika v Libyi. Během 2. stol. př. Kr. pak v rámci ptolemaiovské dynastie probíhaly spory o trůn, do kterých byli také rozsáhle zapojeni mocní představitelé Říma a jeho senát. V roce 80 př. Kr. byl s posvěcením římského senátu na egyptský trůn usazen nelegitimní syn Ptolemaia IX., Ptolemaios XII. Tento král, který se nechal označovat přídomky Theos Filopator (Bůh, Milující otce) a Neos Dionysos (Nový Dionýsos), je známý spíše pod lidovými označeními Auletés (Flétnista) nebo Nótos (Levoboček). Jenže tehdy už byla reálná moc nad egyptským trůnem v rukou Říma.

Po dalším omezení moci a zmenšení ovládaného území (roku 58 př. Kr. Římané anektovali Kypr) v roce 51 př. Kr. umírá „božský“ Ptolemaios XII. Nový Dionýsos a na egyptský trůn usedají jeho dvě děti, sedmnáctiletá Kleopatra a desetiletý Ptolemaios XIII. Oba se honosili přídomkem Filopator (Milující otce) a oba byli v souladu s tradicí i kvůli budoucnosti říše spojeni sňatkem. Nezletilému Ptolemaiovi, ale i jeho starší, vzdělané a zkušenější sestře byli přiděleni poručníci, aby za ně převzali moc nad Egyptem. S tím se Kleopatra nechtěla smířit a začala vládnout sama. Nová vládkyně byla v ptolemaiovské linii sedmou Kleopatrou v pořadí, jistě však netušila, že bude i tou poslední – poslední Kleopatrou i poslední královnou samostatného Egypta. K odvážnému kroku a upevnění vlády tak potřebovala mocné spojence. V Egyptě se obrátila na vlivné kněžstvo města Memfidy a za hranicemi se upnula k Římu, jehož vojáci se již nějakou dobu nacházeli na území Egypta jako garanti míru a egyptské poddajnosti vůči říši. Pro velekněze představovala nová královna, která se prý naučila i mluvit egyptsky, příslib pokračování prastaré tradice, pro vládce Říma pak představovala spíše zdroj prostředků. Ti první v Egyptě viděli Chrám světa, ti druzí Sýpku říše. A čím pro ně byl Egypt, tím se měla stát i jeho nová královna. Podobně jako se Kleopatřin otec nechal titulovat Nový Dionýsos, zastávala Kleopatra úlohu mocné bohyně Ísidy, Královny nebes a Vládkyně všech zemí, jejíž kult se tehdy z Egypta úspěšně rozšiřoval do celého Středomoří. Mladá královna přijala tuto božskou roli za svou a uplatňovala ji nejen v symbolickém prostředí egyptských chrámů a ve vztahu k Egypťanům, ale nejspíš i ve své zahraniční politice.

První krok k upevnění své moci a obnovení slávy egyptského království Kleopatře vyšel, ale další okolnosti jí už tolik nepřály. Neúroda ve vlasti a politické nepokoje v Římě připravily mladou královnu o domácí i zahraniční podporu a následně vyústily v povstání, které ji po

dvou letech od korunovace donutilo prchnout ze země na území dnešního Izraele. Pokračující boj o moc mezi prvními muži Říma se brzy přenesl na egyptskou půdu, kam v létě roku 48 př. Kr. připlul Gaius Julius Caesar s vojskem, když pronásledoval svého rivala Gnaea Pompeia. Nalezl jej tam však již mrtvého. Podle Plútarchova svědectví nechal mladý Ptolemaios předat Caesarovi hlavu jeho soka. Doufal snad, že si mocného Římana tímto krokem nakloní. Velmi se však mylili. Caesar se naopak rozlítil a potvrdil Kleopatřin nárok na egyptský trůn. Spory několika mužů o vládu nad Římem, které nejprve způsobily oslabení královniny moci a útěk do Aškelónu, nakonec umožnily její návrat do Egypta i na trůn. Další události na sebe nenechaly dlouho čekat. Caesarovi vojáci a římské jednotky, které tou dobou stále ještě pobývaly v Egyptě, se záhy střetli s Ptolemaiovou armádou. Koncem roku 48 př. Kr. legionáři bránili svého vůdce i staronovou královnu v obleženém alexandrijském paláci a trpělivě vyhlíželi posily. Dočkali se a v bitvě, která se následně rozpoutala v nilské deltě, zasadili vzdorujícím Egyptanům rozhodující úder. Ptolemaios XIII. zemřel a Kleopatra se roku 47 př. Kr. stala po druhé právoplatnou královnou Egypta.

Avšak ani tehdy, již jako jednadvacetiletá žena, nemohla vládnout sama, a tak jí byl znovu přidělen královský manžel, tentokrát Ptolemaios XIV. Opět to byl její mladší bratr a opět mu bylo pouhých deset let. Stejně jako v něm nemohla vidět manžela, nebrala jej vážně ani jako krále. Snažila se tedy vládnout sama. Reálnou moc v celé oblasti však stále měli ve svých rukou Římané. Navíc v době, kdy usedala na trůn vedle svého bratra-manžela, byla již v pokročilém stádiu těhotenství. Brzy na to, koncem června 47 př. Kr., porodila Kleopatra syna, který sice získal tradiční jméno Ptolemaios, ale často byl některými lidmi škodolibě označován jako Caesarion. Dlouhé obléhání paláce, v němž byli Kleopatra a Caesar uvězněni egyptskými vojsky, totiž zjevně přineslo i jiné plody než jen konečnou porážku Ptolemaia XIII. Ještě před svým návratem do Říma se Caesar s mladou královnou vypravili na majestátní plavbu po Nilu, které se prý kromě obou vládců-milenců účastnilo také 400 lodí s vojenskou posádkou. Přestože tato plavba bývá někdy interpretována jako neoficiální svatební cesta, jednalo se spíš o přehlídku moci a síly, která měla celému Egyptu od severu k jihu demonstrovat legitimitu nové vládkyně a připravenost římské armády udržet ji u moci.

Kleopatra viděla, že její sen se postupně začíná naplňovat. V létě roku 46 př. Kr. se královna se svým malým synem a poměrně překvapivě i s bratrem Ptolemaiem XIV. vydala do Říma, aby tam oficiálně uzavřela spojeneckou smlouvu, a nejspíše také proto, aby trávila co nejvíce času s Caesarem. Vedle velkolepé podpory kultu stále populárnější bohyně Ísidy v římských svatyních docílila i toho, že její vlastní božská socha byla vztyčena v novém Venušině chrámu, kde měl být mimo jiné připomínán Caesarův božský původ. Úcta k netradiční bohyni Ísidě, Paní osudu, lákala mnohé obyvatele Říma, především ženy, a díky Kleopatře se navíc její kult mohl opřít také o různé vlivné osobnosti tehdejší římské elity. Snům královny zdánlivě nestálo nic v cestě. Až na některé senátory a další mocné muže Říma, kterým se Kleopatřiny plány líbily stejně málo jako veřejná úcta k cizí bohyni měnící osudy lidí i zavedené pořádky v říši. A ze všeho nejméně se jim líbila Caesarova rostoucí sebestředná moc a touha po božských počtech. Snad také proto byl Gaius Julius Caesar 15. března roku 44 př. Kr. během Kleopatřina pobytu v Římě zavražděn. Když pak královna zjistila, že její syn Ptolemaios „Caesarion“ nebyl ustanoven dědicem svého otce, urychleně odcestovala zpět do Alexandrie. Kult všemocné Ísidy, Královny nebes, Paní osudu a Boží matky, který Kleopatra v Římě silně podpořila, však ve městě zakořenil a přetrval.

Po návratu do Alexandrie se Kleopatra pevně ujala moci, a protože její bratr, manžel a spoluvládce za nevyjasněných okolností zemřel, pozvedla k sobě na trůn svého malého syna. Novému králi Ptolemaiovi XV., který dostal přízviska Theos Filopator Filometor, byly v době korunovace tři roky. V jeho případě však více než věk rozhodoval jeho původ. V jeho osobě se spojovala nejen královská moc Egypta a Římské říše, ale především božský původ, který měl zdědit jak po matce Kleopatře-Ísis, tak po otci Caesarovi. Ne náhodou Caesarionův panovnický epitet Bůh, Milující otce, Milující matku odkazoval přímo k božství a k matce i otci.

Opětovná podpora egyptského kněžstva a prastarých tradic i osobní angažovanost v kultu egyptských bohů a rozdávání mouky chudým během neúrody zajistily Kleopatře moc i obdiv, a tak mohla Egyptu bezpečně vládnout až do té doby, kdy do jejího života znovu zasáhlo několik mužů bojujících o moc nad Římem. Nejprve se svou podporou přidala na stranu Marca Antonia, Octaviana a Marca Lepida, kteří pronásledovali a nakonec i porazili a zabili Caesarovy vrahy Bruta a Cassia v bitvě u Filipp v říjnu roku 42 př. Kr. Dva hlavní Caesarovi mstitelé, Marcus Antonius a Octavianus, pak každý sám hájili zájmy státu, senátu i své vlastní v jiné části říše. Octavianus působil především v Římě a na Západě, Antonius naopak v Řecku a ve východním Středomoří. Snaha urovnat vztahy s Egyptem přivedla Antonia ke Kleopatře. Jejich první diplomatická schůzka se odehrála v Tarsu v dnešním Turecku ještě na podzim roku 42 př. Kr. Nejspíš to ale nebylo jejich první setkání. Možná se potkali již během Antoniova působení v Caesarově armádě v Alexandrii, velmi pravděpodobně pak během pozdější Kleopatřiny návštěvy Říma. I tak jej ale na sjednané schůzce uchvátila a společně pak odcestovali do Egypta. Přestože se Antonius musel na žádost Říma z politických důvodů oženit s Octavianovou sestrou Octavií, vytvořil s Kleopatrou nový „manželský“ božský pár, který se ve slavnostních průvodech zjevoval poddaným v Egyptě a Malé Asii jako by šlo o skutečnou Ísidu a nového Dionýsa. Z tohoto svazku vzešli tři potomci. Nejprve dvojčata, narozená na podzim roku 40 př. Kr. a pojmenovaná božskými jmény Alexandr Hélios a Kleopatra Seléné, a později pak další syn, Ptolemaios Filadelfos. I tento vztah vedle neustálého boje o moc a vliv svedl opět proti sobě Marca Antonia a jeho švagra Octaviana. Nejen rozdílné politické zájmy, ale také upřednostnění egyptské „bohyně“ namísto římské manželky a orientální hra na boha v lidské podobě se tak Antoniovi v očích jeho rivalů staly osudnými. Octavianus proti němu vytáhl s velkým vojskem, až roku 31 př. Kr. v námořní bitvě u Actia porazil nejen Antoniovy bojové lodě, ale také loďstvo Kleopatry, která kdysi s oblibou vystupovala jako Ísis, Vládkyně mořeplavby.

Drtivá porážka a útěk pouze s několika loděmi znamenaly konec Kleopatřina vlivu a Antoniovy moci v Římské říši, ale především konec alespoň částečné samostatnosti Egypta. V létě roku 30 př. Kr. se Kleopatra a Antonius ocitli v sevření vojsk Octaviana a jeho spojenců. Kleopatra se ještě snažila s Octavianem neúspěšně vyjednávat. V srpnu téhož roku byl Marcus Antonius definitivně vojensky poražen a brzy nato oba „božští“ milenci umírají. Dvě sebevraždy tak završily Kleopatřin sen o záchraně Egypta a podmanění si Říma s pomocí bohyně Ísidy, Vládkyně nebes a Matky boží.

Jaký mohl být Kleopatřin sen a jaký mohla mít skrytý plán? O královniných politických snech a vnitřních motivacích jejích osobních i politických kroků se dnes můžeme pouze hypoteticky dohadovat. Částečně je snad lze vyčíst z následků jejích činů. Kleopatřin otec, Ptolemaios XII., v sobě viděl boha na zemi. Nebo se za něj alespoň prohlašovat a snažil se podle prastaré egyptské tradice zastávat roli „boha v paláci“. Jeho titul Neos Dionysos neodkazoval jen na řeckého

Dionýsa, boha hojnosti a úrody, ale také na mnohem staršího a velmi oblíbeného egyptského boha Usira, kterému Řekové říkali Osiris a jehož ztotožňovali například právě s Dionýsem. Jako Nový Dionýsos a Nový Usir chtěl Ptolemaios spojovat staré tradice s novými. A jeho třetí dcera, pozdější královna Kleopatra, která v dětství i v politice vyrůstala ve stínu svého „božského“ otce, se s touto nábožensko-politickou rolí nejspíš sžila velmi dobře. Sama sebe pak vnímala, nebo přinejmenším označovala, jako Novou Ísis (Nea Isis), božskou Matku a pozemskou podobu vševládného ženského božského principu.

Stejně jako Dionýsos nebyl v Egyptě jen Dionýsem, ale prastarým Usirem, nebyla Ísis jen jednou z mnoha helénistických bohyní, ale především pradávnu mocnou egyptskou bohyní Esetou, která na rozdíl od řeckých božstev nepodléhala určenému osudu a dokázala jej měnit ve prospěch svůj i ve prospěch svých věřících. Tato bohyně, jejíž jméno se psalo hieroglyfickým znakem v podobě trůnu, v průběhu egyptských dějin postupně nabývala na významu, až se právě v Řecko-římské době stala nejmocnější bohyní celého egyptského panteonu, ke které s obdivem, úctou a prosbami vzhlíželi nejen Egyptané, ale také cizinci z celého Středomoří. Význam a vliv Esetina kultu v Egyptě pochopili i Ptolemaiovcí, kteří v zemi převzali moc po smrti Alexandra Velikého. Mnoho egyptských chrámů, které byly postaveny či rekonstruovány za jejich vlády nese vyobrazení Esety jako Královny nebes a jejího syna Malého Hora v roli Sjednotitele Obou zemí (obr. 1). Řekové jim říkali Ísis a Harpokratés (nebo Harsomtus). Bronzové sošky zobrazující Esetu sedící na trůně a kojící malého Hora,

Obr. 1 Soška kojící bohyně Esety s malým Horem na klíně; 6. století př. Kr. – 1. století po Kr. (kresba L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

který je pevně usazen na jejím klíně, naplňovaly tehdejší chrámové kaple i domácí svatyně, stejně jako dnes plní vitríny egyptských sbírek mnohých světových muzeí. Znázornění „kojící Esety“ (Isis lactans) se stalo jedním z ikonických obrazů egyptského náboženství během ptolemaiovské vlády (obr. 2).

Obr. 2 Kojící bohyně Ísis (Isis lactans); Karanis; 4. století po Kr. (kresba L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Právě z té doby je mezi egyptskými magickými texty doložen i příběh zvaný *Esetina lest*. Vypráví o tom, jak tato bohyně nechala uštknout a hadím jedem otrávit samotného Stvořitele, slunečního boha Rea, aby jej potom mohla zázračně uzdravit s pomocí Reova tajného jména, v němž skrýval svou veškerou moc. Po Esetině léčitelském magickém zásahu byl Stvořitel sice zachráněn, ale vychytralá bohyně se díky znalosti Reova pravého jména stala nejmocnější bytostí božského světa či celého kosmu. A jako dobrá matka vyzradila Eset toto tajemství i svému synovi, bohu Horovi. V tom se právě skrývala ona lest. Pod záminkou nezištné pomoci využije krále bohů, aby jeho úřad nakonec předala svému synovi. Právě Esetin syn Hor (řecky Horus), jako tzv. mladý bůh, zastával v egyptském panteonu Řecko-římské doby výsadní pozici, která byla dříve vyhrazena pouze žijícímu panovníkovi.

V době, kdy moc ptolemaiovských panovníků slábla a nadvládu nad jejich dřívějšími državami postupně přebírali Římané, kult egyptské bohyně Esety naopak mocně pronikal do Středomoří. Pod jménem Ísis se objevovala v Athénách, Pompejích i v Římě. I díky Esetině slávě za hranicemi Egypta si Kleopatra možná uvědomila, že toho, čeho nemůže dostáhnout ani vojensky, ani politicky, by mohla docílit s pomocí náboženství. Lepší předvoj pro svou vlastní politiku než vychytralou bohyni Ísidu, Paní osudu, nemohla nalézt ani v Caesarovi. A přesto právě vládce Říma ke svému hypotetickému plánu potřebovala. Také on byl totiž zaujat představou o svém božském původu a vlastním božském kultu. Pokud by tedy žijící egyptská bohyně, jejíž sláva a moc se tehdy rychle šířily světem, zplodila mužského potomka s římským bohem v lidské podobě, pak

by jejich syn byl právě tím vševládným „mladým bohem“, kterého Egypťané uctívali a který měl předčít svého otce a stát se pánem veškerenstva. Jako by Kleopatra-Eset hledala svého Usira, aby mohla na svět přivést všemocného Hora. S okouzující mocnou bohyní Esetou, Vládkyní nebes a Matkou boží, by tak Kleopatra – jako její pozemská zástupkyně v Egyptě i jako Nea Isis a Regina coeli v Římě – nesdílela jen tituly a roli v kultu, ale také umíněnost, vychytralost a především schopnost získávat mocné muže pro své vlastní cíle. Pokud by to byla pravda, pak by se její sen naplnil pouze z části. S „božským“ Caesarem sice přivedla na svět malého Ptolemaia, posměšně zvaného Caesarion, s Marcem Antoniem pak zplodila Alexandra Hélia a Ptolemaia Filadelfa, ale ani jednomu z jejich synů nebylo dopřáno stát se mocným vládcem tehdejšího světa, natož žijícím bohem. Ale i na samém konci svého života držela Kleopatra svůj osud stále ve vlastních rukou. A pokud mají antické prameny pravdu, završila jej stejným způsobem, jaký podle staroegyptské mytologie přichystala lstivá bohyně Eset samotnému Stvořiteli.

Zhruba sto let po Kleopatřině smrti se ve východním Středomoří začalo pomalu šířit křesťanství. Z židovských komunit a synagog se postupně přesunulo do helénistického světa, kde získávalo své první příznivce mezi pohany. A právě v tomto multikulturním prostředí, které zpočátku příliš nerozumělo židovským kořenům nové víry, došlo ke kontaktu křesťanských myšlenek a symbolů se starými kulty, bohyní Ísidou a sny o vládě „mladého boha“ (obr. 3). My-

Obr. 3 Kojící žena zobrazená na křesťanské funerální stéle; Fajjúm; 4. století po Kr. (kresba L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 4 Panna Marie kojící malého Ježíše; Sakkára; 7. století po Kr. (kresba L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

slitelé raného křesťanství museli s těmito dávnými náboženskými představami ideově zápasit a obhájit proti nim svou teologii. Některé jejich obecně známé a oblíbené motivy, pojmosloví a ikonografické prvky však dokázali naopak umně využít ve prospěch křesťanství a přetavit v základní prvky teologického učení mladé církve. Tak je tomu například se zobrazením kojící bohyně Esety s malým Horem na klíně, které nejprve plynule přešlo v helénistický motiv „kojící Ísidy“ (Isis lactans) a později v klasické zachycení Panny Marie sytící svým mlékem malého Ježíše (Maria lactans nebo Galaktotrofusa; obr. 4). Podobnou cestu Středomořím si prošel také slavný mariánský titul Regina coeli (Královna nebes) původně používaným Římány v kultu bohyně Ísidy a ještě mnohem dříve doložený (ve formě *Nebet-pet*, Paní nebes) v kultu bohyně Esety ve starém Egyptě. Možná to platí i pro termín Bohorodička (řec. Theotokos) či Matka boží (eg. *mut-necer*), které bylo později na církevním koncilu v Efesu (r. 431) prosazeno jako označení Panny Marie především díky iniciativě alexandrijské církve a egyptského patriarchy Cyrila.

To Kleopatra nemohla tušit. Ale na základě známých faktů o jejím politickém působení a propagování Ísidina kultu v Egyptě, Římě i Malé Asii se můžeme domnívat, že svým způsobem opravdu napomohla rychlejšímu rozšíření některých myšlenek a ikonografických motivů spojených s bohyní Esetou, tedy Ísidou, mezi prostými lidmi i ve vlivných kruzích celé říše. Tak vlastně nevědomky pomohla připravit půdu pro pozdější šíření mariánské úcty ve východním Středomoří. Nebo se na vše můžeme dívat také opačně. Kdyby se Kleopatře podařilo naplnit její sny a stala se spolu s manželem a synem uctívanou „božskou“ vládkyní Egypta a velké části Římské říše, pak by přinejmenším mezi pohanskými obyvateli tehdejšího světa mělo rodící se křesťanství v Kleopatře silného konkurenta.

Když hadí jed zapůsobil a Kleopatra přestala dýchat, odebrala se branou západního obzoru do podsvětí. Prošla jeho strašlivými branami lemovanými kobrami chrlícími oheň, vyhnula se běsnícím démonům, až předstoupila před Usírův trůn v Síni obou pravd. Teprve tam bylo její srdce vloženo na váhu, aby mohly být posouzeny všechny její skutky, city, myšlenky i skryté motivy jejích činů. Pokud kromě osobních ambicí uchovávalo také dost moudrosti, ctnosti a víry, aby bylo shledáno dostatečně těžkým, získala je královna zpět a konečně vstoupila mezi bohy. Vždy se snažila sama určovat svůj vlastní osud i měnit osudy druhých jako mocná Královna nebes a Bohorodička Ísis. Její plán nevyšel. Ale možná někde hluboko ve svém srdci prohlédla a zjistila, že již brzy se narodí jiná žena, jejíž obraz s božským synem na klíně se jednou bude vznášet nad Římem, Egyptem i celou říší. A snad v tu chvíli pochopila, že ona sama tomu napomohla.

LITERATURA

ASSMANN, JAN

2012 *Panství a spása*, Praha: Oikoymenh.

ASHTON, SALLY-ANN

2008 *Cleopatra and Egypt*, Oxford – Malden: Blackwell.

BAREŠ, LADISLAV – GOMBÁR, EDUARD – VESELÝ, JAROSLAV
2009 *Dějiny Egypta*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

HIGGINS, SABRINA

2012 „Divine Mothers. The Influence of Isis on Virgin Mary in Egyptian Lactans-iconography“, *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies* 3–4, s. 71–90.

HORNUNG, ERIK

2002 *Tajemný Egypt. Kořeny hermetické moudrosti*, Praha: Paseka.

CHAUVEAU, M.

2000 *Egypt in the Age of Cleopatra*, Ithaca: Cornell University Press.

JANÁK, JIŘÍ

2009 *Staroegyptské náboženství I*, Praha: Oikoymenh.

2012 *Staroegyptské náboženství II*, Praha: Oikoymenh.

KLEINER, DIANA E.

2005 *Cleopatra and Rome*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

LANGENER, LUCIA

1996 *Isis lactans – Maria lactans: Untersuchungen zur koptischen Ikonographie*, Altenberge: Oros Verlag, Altenberge.

MERKELBACH, REINHOLD

1995 *Isis regina – Zeus Sarapis. Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*, Stuttgart: B. G. Teubner.

ROLLER, DUANE W.

2010 *Cleopatra. A Biography*, Oxford: Oxford University Press.

SHAW, IAN (ED.)

2003 *Dějiny starověkého Egypta*, Praha: BB Art.

SMITH, MARK

2009 *Traversing Eternity: Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*, Oxford – New York: Oxford University Press.

TYLDESLEY, JOYCE A.

2009 *Kleopatra. Poslední egyptská královna*, Praha: Domino.

WALKER, SUSAN – HIGGS, PETER (eds.)

2001 *Cleopatra of Egypt from history to myth*, London: The British Museum.

Jiří Janák

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; jiri.janak@ff.cuni.cz

Dědictví staroegyptské matematiky

Hana Vymazalová

ABSTRAKT

Na rozdíl od monumentálních chrámů a hrobek, stejně jako rozličných nápisů, náboženských textů či mýtů, bývá věda starověkého Egypta obvykle stranou pozornosti. Přesto však spisy vědecké povahy dávají nahlédnout do samotných základů staroegyptské kultury a jejích úžasných výtvorů. Matematika byla na jedné straně jedním z nástrojů písařů a úředníků státní správy, zároveň však hrála nezastupitelnou roli při budování monumentů, kde se prostřednictvím prováděných rituálů udržoval řád světa, *maat*. Dochovaných textů matematické povahy je sice nemnoho a zdaleka nepokrývají rovnoměrně všechna tři tisíciletí staroegyptských dějin, přesto však představují velice výmluvné svědectví o znalostech tehdejších písařů, matematických postupech a výukových metodách. Zároveň odrážejí zásadní význam staroegyptské matematiky v době intenzivní kulturní a myšlenkové výměny v oblasti východního Středomoří od poloviny 1. tisíciletí př. Kr., kdy se postupně rozvíjela dnešnímu člověku mnohem lépe známá věda antických učenců.

KLÍČOVÁ SLOVA

dějiny vědy - matematika - počty - algebra - geometrie - slovní úlohy

Mezi významná témata bádání prof. Břetislava Vachaly patřily v posledních letech vědecké, zejména lékařské spisy, na jejichž překladech pracoval i během své nemoci (Strouhal – Vachala – Vymazalová 2010; 2017). Do češtiny poprvé přeložené lékařské papyry, zejména nejrozsáhlejší papyrus Ebersův (Vachala 2020), přibližují fascinující pohled na staroegyptskou kulturu, tolik odlišný od informací zprostředkovaných hrobkami, chrámy či rozličnými předměty materiální kultury. Vedle lékařství a léčitelství jsou to i texty matematické, jež nám umožňují nahlédnout hlouběji do vědeckého poznání staroegyptských písařů a poodhalit rané fáze vývoje vědy, na jejíž základech stojí i naše evropská civilizace.

Stejně jako lékařství a léčitelství i matematika byla pro staroegyptské písaře jedním z nástrojů, jež sloužily jednomu cíli – udržení světového řádu *maat* a ochraně stvořeného života. Bez matematiky by nemohly být budovány monumenty, ať už chrámy nebo hrobky, kde probíhaly rituály obnovy a vzkříšení.

V lidské, každodenní rovině měla matematika od nejstarších dob využití zejména při řízení státu ve všech jeho aspektech, byla nástrojem písařů a úředníků v nejvyšších úrovních státní správy i v běžných venkovských či chrámových institucích. Dodnes se však dochovalo jen velmi málo přímých dokladů o využití matematiky v praktických odvětvích, například několik ostrak s nákresy budov (obr. 1) nebo architektonických článků, modely staveb, nebo třeba účetní dokumenty. Mezi ty nejstarší patří tzv. abúsírské papyrové archivy, jejichž část našla česká expedice v Abúsíru pod vedením prof. Miroslava Vernera (Verner 2017: 109–116). Pocházejí z 2. poloviny 3. tisíciletí př. Kr. a obsahují celou řadu záznamů, které výmluvně dokládají využití počtů pro záznamy o příjmech a výdajích královských pyramidových

Obr. 1 Ostrakon s nákresem svatyně z 19. dynastie (podle Glanville 1930: Pl. XLII, fig. 1)

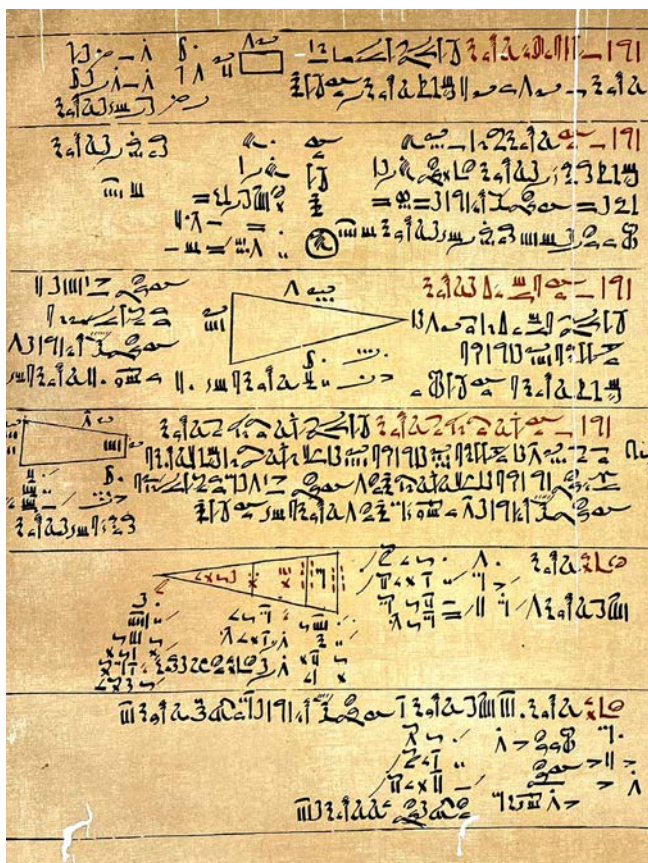
komplexů v průběhu stovky let trvajících zádušního kultu zemřelých panovníků (viz také Vymazalová 2021).

Kromě těchto „praktických“ náznaků se nám dochovalo také několik textů čistě matematického obsahu. Z celých tří tisíciletí, kdy se rozvíjela egyptská civilizace,¹ jich máme k dispozici zhruba 20 a jde o lépe či hůře dochované části rozsáhlejších svitků, ale také dřevěné destičky či ostraka (viz přehled v Vymazalová – Coppens 2011: 50; Vymazalová 2006). Některé jsou pouze několik centimetrů velké a nesou část jednoho výpočtu, zatímco ty nejrozsáhlejší obsahují desítky příkladů. Dochovanou skupinu textů můžeme rozdělit do dvou skupin, které se liší stářím. Starší skupina pochází z doby 2. tisíciletí př. Kr. a jde o texty psané v kurzívním, hieratickém písmu, zatímco mladší skupina z období několika století na přelomu letopočtu je psána v té době užívaným písmem démotickým.

Tyto nepočtené dochované texty tedy nemohou v žádném případě zachycovat celou škálu staroegyptského matematického poznání, jelikož matematika bezpochyby hrála významnou roli pro účely správy i technické projekty již od nejstarších období egyptského státu, od závěru 4. tisíciletí př. Kr. Z této doby, kdy docházelo ke sjednocování egyptského státu a rozvoji státní administrativy, pocházejí nejstarší doklady o užívání písma i čísel. Najdeme je např. na štítcích připevňovaných na schránky či pytle s předměty pohřební výbavy v královských hrobkách v Abydu, jež nicméně neposkytují žádné bližší informace o prováděných matematických operacích (Vymazalová – Coppens 2011: 45–47). Je tedy možné bez nadsázky říci, že nám chybějí přímé doklady o prvním tisíciletí vývoje staroegyptské matematiky a dalších 1000 let dělí období, ze kterých pocházejí dosud známé hieratické a démotické matematické texty. To sice naše poznatky o egyptské matematice velice omezuje, avšak přesto jsou tyto texty nesmírně zajímavé.

Ze skupiny hieraticky psaných textů jsou nejlépe dochované Rhindův (obr. 2; Vymazalová 2002; 2003) a moskevský matematický papyrus. První z nich sloužil jako příručka pro výuku s příklady uspořádanými tematicky od nejjednodušších po složitější, druhý je opisem testu, který zachycuje příklady různých témat a různé úrovně obtížnosti (Vymazalová 2006). Stejně

¹ Tato tři tisíciletí zahrnují historická období egyptských dějin, jimž však předcházely další tisíce let vývoje předdynastických kultur, během kterých se již formovala řada aspektů typických pro pozdější egyptský stát, jeho ideologii, náboženské představy, správu atp.

Obr. 2 Faksimile části Rhindova matematického papýru s výpočty sklonu pyramid (podle Budge 1898: Pl. XV)

jako u dalších vědeckých spisů i mnoha děl staroegyptské literatury (viz např. Vachala 1992; 1994) jde většinou o opisy ze starších předloh. Někdy se v nich písaři dopouštěli chyb, takže zapsali jen část výpočtu nebo omylem spojili dva příklady dohromady. Porozumět těmto textům proto není vždy jednoduché.

Všechny dochované hieratické matematické texty odrážejí elementární matematiku a zachycují to nejběžnější, čím se egyptští písaři zabývali. Jsou to soubory vyřešených příkladů, které procvičují operace s čísly, počítání se zlomky, řešení úloh vedoucích na jednoduché rovnice či pokročilejších slovních úloh. Stejně tak se v textech důkladně procvičovaly převody jednotek, zejména „měřice“, pro jejíž zlomky se užívaly speciální znaky, s nimiž se setkáme již o stovky let dříve v účetních dokumentech z Abúsíru. Již tehdy tedy písaři museli tyto výpočty dokonale ovládat (Vymazalová 2004).

Přestože se může zdát, že písaři se učili zejména opisováním a opakováním již vyřešených příkladů, někdy v úlohách najdeme náznaky o tom, že potřebovali rovněž porozumět pravidlům matematiky, nikoli jen používat naučené postupy. Za pozornost stojí třeba úloha, která popisuje výpočet $\frac{2}{3}$ lichého zlomku. Pro jednoduchost je postup ukázán na příkladu $\frac{1}{5}$ a písař jej vyřešil bez bližšího vysvětlení. „... co jsou $\frac{2}{3}$ z $\frac{1}{5}$? Počítej s tím 2krát a 6krát, to jsou jeho $\frac{2}{3}$. Hle, ať se počítá podobně pro každý lichý zlomek, jaký se vyskytne.“ Popsaný postup můžeme vyjádřit vzorcem $\frac{2}{3} \cdot \frac{1}{5} = (\frac{1}{2} + \frac{1}{6}) \cdot \frac{1}{5}$, což vede ke správnému výsledku $\frac{1}{15} + \frac{1}{30}$. Výsledek však není v textu zaznamenán, tedy hlavním účelem bylo zřejmě vysvětlit postup. Poslední věta navíc jasně ukazuje, že na tomto konkrétním příkladu $\frac{1}{5}$ písař popisuje obecně platný algoritmus.

Významnou součástí egyptské matematiky byly přirozeně geometrické úlohy, a to např. úlohy na výpočet obsahu plošných obrazců, jež často odkazovaly na pole různých tvarů, což přirozeně souvisí s každoročním vyměřováním polí po opadnutí záplavy či před sklizní. Na egyptské zeměměřičství ostatně odkazoval také Hérodotos (Kniha II *Euterpé*, odd. 109).

I v těchto příkladech najdeme náznaky o vysvětlování principů, např. když se počítá polovina základny rovnoramenného trojúhelníku, „*abys udal jeho obdélník*“. Vyzdvihuje se tedy souvislost mezi obsahem rovnoramenného trojúhelníku a obdélníku, jehož jedna strana je rovna výšce trojúhelníku a druhá je poloviční vůči jeho základně.

Zajímavé jsou také příklady týkající se pyramid, jež byly budovány od počátku Staré po počátek Nové říše (Verner 2008). Stavba hrobky představovala největší stavební projekt každého panovníka, trvala zpravidla po celou dobu jeho vlády a podílela se na ní velká část země. Součástí projektu stavby pyramid bylo dobývání materiálu v lomech a jeho přeprava po řece na staveniště. O tomto velice důležitém, avšak značně rutinním úkolu výmluvně vypovídá papyrus označovaný jako Mererův deník, nedávno objevený francouzským týmem Pierra Talleta a pocházející z doby Chufua, stavitele Velké pyramidy v Gíze. Merer zodpovídal za dopravu bloků jemného vápence určeného na obložení Chufuovy pyramidy z lomů v Tuře na staveniště v Gíze a každý den pořídil přesný záznam o svém konání (Tallet 2017). Jiné texty nalezené spolu s Mererovým deníkem odkazují na další jeho úkoly a není bez zajímavosti, že papiry byly objeveny nikoli v blízkosti gízského pohřebiště, ale v blízkosti přístavu ve Wádí Džarfú na pobřeží Rudého moře, kde byly ztraceny či zapomenuty během Mererovy pozdější výpravy do měděných dolů na Sinaji. Na staveništi samotném pracovaly tisíce lidí, kteří byli rozděleni do pracovních čet, jejichž názvy někdy nacházíme na stavebních grafitech na kamenných blocích pyramid. Působili zde i řemeslníci, kteří opracovávali kámen a vyráběli či opravovali nástroje, další pracovníci se starali o obydlí a o přípravu jídla a lékaři ošetřovali úrazy, kterých jistě nebylo málo. Na stavbě králova pyramidového komplexu se nepřímou podíleli také rolníci na statcích po celém Egyptě, neboť posílali zemědělské produkty pro potřeby stavitelů. Tímto způsobem se „financovala“ stavba pyramidového komplexu a seznamy těchto královských zádušních statků, které takto přispívaly na králův stavební projekt, najdeme vyobrazeny na stěnách královských monumentů (obr. 3).

Obr. 3 Personifikované zádušní domény vyobrazené na Sahureově vzestupné cestě (podle Khaled 2020: Pl. 1).

Za projekt stavby pyramidy zodpovídal jeden z nejvýše postavených úředníků, a to „představený všech královských prací“. Například za vlády Chufua tento vysoký post zastávali postupně králův synovec Hemiunu a nevlastní bratr Anchhaf. Měli však k ruce početný tým architektů, matematiků, astronomů, kněží, úředníků, strážných, řemeslníků, dělníků atp. Odhaduje se,

že na stavbě Chufuovy pyramidy se podílelo asi 20 tisíc lidí po dobu 23 let (Lehner – Hawass 2017: 419), u většiny pyramid to však mohlo být podstatně méně.

V bezprostřední blízkosti pyramid v Gíze odkryl v posledních desetiletích americký tým Marka Lehnera pozůstatky města stavitelů pyramid z doby vlády Chufuových nástupců Rachefa a Menkaurea. Nacházely se zde čtvrti pro vysoké hodnostáře s dobře chráněnou státní budovou, sýpkami a velkými vilami, čtvrt pro nižší úředníky s menšími domky, čtvrt pro řemeslníky nebo dělníky s rozsáhlými jednoduchými ubikacemi, výroby jídla, pekárny a pivovary a další zázemí (např. Lehner – Hawass 2017: 355–401). Podobné sídliště se bezpochyby nachází také v blízkosti pohřebiště v Abúsíru, kde pracuje expedice Českého egyptologického ústavu, ale prozatím nebylo archeologicky odkryto.

V matematických textech bohužel nejsou dochovány výpočty množství potřebného materiálu nebo pracovníků, avšak nacházejí se zde příklady na výpočet sklonu stěny pyramidy, který se v egyptštině nazýval *seqed* a vyjadřoval se jako poměr mezi výškou a polovinou délky strany základny. V zásadě tedy jde o poměr mezi odvěsnami pravoúhlého trojúhelníku v řezu zadanou pyramidou a sklon *seqed* byla hodnota odpovídající polovině délky základny vůči jednotkové výšce. Například u zadané pyramidy, jež měla na výšku $93 + \frac{1}{3}$ lokte a základnu dlouhou 140 loktů, byl poměr jejích rozměrů $93 + \frac{1}{3} : 70 = 7 : (5 + \frac{1}{4})$. Protože zároveň platilo, že 7 dlaní bylo rovno 1 lokti, odpovídal tento poměr pro výšku 1 loket hodnotě *seqed* – $5 + \frac{1}{4}$ lokte, tj. 5 dlaní a 1 prst. Za zmínku stojí, že tento sklon odpovídá přibližně 53° a byl velice obvyklý u pyramid Staré říše počínaje Rachefovou pyramidou v Gíze. Najdeme ho u většiny pyramid 5. a 6. dynastie a Veserkafova pyramida v Sakkáře měla dokonce přesně takové rozměry, jaké zmiňuje tento příklad. Je tedy zcela zřejmé, že příklady zaznamenané v Rhindově papyru v době 15. dynastie (17.–16. stol. př. Kr.) odrážely tradici, která byla v době sepsání tohoto textu již téměř tisíc let stará.

Volba sklonu pyramid měla z hlediska stavebního projektu velký dopad na objem potřebného materiálu. Očekávali bychom tedy, že ve staroegyptských textech najdeme také výpočty na objem jehlanu. Jelikož jsou však texty velice fragmentární, dochoval se nám jen příklad na výpočet objemu komolého jehlanu, tj. nedostavěné pyramidy. Popisuje výpočet, který můžeme vyjádřit vzorcem $V = (a + b)^2 \cdot \frac{1}{3} \cdot v$, jenž i dnes dobře známe ze školních učebnic. Tento text přímo nezmiňuje souvislost s pyramidami, protože k vyjádření tělesa písař použil ideogram a nikoli slovní výraz. Můžeme nicméně vcelku bezpečně předpokládat, že stejný postup používali stavitelé pyramid již ve Staré říši.

Velká skupina staroegyptských úloh se zabývá vařením piva a pečením chleba, které představovaly základní součásti egyptského jídelníčku. V jednom z nejjednodušších příkladů se ze zadaných 10 měřic obilí má spočítat množství džbánů piva, která budou mít stanovenou kvalitu. Jiné, složitější úlohy například srovnávají hodnotu piva a chleba určité kvality, nebo počítají kvalitu piva po jeho zředění. Takové výpočty umožňovaly stanovit vzájemnou hodnotu různých produktů zohledňující množství obilí potřebného na jejich výrobu. Chleba a pivo přitom hrály důležitou roli v hospodářství egyptského státu, protože je dostávali zaměstnanci jako příděly za svou práci. Chlebem a pivem byli vypláceni obyvatelé města stavitelů pyramid v Gíze a v abúsírských papyrových archivech, jež obsahují jedny z nejstarších účetních záznamů, se dochovaly fragmenty výplatních listin obsahující seznam zaměstnanců zádušního chrámu, z nichž každý dostal stanovené množství chleba a piva podle pečlivě vedené docházky (Vymazalová 2021: 11).

Velice zajímavé jsou také slovní úlohy, protože popisují různorodé matematické problémy „zabalené“ do kontextu každodenního života a praxe egyptského písaře. Některé slovní úlohy

skrývají například aritmetickou nebo geometrickou posloupnost, což naznačuje, že znalosti egyptských písařů byly hlubší, než by se z dochovaných textů na první pohled zdálo.

Když se nyní podíváme na druhou skupinu textů psaných démotickým písmem, které pocházejí z doby, kdy se v Egyptě již výrazně mísily vlivy egyptské, babylónské a řecké, nelze si nevšimnout, že obsahují znatelně obtížnější matematické problémy než starší, hieratické texty (Parker 1972). Dnes však můžeme jen obtížně rozlišit, které poznatky a postupy zaznamenané v démotických matematických papyrech měly skutečně egyptský původ a které mohly být převzaty z jiných kultur východního Středomoří.

Najdeme zde třeba výpočet obsahu kruhové úseče, výpočet průměru kruhu na základě jeho obsahu, srovnání rozměrů dvou různých obdélníků se stejným obsahem, objem komolého kuželu, ale také řadu ne zcela jednoduchých aritmetických výpočtů (Vymazalová – Coppens 2011: 102–112).

V některých úlohách je možné nalézt zcela jasný odkaz na starší, čistě egyptskou matematickou tradici. Například výpočet dvojnásobku lichého zlomku $\frac{1}{35}$ popisuje postup, který je doložen i v tabulce dvojnásobků lichých zlomků v hieratickém Rhindově papyru (Vymazalová – Coppens 2011: 56–58). Starší text obsahuje jen samotná čísla a písemné výpočty bez jakéhokoli slovního vysvětlení, zatímco démotický text popisuje řešení pouze slovně. Jsou v nich však obsaženy tytéž součásti výpočtu odrážející zcela totožný postup.

Jiné úlohy v démotických textech odkazují na algoritmy, které si obvykle spojujeme s řeckými matematiky. Byl to třeba výpočet přibližné iracionální druhé odmocniny čísla, který je zde proveden na příkladu odmocniny čísla 10 (Vymazalová – Coppens 2011: 106). Tato úloha popisuje postup, který formuloval Hérón Alexandrijský v 1. stol. po Kr. (viz také Parker 1972: 6). Stáří tohoto démotického papyru (BM 10520) se přitom odhaduje na rané Římské období (Parker 1972: 2), takže působení Herona a sepsání tohoto textu jsou si časově blízké.

I v démotických papyrech najdeme úlohy týkající se pyramid, přestože ty už se v době jejich sepsání velice dlouho nestavěly. Je však také možné, že výraz „pyramida“ (eg. *mer*) již v této době označoval obecněji jehlan, nejen pyramidu jako královskou hrobku. Nicméně vztah mezi matematickou představou jehlanu a tisíce let starých pyramid je v Egyptě nepopiratelný. Najdeme zde výpočty objemu pyramidy ze zadaných rozměrů, jež můžeme vyjádřit nám dobře známým vzorcem $V = \frac{1}{3} \cdot S \cdot v$. Stejný postup se objevuje již ve starších, hieratických textech, avšak my jej známe zpravidla až z děl Démokritových a Eukleidových z 5. a 3. století př. Kr. (Vymazalová – Coppens 2011: 79). Jiná úloha se zdá ještě zajímavější. Je v ní zadána délka strany základu a výška pyramidy a úkolem je spočítat výšku její stěny. Počítá se tedy délka přepony pravoúhlého trojúhelníku odpovídajícího polovině řezu pyramidou, a to pomocí postupu, který lze vyjádřit vzorcem $a^2 + b^2 = c^2$, dnes známým jako Pythagorova věta (Parker 1972: 6; Vymazalová – Coppens 2011: 110). Stojí za zmínku, že Pythagoras v Egyptě působil dříve, než byl sepsán tento papyrus. Tento výpočet zároveň není doložen ve starších textech, mohlo tedy jít o inovaci inspirativního mísení myšlenek v multikulturním prostředí egyptské Alexandrie. Na druhou stranu lze – s jistou rezervou – předpokládat počítání takových matematických problémů již ve Staré říši, protože výpočet výšky stěny pyramidy byl zapotřebí ke stanovení povrchu pláště, a tedy k propočtu množství materiálu potřebného na vnější obložení pyramidy. Zajímavé je, že rozměry 500 a 300 loktů zadané v tomto příkladu neodpovídají žádné známé pyramidě a dokonce přesahují rozměry největší Chufuovy pyramidy v Gíze, jež činily 440 a 280 loktů (Butler 1998: 80) – jakoby je matematik o tisíce let později záměrně zaokrouhlil na „hezčí“, tj. k počítání jednodušší číslo.

Obě skupiny dochovaných matematických textů z 2. a 1. tisíciletí př. Kr. ukazují, že egyptští písaři používali celou řadu postupů, jež odpovídají vzorcům užívaným i dnes. Neobsahují však doklady, že by Egypťané tyto postupy odvozovali teoreticky nebo se je snažili obecně formulovat. Tento způsob vyučování matematiky je doložen až u řeckých učenců. I přes chybějící doklady však není možné s jistotou takovou praxi v Egyptě vyloučit. Většina písařů sice využívala matematiku jako užitečný nástroj, který jim umožňoval předpovídat vývoj a přesně plánovat, a své znalosti omezovali na ty, které nutně potřebovali pro výkon svého zaměstnání. Pomáhala jim sledovat příjmy a výdaje, vyměřovat pole, stanovovat daně na základě výše záplavy, typu a polohy polí, a tedy výše očekávané úrody, stanovovat vzájemnou hodnotu zboží či připravovat složité projekty pro stavbu monumentů. Mohla však existovat úzká skupina vzdělanců, která se zabývala vědou i na jiné než každodenní úrovni. Tito učenci mohli být například spojeni s tzv. Domy života – středisky vzdělanosti, jež bývají často přirovnávána k univerzitám, avšak ve skutečnosti byla mnohem více – šlo o centra vědění, kde se uchovávaly a rozvíjely znalosti s cílem uchovat řád světa a udržet stvořený život. Prováděl se tu nejdůležitější rituál obnovy a připravovaly se zde projekty chrámových staveb, jejich výzdoba a náboženské texty i rituály a také se zde předávaly znalosti v oblasti medicíny a astronomie. Vzhledem k významu matematiky pro přípravu a uskutečnění velkých stavebních projektů bychom nejspíše v Domech života mohli najít i odborníky na matematiku.

Není pochyb o tom, že antičtí učenci měli možnost v Egyptě studovat starší texty egyptských písařů. I když dochované hieratické matematické texty ukazují jen základy, samotné výtvořiny egyptské kultury, jako například pyramidy, samy o sobě nepřímou naznačují hlubší znalosti, než máme doloženy v těch několika málo textech. Souvislost mezi staroegyptskou tradicí a řeckou matematikou je nepopíratelná a díky řeckým učencům se egyptská matematika stala i základem naší dnešní vědy.

LITERATURA

BUDGE, ERNEST A. T. W.

1898 *Facsimile of the Rhind Mathematical Papyrus in the British Museum*, London: British Museum.

BUTLER, HADYN N.

1998 *Egyptian Pyramid Geometry. Architectural and Mathematical Patterning in Dynasty IV Egyptian Pyramid Complexes*, Mississauga: Benben Publications.

GLANVILLE, S. R. K.

1930 „Working plan for a shrine“, *Journal of Egyptian Archaeology* 16, s. 237–239.

KHALED, MOHAMED ISMAIL

2020 *The Funerary Domains in the Pyramid Complex of Sahura: An Aspect of the Economy in the Late Third Millennium BCE*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir XXVI].

LEHNER, MARK – HAWASS, ZAHI

2017 *Giza and the Pyramids: The Definitive History*, Chicago: The University in Chicago Press.

PARKER, RICHARD

1972 *Demotic Mathematical Papyri*, Providence: Brown University Press – London: Lund Humphries.

POSENER-KRIÉGER, PAULE

1976 *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakai (Les papyrus d'Abousir)*, Le Caire: Institut française d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 65].

POSENER-KRIÉGER, PAULE – VERNER, MIROSLAV – VYMAZALOVÁ, HANA

2006 *The Pyramid Complex of Raneferef. The Papyrus Archive*, Praha: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University [Abusir X].

STROUHAL, EUGEN – VACHALA, BŘETISLAV – VYMAZALOVÁ, HANA

2010 *Lékařství starých Egyptanů I. Staroegyptská chirurgie, péče o ženu a dítě*, Praha: Academia.

2017 *Lékařství starých Egyptanů II. Vnitřní lékařství*, Praha: Academia.

TALLET, PIERRE

2017 *Le „journal de Merer“ (Papyrus Jarf A et B)*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale].

VACHALA, BŘETISLAV

1992 *Moudrost starého Egypta*, Praha: Knižní podnikatelský klub.

1994 *Pověsti a legendy faraónského Egypta*, Praha: Knižní podnikatelský klub.

2020 *Ebersův staroegyptský lékařský papyrus*, Praha: Academia.

VERNER, MIROSLAV

1997 *Pyramidy: tajemství minulosti*, Praha: Academia.

2008 *Pyramidy*, Praha: Academia.

2017 *Abúsír. V srdci pyramidových polí*, Praha: Academia.

VYMAZALOVÁ, HANA

2002 „Svitek písaře Ahmose“, *Pražské egyptologické studie* 1, s. 197–206.

2003 „Odras úřednické praxe v úlohách Rhindova matematického papyru“, *Pražské egyptologické studie* 2, s. 202–212.

2004 „Zkusme měřit měřicí“, *Pražské egyptologické studie* 3, s. 159–167.

2006 *Staroegyptská matematika. Hieratické matematické texty*, Praha: Český egyptologický ústav Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Jednota českých matematiků a fyziků [Dějiny Matematiky 31].

2015 „The Administration and Economy of the Pyramid Complexes and Royal Funerary Cults in the Old Kingdom“, Prague: Faculty of Arts, Charles University in Prague (nepublikovaná habilitační práce).

2021 „Papyrus Archives from Abusir and the Fifth-Dynasty Royal Funerary Cults“, v: Collombert, Philippe – Tallet, Pierre (eds.). *Les archives administratives de l'Ancien Empire*, Leuven – Paris – Bristol: Peeters [Orient & Méditerranée 37], s. 1–54.

VYMAZALOVÁ, HANA, COPPENS, FILIP

2011 *Moudrost svitků boha Thovta. Vědecké poznání za vlády faraonů*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.

Hana Vymazalová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; hana.vymazalova@ff.cuni.cz

Kairsuova hrobka v Abúsíru

Miroslav Bárta – Petra Brukner Havelková – Lucie Jirásková –
Jaromír Krejčí – Martin Odler

ABSTRAKT

Kairsuova hrobka (AC 33) se nachází severně od Neferirkareovy pyramidy, a tudíž leží v části abúsírské pyramidové nekropole, která ještě nebyla důkladněji prozkoumána. Hrobka se vyznačuje několika velmi neobvyklými prvky. Předně je to rozsáhlé použití čedičových bloků v dlažbě portiku a hlavní obětní kaple. Doposud se jedná o jediný doklad takové praxe v nekrálovské hrobce z období Staré říše. Hrobka byla původně bohatě vyzdobena polychromovanými reliéfy, o čemž svědčí jejich fragmenty nalezené v prostoru hrobky a jejím bezprostředním okolí. Majitel hrobky i další osoby, které byly spolu s ním v mastabě pohřbeny, odcházeli na onen svět vybaveni standardní pohřební výbavou, jež se poměrně dobře dochovala. Jedním z nejvýznamnějších objevů, které byly v hrobce během jejího průzkumu učiněny, bylo nalezení Kairsuovy žulové sochy umístěné přímo v pohřební komoře před jeho sarkofágem. Tento unikátní nález tak potvrdil domněnku, že staří Egypťané sochy umísťovali nejen v nadzemních částech hrobek, ale také v jejich podzemí. Kairsuova titulatura dokazuje, že šlo o vysoce postaveného úředníka a kněze. Kromě mnoha jiných zastával Kairsu důležitý úřad představeného všech královských prací i vrcholného představitele Domu života. Mezi touto institucí, která byla ve Staré říši centrem vědění a moudrosti, a bohem Chnumem, jehož byl Kairsu také knězem, existovala úzká vazba. Domy života se začaly objevovat v době Niuserreovy vlády, tedy v období spojeném s počínajícím vzestupem boha zesnulých Usira a měnícího se náboženského paradigmatu královského úřadu.

Prozatím nedořešenou otázkou zůstává, zda je možné majitele hrobky AC 33 z Abúsíru ztotožnit se slavným staroegyptským mudrcem, který byl podle mnohem pozdější tradice autorem *Loajálního naučení*, *Naučení pro Kagemního* a *Kairsuova naučení* a také otcem vezíra Kagemního z počátku 6. dynastie.

KLÍČOVÁ SLOVA

Abúsír – Stará říše – 5. dynastie – Niuserre – Kairsu – mastaba – architektura – čedič – reliéfní výzdoba – pohřební výbava – administrativní a kněžské tituly – Chnum – mudrc

... vyrovná se někdo Kairesovi?

Staroegyptská *Chvála mudrců a knih* (kolem r. 1190 př. Kr.) v překladu Břetislava Vachaly

Kolega Břetislav Vachala v našem kolektivu stále chybí. Jeho přátelská povaha a intenzivní zájem o kulturu země na Nilu způsobovaly, že nás, své žáky a později kolegy, dokázal nadchnout k ještě hlubšímu studiu našeho oboru. Jeho schopnost popularizovat a ochota se touto velmi důležitou součástí badatelské práce intenzivně zabývat vedla k tomu, že pro zaujetí pro starověký Egypt získával i širokou laickou veřejnost. Břěťa měl pozitivní povahu a to byl jeden z důvodů, proč byl tak oblíben i mezi našimi egyptskými spolupracovníky a kolegy. Jeho schopnost z každé situace vytěžit nějaký vtipný moment mu dokázala získat jejich přízeň. Velkou část své badatelské činnosti věnoval výzkumu a analýzám nekrálovských hrobek doby stavitelů pyramid, především jejich výzdoby, a tak jej velmi potěšil odkryv Kairsuovy hrobky v Abúsíru a výsledky tohoto výzkumu. Právě proto jsme se rozhodli tyto výsledky představit na následujících stránkách suplement Pražských egyptologických studií věnovaných jeho památce.

Prostor severně od Neferirkareovy pyramidy představuje doposud poměrně málo prozkoumanou část královské pyramidové nekropole v Abúsíru. Právě z tohoto důvodu se sem zaměřila pozornost archeologické expedice Českého egyptologického ústavu FF UK. V přímém sousedství Neferirkareovy pyramidy se směrem na sever od ní na povrchu pouště nacházely dobře viditelné zbytky doposud řádně neprozkoumané hrobky. Proto zde byla v roce 2015 provedena archeologická sondáž, která odhalila obrysy rozsáhlé hrobky typu mastaby (označené jako AC 33) z období Staré říše.

Nešlo ale o zcela první výzkumné práce. Jako první, během výkopů v Niuserreově pyramidovém komplexu, věnoval prostoru hrobky AC 33 svoji pozornost významný německý egyptolog a archeolog Ludwig Borchardt. Dokládá to krátká informace v publikaci výsledků výzkumu Niuserreova komplexu a přilehlých hrobek významných hodnostářů a členů královské rodiny (Borchardt 1907: 135). Tuto nevelkou sondážní práci dokumentují i další materiály, které jsme teprve nedávno našli v archivu Švýcarského ústavu pro stavebně-historický a archeologický výzkum starověkého Egypta v Káhiře. Je zřejmé, že Borchardta výsledky prací v prostoru hrobky příliš nenadchly, a to přesto, že zmiňuje použití čedičových bloků, v soudobých nekrálovských hrobkách tak výjimečné. Archeologické práce v tomto prostoru brzy zastavil a raději se věnoval výzkumu dalších částí abúsírské nekropole.

Na úvodní práce ČEGÚ z roku 2015 navázal během podzimní sezony roku 2018 podrobný archeologický výzkum (obr. 1–2). Velká část superstruktury i polychromovaná výzdoba hrobky byla z velké části zničena již ve starověku. Výkopové práce přesto přinesly množství zajíma-

Obr. 1 Kairsuova hrobka v průběhu výzkumu, v pozadí Neferirkareova pyramida (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 2 Pohled na Kairsuovu hrobku z vrcholku Neferirkareovy pyramidy, v pozadí Sahureova pyramida (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

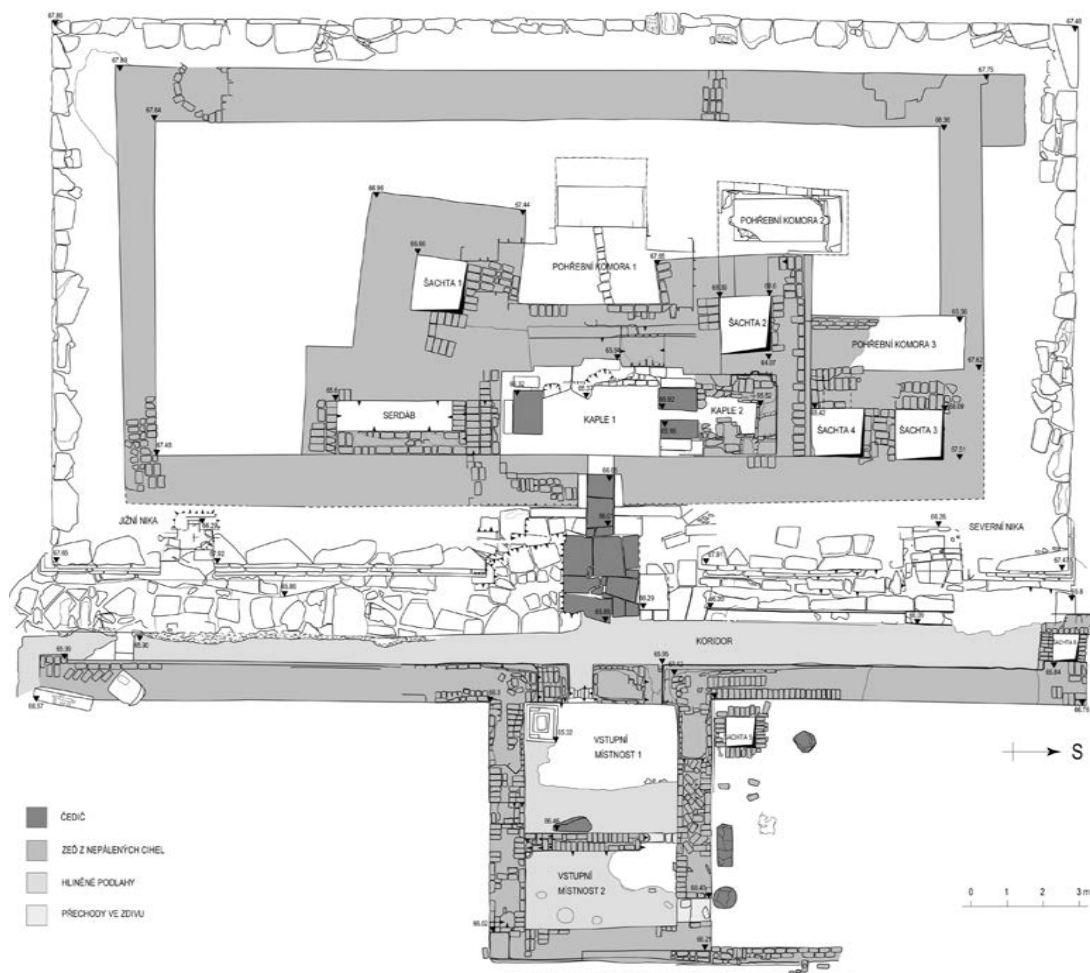
vých a důležitých nálezů a informací. Především došlo k určení osoby majitele hrobky, jímž byl hodnostář žijící v období 5. dynastie, Kairsu. Jeho tituly dokládají významné postavení majitele hrobky v rámci tehdejší společnosti.

Severojižně orientovaná Kairsuova mastaba měla původně rozměry $31,00 \times 17,50$ m; vchod do mastaby se nacházel v ose jejího východního průčelí (obr. 3). Superstrukturu (nadmenní část) hrobky tvoří vnější plášť z opracovaných bloků místního vápence o šířce asi 75–80 cm, který obepíná vnitřní zdivo postavené ze sušených cihel o šířce 0,90–1,40 m. Prostor mezi těmito dvěma strukturami je široký asi 1 m a je vyplněn pískem a suť. Většinu objemu západní části jádra tvořil písek a suť, které byly pokryty tenkou vrstvou vápencové drti.

V nadzemní části mastaby se nachází hlavní kultovní kaple, která má v rámci stavby neobvyklou centrální polohu, dále serdáb a další, menší kultovní kaple, která byla za pomoci sušených cihel zřejmě dodatečně zabudována do zdiva hrobky. K tomu pravděpodobně došlo v souvislosti s postavením druhé pohřební šachty a komory. V hrobce byly ve třech pohřebních komorách přístupných vertikálními šachtami pohřbeny tři osoby.

V kontextu nekrálovských hrobek doby stavitelů pyramid je naprosto výjimečným architektonickým prvkem hrobky AC 33 vydláždění hlavní kaple a podlahy vchodu a průchodu do kaple čedičovými bloky (obr. 4). Ty se *in situ* dochovaly především v prostoru vstupu (portiku), zatímco v interiéru kaple jsou dnes z velké části vylámaný zloději kamene.

Obložení východního průčelí mastaby z pečlivě opracovaných bloků kvalitního bílého vápence bylo také z větší části zničeno zloději kamene. V ose průčelí se nacházel vstupní portik

Obr. 3 Půdorys hrobky AC 33 (kresba M. Odler, M. Bárta, J. Krejčí, K. Arias, L. Jirásková, L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 4 3D vizualizace východní části hrobky a vstupních prostor (V. Brůna, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 5 Západní stěna Kaple 1 (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 6 Východní průčelí hrobky od severovýchodu (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

široký 3 m a hluboký 2,05 m. Průchod o šířce 1,70 m a délce 0,75 m nacházející se v ose jeho západní stěny vedl do hlavní obětní kaple. Západní stěna kaple se dochovala do maximální výšky 2,40 m (obr. 5). Právě v prostoru portiku a kaple byla nalezena většina fragmentů bohaté polychromované reliéfní výzdoby, která se na stěnách obou těchto prostor původně nacházela (viz níže).

Ve východním průčelí mastaby, na sever a na jih od vstupního portiku, jsou patrné dva výklenky pro nepravé dveře (obr. 6). Stejně jako centrální poloha kaple v superstruktuře hrobky je i nález dvou kultovních nik v průčelí mastaby poněkud neobvyklý. Jižní nika je z velké části zničená, dochovala se jen nejspodnější část obložení. Původně byla široká 1,40 m a měla 30 cm široký a 15 cm hluboký centrální výklenek. V případě severní niky se dochoval pouze půdorys nepravých dveří, které zde kdysi stály (viz obr. 3, 6). Tato nika byla celkově větší než nika jižní. Na šířku měřila 2,03 m, její hloubka byla 2,33 m a centrální výklenek byl 32 cm široký a 5 cm hluboký. Spodní úroveň obou nik se nacházela ve výšce 50 cm nad podlahou koridoru, který vede podél východního průčelí hrobky.

Na stěnách vápencového zdiva, které se dochovalo *in situ*, byly objeveny stavební linie pro umístění nepravých dveří. Jejich existenci dokládají i četné fragmenty nalezené v oblasti východně od obou nik. Před severní nikou s nepravými dveřmi, se navíc nacházel stupínek dlouhý 1,30 m, široký 40 cm a vysoký 30 cm, který byl rovnoběžný s východní stěnou hrobky; jeho severní část však byla již v minulosti zničena. Postaven byl za pomoci sušených cihel, malty, drobných vápencových úlomků a keramických střepů.

Během stavby hrobky postupně vznikly dvě obětní kaple. Původní plán počítal jen s hlavní kaplí o rozměrech 4,15 × 1,97 m s podélnou osou orientovanou severojižním směrem. Její stěny byly obloženy bloky jemného bílého vápence. Poměrně velkou část jižní poloviny hlavní kaple zabírá monolitický, pečlivě opracovaný a ohlazený čedičový blok, který pravděpodobně sloužil jako oltář pro serdáb, místnost pro uložení Kairsuových soch. Ten byl umístěn bezprostředně jižně od kultovní kaple a měřil 3,50 × 0,92 m (obr. 7). Západní stěnu kaple tvoří 3,10 m široký

Obr. 7 3D vizualizace ústřední části hrobky, pohled od severovýchodu (V. Brůna, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 8 Fragment žulových nepravých dveří s vyobrazením stojící mužské postavy (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

výklenek pro velké nepravé dveře, nejdůležitější místo celé hrobky, spojenci mezi světem živých a mrtvých, před níž probíhaly obětní obřady za zesnulého. Nepravé dveře byly zřejmě vyrobeny z červené žuly, jak naznačují fragmenty objevené v průběhu výzkumu v zásypu hrobky (obr. 8; viz níže).

V severní stěně hlavní kaple se nachází 1,40 m široký průchod do další, značně poničené kaple orientované ve směru východ-západ. S rozměry přibližně 1,20 × 2,28 m je menší než hlavní kaple. Byla vestavěna do zdiva hrobky za pomoci sušených cihel a její vznik souvisí, jak vyplývá ze zevrubného studia dochovaného zdiva, s pohřbem v šachtě č. 2, která se nachází přímo západně od ní (obr. 3, 9). Tam také směřuje jednoduchá nika v západní stěně kaple. Přestože byla značně poškozena, zdivo kaple dovoluje předpokládat, že bylo přidáno později, tedy poté, co bylo rozhodnuto o pohřbení mrtvého či mrtvé ze šachty č. 2.

Podél východní stěny mastaby běží 1 m silná ohradní zeď ze sušených cihel, která před východním průčelím vytváří otevřený koridor široký necelé 2 m. Stěny této ohradní zdi byly omítnuty a obíleny. Podlaha koridoru byla opakovaně vymazávána tenkou vrstvou nilského bahna a rovněž obílena – souvrství těchto výmazů odkazují na intenzivní a dlouhé využívání koridoru a kaple. V první fázi výstavby hrobky bylo možné do koridoru vstoupit ze severu 1,28 m širokým průchodem, který byl v pozdější fázi uzavřen a v jeho části byla vybudována šachta č. 6. V ose vstupu do hlavní kultovní kaple se zpočátku ve zdi nacházel 3,14 m široký průchod. Ten byl později uzavřen stejně širokou zdí z hliněných cihel a vznikl nový mnohem užší (70 cm) vchod, mírně posunutý od středové osy k jihu, jenž umožňoval přístup do koridoru podél východního průčelí hrobky a také do hlavní kaple.

Obr. 9 Pohřební komora 2 od jihovýchodu (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Spolu s ohradní zdí byla na východ od ní, přímo naproti vchodu do kultovních prostor mastaby, postavena nevelká stavba z nepálených cihel (viz obr. 4). Tato přístavba se skládala ze dvou místností a sloužila jako vstupní prostor do Kairsuova hrobového komplexu. Východní vstupní místnost má rozměry 4,18 × 2,12 m a její stěny se dochovaly do výšky 65 cm. Zvenčí se do místnosti dalo vstoupit průchodem o šířce 70 cm, který byl umístěn ve východní části severní stěny. Archeologický výzkum však ukázal, že tento vchod byl v průběhu užívání hrobky zazděn sušenými cihlami. Na severním konci západní stěny východní místnosti se nachází průchod do druhé, západní vstupní místnosti, jež má rozměry 4,20 × 3,60 m. Po zazdění místností v 6. dynastii se další činnosti odehrávaly vně mastaby, kde se v prostoru severně od ní našlo několik čedičových bloků a nehluboká šachta č. 5 s balzamovacím depotem, která mohla sloužit i jako místo pro odklizení již použité keramiky (obr. 10).

Obě vstupní místnosti měly podlahu tvořenou silným výmazem nilského bahna, která se lépe dochovala v západní místnosti. V jihozápadním rohu západní místnosti byl odkryt očistný bazének vyrobený z jednoho kusu vápence o rozměrech 1,10 × 0,82 × 0,65 m (obr. 11), jenž byl pevně zasazený do hlíněné podlahy. Hned vedle bazénku se v západní stěně místnosti nacházel výše zmíněný průchod do koridoru vedoucího podél východního průčelí mastaby.

PODZEMNÍ PROSTORY MASTABY

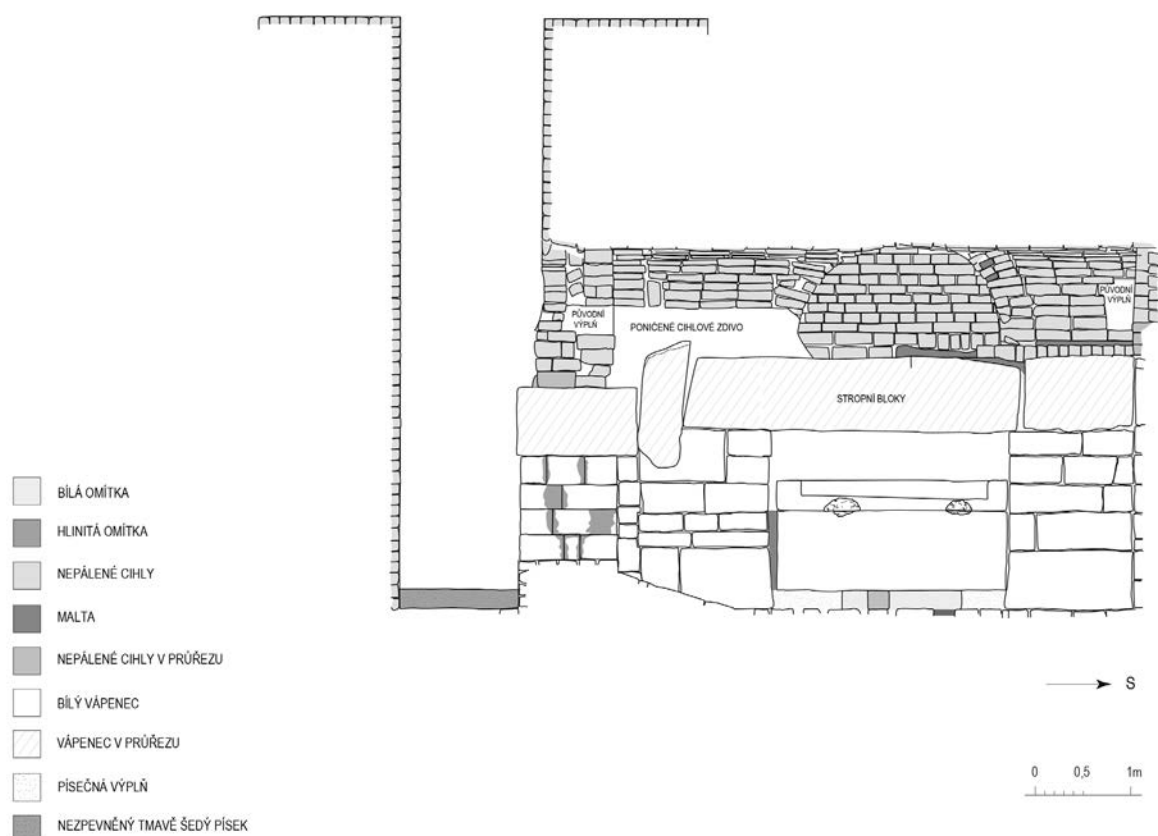
Přestože je evidentní, že hrobka AC 33 byla původně plánována pouze pro Kairsua, v jejím jádru postupně vznikly tři pohřební komory. Jižní a největší z nich patřila samotnému majiteli hrobky. Kdo byl pohřben v dalších dvou nacházejících se v severní části mastaby, není známo.

Obr. 10 Prostor severně od vstupních místností, pohled od východu; u ohradní zdi mastaby je patrné ústí šachty č. 5, za povšimnutí stojí i velké fragmenty čediče (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 11 Vstupní místnost 1, vápencový očišťovací bazének (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 12 Šachta 1, severo-jihní průřez odlehčovací komorou a pohřební komorou 1 (kresba M. Bárta, J. Krejčí, L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 13 Šachta 1, pohřební komora 1, pohled k jihu (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 14 Šachta 1, odlehčovací komora (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Bohužel se nedochovaly žádné doklady zmiňující jméno nebo tituly osob, které v nich byly pohřbeny. Můžeme ovšem předpokládat, že se jednalo o členy Kairsuovy rodiny.

Hlavní šachta (šachta č. 1) mastaby AC 33 se nachází jihozápadně od centrální kultovní kaple a původně dosahovala hloubky 6,25 m. Umožňovala přístup nejen do Kairsuovy pohřební komory, ale i do odlehčovací komory umístěné přímo nad ní (obr. 12–14). Vchody do obou prostorů byly umístěny v severní stěně šachty nad sebou. Komory jsou od sebe odděleny třemi 70 cm silnými mohutnými vápencovými bloky, které tvořily strop pohřební komory a zároveň podlahu komory odlehčovací. Do horní, odlehčovací místnosti v šachtě č. 1, která má tvar písmene T, vede úzký průchod (0,80 × 0,60 × 1,40 m), jež byl původně zazděn cihlovou přepážkou. Místnost, jejíž technický charakter naznačuje i to, že nemá kolmé stěny a tvoří ji umně propojené klenby postavené ze sušených cihel, je vysoká až 1,20 m (obr. 14) a skládá se ze dvou částí. Východní, severo-jižně orientovaná, má podlahovou plochu 5,50 × 1,70 m, západní pak 2,00 × 2,50 m, a je tak o něco málo větší než vlastní pohřební komora. Místnost byla původně vyplněna keramikou, zejména velkými chlebovými formami, protože sloužila především k odlehčení tlaku zdiva na stropní desky pohřební komory. Vrstvy cihlových kleneb roznášely váhu zdiva a zásypu jádra mastaby, které se nacházejí nad ní. Překvapením, které nás zde čekalo, byl nález horní části Kairsuovy žulové sochy, kterou nedaleko vchodu z neznámého důvodu zanechali zloději. Ti ji do odlehčovací místnosti vynesli z pohřební komory. Kromě sochy zde odhodili i část hodnostářovy mumie.

Hlavní pohřební komora v Kairsuově hrobce je vysoká 1,90 m a stejně jako odlehčovací komora byla orientována podél severo-j jižní osy a postavena na půdorysu písmene T (obr. 12–13). Východní část komory je 5,12 m dlouhá a 1,60 m široká. Podlaha byla vydlážděna malými nepravidelnými fragmenty vápence a pokryta bílým vápenným nátěrem. Boční stěny byly vysta-

Obr. 15 Šachta 1, pohřební komora 1, pohled na spodní část Kairsuovy sochy *in situ* (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 16 Kairsuova žulová socha se žlutě obarvenou suknicí, 79/AC33/2018_a-b (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

věny z pečlivě opracovaných kvádrů místního vápence a rovněž pokryty vápenným nátěrem. V západní stěně se nachází výklenek o rozměrech 2,48 × 2,50 m (obr. 13) určený pro sarkofág, který jej téměř kompletně vyplnil. Sarkofág byl vyroben z bílého vápence; jeho spodní část měla rozměry 2,40 × 1,10 × 0,80 m a rozměry mírně klenutého víka byly 2,40 × 1,20 × 0,32 m. Přímo před sarkofágem byla *in situ* nalezena spodní část výše zmíněné sedící Kairsuovy sochy (nál. č. 79/AC33/2018). Po spojení obou částí se ukázalo, že byla vysoká 73 cm a její podstavec měřil 41 × 23 × 28 cm (obr. 15–16).

Kairsuova pohřební komora i šachta byly postaveny v otevřené jámě (stejně tak i další podzemní prostory v mastabě). Pro hrobky v centrální části abúsírského pohřebiště je tento způsob stavby podzemních prostorů typický. Je zřejmé, že vliv na to měla skutečnost, že podloží plošiny, na níž pyramidové komplexy a okolní hrobky stojí, je tvořeno poměrně měkkými slínovcovými usazeninami. Ty tento stavební postup jednak umožňovaly, ale zároveň také vyžadovaly. Stejným způsobem byly vybudovány i pohřební komory v hrobkách velmožů na východ od Niuserreovy pyramidy, které kompletně prozkoumal Ludwig Borchardt na počátku 20. století (Borchardt 1907: 109–140), nebo hrobka vezíra Ptaššepse, zkoumaná československou expedicí v 60. a 70. letech 20. století (Krejčí 2009). Podobným způsobem byly budované substrukтуры hrodek na Nachtsareově (Krejčí 2017) nebo Džedkareově rodinném pohřebišti, kam patří například hrobka princezny Chekeretnebtj (Verner – Callender 2002).

Západně od druhé, menší kaple se ve zdivu jádra hrobky nachází další vertikální šachta, která byla rovněž vybudována v otevřené stavební jámě spolu s pohřební komorou č. 2 (viz obr. 9). Vchod do komory na dně šachty v její západní stěně byl původně zapečetěn přepážkou ze sušených cihel. Severo-j jižně orientovaná pohřební komora má podlahovou plochu 3,28 × 1,82 m a ve výšce 2,10 m ji zastropuje klenba ze sušených cihel. Boční zdi ze sušených cihel jsou do jisté úrovně obloženy dobře opracovanými, jen 10 cm širokými vápencovými deskami; výjimkou je západní stěna, kde jsou dvakrát silnější. Toto obložení vytváří úzký sokl obepínající boční stěny komory.

Většinu plochy komory zabírá velký vápencový sarkofág, jehož vana o rozměrech 2,48 × 1,12 m byla zasazena do hliněné podlahy, z níž vyčnívá do výšky 0,8 m. Mírně zakřivené víko sarkofágu má stejné rozměry jako vana a je až 40 cm vysoké. Jak na jižní, tak na severní straně víka jsou v jeho ose umístěny typické úchyty. Během výzkumu pohřební komory č. 2 byla nalezena velká část pohřební výbavy, kterou tvořily vápencové kanopy, travertinové modelové nádoby, měděné modely nástrojů a jemná keramika.

Severně od druhé kaple se ještě nacházejí dvě další vertikální šachty (č. 3 a 4) hluboké 3 a 3,20 m. Z obou šachet se lze dvěma úzkými, klenutými průchody dostat do třetí, značně poničené pohřební komory. I tato komora o velikosti 4,33 × 1,76 × 3,00 m a její zaklenutý strop byly, stejně jako šachty č. 3 a 4, postaveny ze sušených cihel. Přestože byla třetí pohřební komora rozsáhle poničena a vykradena zloději, dochovaly se v ní zbytky původní pohřební výbavy. Stejně jako v pohřební komoře č. 2 byly i zde nalezeny kanopy (tentokrát rozbité na kusy), keramika a měděné modely nástrojů.

KAIRSUOVO JMÉNO A TITULY

Pro období Staré říše existují pouze ojedinělé doklady jména Kairsu, které je možné přeložit jako „Ka je ten, kdo ho stvořil“ (Scheele-Schweitzer 2014: 694 [3428]). Jeden z těchto dokladů

Obr. 17 Fragment nepravých dveří s Kairsuovými tituly (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

nalézáme v mastabě H na pohřebišti v Gíze (Hassan 1941: 166, 170 f., Fig. 143). Kairsu je zde zobrazen jako důležitá osoba v domácnosti majitele tamní hrobky a nese následující tituly: „správce Rachefova pyramidového města“, „správce kněží *vab*“ a „zádušní kněz“.

Další zmínky o úředníkovi Kairsuovi existují v Neferirkareově papyrovém archivu objeveném ke konci 19. století v zádušním chrámu tohoto panovníka v Abúsíru. Kairsu zde nese tituly „kněz předčítatel“ a „dozorce kadeřníků Velkého domu“ (Posener-Kriéger – de Cenival 1968: Pl. 8G, 19 A,1, 19 A,5, 9 B, 31 A, 62 A,8, 63 A,1; Posener-Kriéger 1976: 655 f.). Zmínky o hodnostáři Kairsuovi se objevují také v Raneferefově chrámovém archivu. V dokumentu 14 Ac se Kairsu, který dostává množství látky, objevuje s titulem „dozorce kněží“ (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 53, 227) a na dokumentu 66 B jako příjemce přidělu chleba, piva, zeleniny a ovoce (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 157, 290). Úředník nesoucí jméno Kairsu je také doložen ve výzdobě Niuserreova zádušního chrámu v Abúsíru (Borchardt 1907: 73, č. 21 a pravděpodobně i č. 23).

Některé z Kairsuových titulů se dochovaly na zmíněné žulové soše majitele hrobky (nál. č. 79/AC33/2018; obr. 16), většina na vápencovém fragmentu pocházejícím z nepravých dveří, nalezeném během archeologického výzkumu hrobky (nál. č. 11/AC33/2018; obr. 17). Kairsu je na těchto dvou památkách označován jako „jediný přítel (krále)“, „představený všech královských prací“, „kněz Hathory, paní sykomory, paní Kusíje“, „kněz Chnumův“, „strážce tajemství Jitřního domu“, „správce paláce“, „správce obou trúnů“, „dozorce (kněží) pyramidy ,Neferirkare je (tvořivou duchovní sílou) *ba*“ a „dozorce kněží *vab* pyramidy ,Sahureova (tvořivá duchovní síla) *ba září*“ (k titulům viz Jones 2000).

VÝZDOBA HROBKY

Přestože se z původní výzdoby Kairsuovy mastaby žádná její část nedochovala *in situ*, bylo při vykopávkách objeveno téměř 100 fragmentů vápencových reliéfů, což je ve srovnání s ostatními nekrálovskými hrobkami nacházejícími se na abúsírské královské nekropoli poměrně vysoký počet. Na fragmentech nacházíme hieroglyfické nápisy nebo různá vyobrazení. Většinou se jedná o lidské postavy, v některých případech o zvířata nebo obětní dary. Jemně vypracované, polychromované reliéfy svědčí o vysoké úrovni jejich řemeslného zpracování, a tudíž o vysokém společenském postavení majitele hrobky AC 33. Mezi mnoha různorodými fragmenty je několik výjimečných příkladů, které si zaslouží větší pozornost a detailnější popis.

Fragment s nál. č. 265/AC33/2018 je rohový kus, který byl původně umístěn na severním okraji průchodu do hlavní kaple. Proto je zdoben polychromovaným reliéfem na obou svých opracovaných stěnách (obr. 18). Dosahoval rozměrů 43,0 × 48,0 × 9,3 cm a byl vyroben z bílého jemného vápence. Na delší straně fragmentu je zobrazen muž obrácený doleva, pravděpodobně majitel hrobky. Na bradě má krátký vous, na hlavě paruku, na hrudi má široký náhrdelník a přes rameno bílý pruh látky. Před mužem vidíme mírně nakloněnou hůl a svislý nápis, jenž obsahuje titul „kněz Chnumův“. Scéna je orámována svislým pásem, který ji ohraničoval. Strídají se v něm vodorovné pruhy, v nichž se dochovaly i zbytky modré a zelené barvy. Druhá strana tohoto bloku je méně zachovalá. Vedle svislého pruhu na jeho okraji se dochoval jen malý zbytek svislého nápisu se dvěma hieroglyfickými značkami.

Obr. 18 Fragment reliéfu s Kairsuovým titulem Chnumova kněze (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Východně od jižní niky byl nalezen vápencový blok č. 166/AC33/2018 o rozměrech 1,54 × 0,26 × 0,50 m. Dochovala se na něm část monumentálního svislého hieroglyfického nápisu provedeného v zapuštěném reliéfu, širokém 52 cm. Nápis obsahuje část jednoho z titulů majitele hrobky – „jediný přítel“. Podle místa svého nálezu blok pravděpodobně pochází z obložení východního průčelí mastaby.

Fragment reliéfu s nál. č. 99/AC33/2018 o rozměrech 34,0 × 25,5 × 23,5 cm byl objeven severně od cihlových vstupních prostor. Zobrazuje spodní část scény, v níž je majitel hrobky nesen na

Obr. 19 Fragment reliéfní scény s majitelem hrobky na nosítkách (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

nosítkách. Kairsu coby příslušník elity a hlavní postava výzdobného programu hrobky je zde dle tehdejších zvyklostí vyobrazen ve větším měřítku než další postava představující jednoho z jeho služebníků (obr. 19). Z majitelova vyobrazení se dochovala pouze ohnutá noha a natažená ruka. Vedle nosítek vidíme v mnohem menším měřítku zobrazeného muže držícího v pravé ruce psací tabulku a paletu. Hieroglyfické nápisy určují jeho tituly „pomocný písař“ a „zádušní kněz“. Jeho jméno je Sedžukai.

Z bezprostřední blízkosti Abúsíru jsou známy další dva kamenné bloky nesoucí Kairsuovo jméno. První byl objeven japonskou archeologickou expedicí pracující na jihozápad od abúsírské pyramidové nekropole a byl publikován již v roce 2001 (Yoshimura 2001: 292 f., Pl. 13,2). Dochovaný nápis je uspořádán do tří neúplných sloupců čtených zprava doleva: „kněz předčítatel“, „strážce Horových tajemství“, „představený všech královských prací“, „dobře zaopatřený svým pánem, Kairsu“. Zatímco první dva tituly a epiteton nejsou v Kairsuově hrobce doloženy, titul „představený všech královských prací“ nacházíme na fragmentu nál. č. 11/AC33/2018 (viz obr. 17). Tento vysoký titul a shoda jmen naznačuje, že se v obou případech může jednat o jednu a tutéž osobu. Blok tedy zřejmě pochází z Kairsuovy mastaby a byl znovu použit v místě svého nálezů v době Nové říše.

Další blok s Kairsuovým jménem se nachází v průchodu vedoucím na otevřený dvůr Ptahova chrámu z doby Nové říše v Mit Rahíně. Boční stěny a nadpraží průchodu byly vytesány z masivních nepravých dveří vyrobených z růžové žuly pro jistého Kairsua. Podle Jaromíra Málka byly původní rozměry nepravých dveří impozantní: dosahovaly šířky asi 3,06 m, hloubky asi 1,50 m a výšky 2,15 m (Smith – Jeffreys – Malek 1981: 38; kresba části s nápisem viz Malek 1992: 61, Fig. 1). Dva dochované sloupce hieroglyfického nápisu obsahují text: 1.) „Pane... [dobře zaopatřený] před Velkým bohem, jediný přítel, Kairsu“; 2.) „... z domu [života?]... milovaný, Kairsu“. Oba sloupce jsou zakončeny kráčejícími postavami majitele hrobky obrácenými vpravo, s rukama opřenými o tělo, oblečenými do krátkých suknic s předními cípy, s těsně přiléhajícími parukami na hlavách.

Můžeme předpokládat, že tyto monolitické nepravé dveře byly původně vsazeny do západní stěny hlavní kaple mastaby AC 33. Výklenek pro nepravé dveře v Kairsuově kapli svými rozměry přibližně odpovídá Jaromírem Málkem odhadované velikosti žulových dveří z Mit Rahíny. Existenci nepravých dveří z růžové žuly v hrobce AC 33 potvrzuje také velké množství žulových úlomků. Jak už bylo zmíněno, ty byly objeveny před jižním výklenkem ve východním průčelí hrobky (viz obr. 3) a bezesporu pocházely z Kairsuových nepravých dveří, které byly přímo na místě zloději kamene rozbity na menší kusy.

NÁLEZY

Jak bylo uvedeno výše, během výzkumu mastaby AC 33 a jejího bezprostředního okolí bylo nalezeno velké množství předmětů patřících k původní pohřební výbavě tří osob, které byly v hrobce AC 33 pohřbeny. Část z nich byla vyrobena z kamene, především travertinu a vápence. Pohřební výbava v komoře č. 1, jež patřila samotnému Kairsuovi, byla poničena vykradači hrobek, kteří většinu odnesli pryč, případně zničili. Z jeho čtyř kanop se dochovaly pouze fragmenty, které byly nalezeny roztroušené v různých částech hrobky. Měly formu typickou pro období Staré říše a byly vyrobeny z vápence. Soudě podle jejich rozměrů musely být vysoké přes 30 cm, což je výjimečná velikost rovnající se kanopám královským. Kromě fragmentů kanop bylo v samotné pohřební komoře objeveno několik kusů modelových nádobek z travertinu (obr. 20), fragmenty kamenného obětního stolu nebo kousek travertinové podhlavničky.

Nálezy z pohřební komory č. 2 byly mnohem bohatší a lépe dochované. Většina součástí původní pohřební výbavy ležela v několika vrstvách na sobě v mezeře mezi severní stěnou sarkofágu a severní stěnou pohřební komory. I tento zemřelý byl vybaven čtyřmi vápencovými kanopami. Jedna z nich byla objevena již u vchodu do pohřební komory, další pak na sever od sarkofágu. První byla prázdná, zloději ji zřejmě vysypali. Další tři byly naopak vyplněné hnědou hmotou s kousky plátna. Otázku, zda se jedná o balzamované vnitřní orgány, snad brzy zodpoví podrobné chemické analýzy. Všechny kanopy měly standardní velikost a dosahovaly výšky 25 až 27 cm (obr. 21). Pod kanopami byl nalezen téměř kompletní soubor modelových nádobek z travertinu čítající celkem 80 kusů, z toho 66 misek, jeden pohárek, jeden stojan se stolní deskou, tři nádobky s límcovým okrajem, čtyři válcovité nádobky, tři modely pivních

Obr. 20 Šachta 1, pohřební komora 1, travertinové modely nádobek a jejich fragmenty, 109/AC33/2018 (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 21 Kanopy z pohřební komory 2 (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 22 Šachta 2, pohřební komora 2, téměř kompletní sada travertinových modelů nádobek (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

džbánů se zvlněnými okraji a jeden džbán na víno (obr. 22). Zajímavostí je, že tři vysoké nádoby byly kdysi rozbity na dvě poloviny a ještě ve starověku, před uložením do hrobky, byly slepeny k sobě hnědou látkou – snad pryskyřicí. Následně byly v průběhu dějin zřejmě zásahem zlodějů, kteří se pohřební výbavou probírali, dvě z nich znovu rozlomeny na dvě části a v tomto stavu také byly v roce 2018 objeveny.

Kromě kamenných nádob byla pohřební komora vybavená i větším množstvím keramických nádob a měděnými modely nástrojů. Tesličky měly dokonce dochovaná dřevěná madla, která se ve vlhkém prostředí pohřebních komor málokdy zachovávají. Překvapením byly také zbytky šperků ve formě fajánsových korálků a dvou pozlacených měděných zvoncových dekorací objevených na podlaze komory na jih od sarkofágu. Bohužel není jasné, zdali pohřební komora č. 2 patřila muži či ženě, neboť se zde nedochovaly žádné pozůstatky těla jejího majitele.

Výkopové práce v prostoru pohřební komory č. 3 byly obtížné kvůli nestabilní konstrukci narušeného klenutého stropu. Pohřební výbava zde byla nalezena opět v horším stavu dochování. O řádění zlodějů svědčí například kanopy, které se dochovaly ve fragmentech a pouze v počtu tří. Všechny měly opět standardní tvar a výšku (27–28 cm) a byly vyrobeny z vápence. Stejně jako kanopy z pohřební komory č. 2 byly i tyto z komory č. 3 již ve starověku rozsáhle opravovány a stále nesou stopy sádrových vysprávek (srov. Jirásková 2015).

Mnohem lépe se dochovaly modely nástrojů vyrobených z mědi (obr. 23). Reprezentují je sekerky, pilky a dláta, pouze teslice chybí (o modelech podrobněji Odler 2016); soubor však evidentně probraly ruce vykradačů. I když artefakty vypadají křehce, většina modelů obsahovala dobře zachované kovové jádro, z něhož bylo možné odebrat vzorky. Analýzy šesti vzorků ze souboru proběhly v roce 2019 v laboratoři Francouzského ústavu orientální archeologie v Káhiře a již byly publikovány (Odler – Kmošek 2021).¹ Čepele starověcí řemeslníci vytvořili z mědi se stopovým množstvím arsenu, železa a olova. Ve srovnání s dalšími staroříšskými předměty z Abúsíru se jedná o typickou produkci místní dílny nebo dílen. Vzhledem k přítomnosti olova by bylo možné analyzovat i jeho izotopy, a tak určit původ suroviny, metoda však v současnosti

Obr. 23 Pohřební komora šachty 3 a 4, modely měděných nástrojů, 209/AC33/2018, 211/AC33/2018, 213/AC33/2018, 216/AC33/2018 a 217/AC33/2018 (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

¹ Odběr vzorků a analýzy proběhly v souladu s příslušným povolením Ministerstva pro turismus a památky a Nejvyšší rady pro památky Egypta.

není v Egyptě dostupná. V roce 2022 jsou však plánované analýzy vzorků na skenovacím elektronovém mikroskopu v některé z přírodovědeckých institucí v Káhiře, což umožní přesněji popsat fázové složení kovu, a obrazně se tak lépe podíváme pod ruce staroegyptských metalurgů.

ANTROPOLOGIE

Přestože se v hrobce AC 33 nacházejí tři pohřební komory, nalezeny byly lidské kosterní pozůstatky pouze dvou jedinců. Obě kostry byly prozkoumány současnými antropologickými metodami (Havelková 2014; Bárta – Jirásková – Krejčí *et al.* 2019: 35–58).

Kairsuovy kosterní pozůstatky byly objeveny v různých archeologických kontextech; jak v samotné pohřební komoře (v sarkofágu i v suťové výplni této komory), tak ve výplni vertikální šachty i v odlehčovací komoře nad sarkofágovou komorou. Robustní kostra majitele hrobky byla poměrně dobře zachovalá, bohužel lebka a téměř všechny obratle chyběly. Ostatky patřily muži (Brůžek – Santos *et al.* 2017), který pravděpodobně zemřel ve věku 35–45 let. Ačkoli Kairsu dosáhl vysokého společenského postavení, nebyl ve srovnání s průměrnými muži té doby příliš vysoký – měřil přibližně 163 cm. Jeho tělo bylo nalezeno částečně mumifikované, dochovalo se na něm množství látek i zbytky měkkých tkání, zejména v oblasti kloubů. Nelze vyloučit ani přítomnost zbytků pryskyřice, ale potvrdit by ji měly až plánované chemické analýzy. Podle dochovaných kostí se Kairsu pravděpodobně těšil dobrému zdraví. Jeho nejzávažnějším zraněním byla zlomenina levé lýtkové kosti v oblasti vnějšího kotníku a s ní pravděpodobně související předozadní zlomenina kloubní plochy levé kosti holenní.

V pohřební komoře č. 3 byly nalezeny kosti a zlomky kostí patřící s největší pravděpodobností jednomu jedinci. Dochované kosterní pozůstatky zahrnovaly mimo jiné úlomky lebky (přesněji týlní kosti), zlomky hrudních obratlů, části dolních končetin a také drobné kosti dlaně a chodidla. Vzhledem k tomu, že kosti potřebné k odhadu pohlaví (zejména kosti pánevní) se nedochovaly, nebylo možné určit, zda se jedná o muže nebo ženu. Lze však předpokládat, že daná osoba zemřela ve věku 30–50 let a byla vysoká asi 177 cm.

SHRNUTÍ A ZÁVĚRY

Kairsuova mastaba se nachází v centru královské pyramidové nekropole panovníků 5. dynastie v Abúsíru. Již její exkluzivní umístění severně od Neferirkareovy pyramidy naznačuje, že byla postavena pro elitního úředníka. Z provedeného povrchového průzkumu v jejím okolí vyplývá, že se nejednalo o izolovanou hrobku, ale o součást většího pohřebiště tvořeného více stavbami, které na archeologický výzkum ještě čekají.

Navzdory svým poměrně nevelkým rozměrům má mastaba určité výjimečné rysy. Její superstrukturu tvoří kaple se serdábem na jihu a další malá kaple na severu, která byla pravděpodobně postavena později. Hlavní kaple se nacházela ve východo-západní ose mastaby a pravděpodobně obsahovala velké nepravé dveře z růžové žuly, které zabíraly velkou část západní stěny. Východní průčelí hrobového komplexu na jihu a severu bylo navíc vybaveno kultovními výklenky a zdobeno monumentálními hieroglyfickými nápisy.

Dalším neobvyklým prvkem architektury je podlaha z čedičových bloků v prostoru vchodu do mastaby a v hlavní kapli. Kairsuova hrobka představuje zatím jediný doklad použití této speciální podlahové krytiny v nekrálovské hrobce Staré říše.

Ačkoli úředníci Staré říše jménem Kairsu jsou známi z Gízy, Dahšúru a Hammámíje (lokalita severozápadně od Kau el-Kebíru v 10. hornoegyptském kraji), Kairsu z Abúsíru je jediným držitelem tohoto jména, jehož hrobku dnes známe a můžeme zkoumat. V abúsírských archivech jsou také doklady o úředníkovi (nebo úřednicích?) jménem Kairsu, ovšem jejich ztotožnění s majitelem AC 33 je problematické.

Skutečnost, že v hrobových šachtách č. 1, 2 a 3 byly nalezeny kanopy, naznačuje, že přítomné pohřby lze připsat Kairsuovi a (pravděpodobně) dalším členům jeho rodiny. Bohužel, kromě Kairsuových pozůstatků jsou ostatní rozsáhle poničené nebo úplně chybí, proto není možné určit ani jejich pohlaví.

Keramika a její fragmenty nalezené v mastabě naznačují, že hrobový komplex byl využíván od poloviny 5. dynastie do poloviny 6. dynastie, tedy nejméně jedno století (více ke keramice nalezené během výzkumu viz Arias 2020). Zatímco šachta č. 1, Kairsuova pohřební komora a odlehčovací místnost nad ní obsahují keramické soubory datované do poloviny 5. dynastie, šachty č. 2–4 obsahovaly keramiku z 2. poloviny 5. dynastie. Šachty č. 5 a 6, vybudované v pozdější fázi využívání hrobky v prostoru severně od vstupních místností a v prostoru zrušeného severního vchodu do koridoru podél východního průčelí mastaby a fungující nejspíše jako místo, kam byly odklizeny již použité keramické nádoby a další odpad, obsahují keramiku z konce 5. a počátku 6. dynastie. Ve vstupních cihlových místnostech byla objevena keramika z doby vlády panovníka 6. dynastie Merenrea.

Některé z Kairsuových titulů, například „představený všech královských prací“ a „kněz Chnumův“, ukazují, že se jednalo o vysoce postaveného úředníka. Titul „představeného všech královských prací“ staví Kairsua na roveň nejvyšším úředníkům tehdejší státní správy (Strudwick 1985: 217; Krejčí 2000: 74f.).

Dva z jeho titulů se zdají být nepotvrzené: „kněz Hathory, paní sykomory, paní z Kusíje“ a „[Chnumův kněz], nejpřednější Domu života [na všech jeho místech]“. Naznačují jeho působení jak v provinciích, tak v Memfidě, tehdeším hlavním městě Egypta. V Memfidě byl Dům života jednou z klíčových institucí zabývající se archivací textů na různá vědecká a náboženská témata, a tedy centrem vzdělanosti ve starém Egyptě. Jak dokládají různé prameny, existovalo mezi touto institucí a bohem stvoření Chnumem úzké propojení. Na pohřebištích v Abúsíru byli pohřbeni další dva významní úředníci nesoucí tituly, které dokládají tuto souvislost. Jedním z nich byl lékař Šepseskafanch (AS 39; Bárta 2014), druhým pak neznámý majitel skalní hrobky AS 31 (Bárta 2011). Zajímavé je, že Dům života se objevuje v době Niuserreovy vlády, tedy v období mnoha změn, kdy je také poprvé doložen podsvětní bůh Usir.

Navzdory četným fragmentům reliéfů nalezeným v mastabě, umožňuje pouze jeden z nich diskutovat o výzdobném programu Kairsuovy kaple. Jedná se o fragment s nál. č. 99/AC33/2018 (viz obr. 19) nesoucí jeden z nejstarších dokladů scény s křeslem na nosítkách z nekrálovské hrobky. Obecně se zdá, že takové výjevy – stejně jako mnoho dalších nových motivů – se ve výzdobě nekrálovských hrobek objevují právě za Niuserreovy vlády (Bárta 2005; Roth 2006; Bárta – Dulíková 2015). V Kairsuově hrobce se jednoznačně jedná o indikátor sociálního postavení, který spolu s použitým stavebním materiálem (čedič a žula) a Kairsuovými tituly nenechávají žádné pochybnosti o jeho výlučném a společenském postavení.

Další významnou informaci, zjištěnou během výzkumu hrobky, přinesl objev Kairsuovy sochy umístěné před jeho sarkofágem. Byla otočená tváří k východu, jak ukazuje spodní část sochy, která se zachovala *in situ*. Jedná se o důležitý důkaz toho, že staří Egypťané umísťovali

sochy nejen do různých prostor nadzemních částí hrobky, ale také – a to je zcela nové zjištění – do samotných pohřebních komor. To potvrdilo i několik dalších kontextů v hrobkách v jižním Abúsíru (Bárta – Vymazalová 2018).

Vzhledem ke všem uvedeným závěrům není možné zcela vyloučit, že majitel hrobky AC 33 je totožný se slavným staroegyptským mudrcem, otcem vezíra Kagemního z počátku 6. dynastie, který je podle mnohem pozdější tradice autorem *Loajalistického naučení*, *Naučení pro Kagemního* a *Kairsuova naučení* (o Kairsuovi v pozdějších tradicích viz Vernus 2019: 84 f). Kairsu byl jedním ze slavných mudrců vyobrazených na tzv. „Daressyho fragmentu“ pocházejícím z ramessovského období. Jedná se o fragment reliéfu nesoucího řadu postav bájných mudrců, který byl nalezen v jedné z hrobek v memfidsko-sakkárské oblasti (obr. 24; Mathieu 2012: 826).

Identita Kairsuovy osobnosti zaujala již profesora Zbyňka Žábu, jehož specializací byla staroegyptská filologie a písemnictví. Ten jeho identifikaci věnoval poměrně velkou pozornost v knížce *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*, i když jméno přepisoval ještě archaicky jako „onen záhadný Kóres“ (Žába 1968: 63–64). Ve tvaru Kaires se objevuje v překladu stejného díla, *Chvála*

Obr. 24 Tzv. Daressyho blok s postavou mudrce Kairsua (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

mudrců a knih, z období Nové říše, od Břetislava Vachaly. Z překladu pochází i citát v úvodu tohoto článku (Vachala 1992: 171–172). Zbyněk Žába nemohl tušit, že se hrobka „záhadného Kórese“ možná nachází na dohled od Ptahšepesovy mastaby, jejímuž archeologickému výzkumu věnoval 11 let svého života. O to více by ho jistě potěšila skutečnost, že její objevení učinila archeologická expedice Univerzity Karlovy, jejíž základy svou výzkumnou činností v 60. letech položil. Jasný důkaz o shodnosti majitele hrobky AC 33 se zmiňovanou osobností však zatím nalezen nebyl. Příběh Kairsua tak bude dále pokračovat.

POZNÁMKA

Tento článek je revidovaným shrnutím výkopové zprávy o archeologickém výzkumu hrobky AC 33 Miroslav Bárta – Lucie Jirásková – Jaromír Krejčí *et al.*, 2020, „Tomb of Kairsu discovered, in Abusir (AC 33)“, Prague Egyptological Studies 25, s. 35–58.

LITERATURA

ARIAS, KATARÍNA

2020 „Pottery from the tomb of Kairsu (AC 33) – a preliminary analysis“, Prague Egyptological Studies 25, s. 59–81.

BÁRTA, MIROSLAV

2005 „Architectural Innovations in the development of the nonroyal tomb during the reign of Nyuserra“, v: Jánosi, Peter (ed.). *Structure and Significance: Thoughts on Ancient Egyptian Architecture*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen archäologischen Institutes XXV], s. 105–130.

2011 „A new Old Kingdom rock-cut tomb from Abusir and its Abusir-Saqqara context“, v: Strudwick, Nigel – Strudwick, Helen (eds.). *Old Kingdom. New perspectives. Egyptian Art and Archaeology 2750–2150 BC*, Oxford – Oakville: Oxbow Books, s. 9–21.

2014 „Největší z lékařů. Hrobka Šepeskafancha, lékaře Horního a Dolního Egypta“, Pražské egyptologické studie 12, s. 3–10.

BÁRTA, MIROSLAV – DULÍKOVÁ, VERONIKA

2015 „Divine and Terrestrial: The Rhetoric of Power in Ancient Egypt (The Case of Nyuserra)“, v: Coppins, Filip – Janák, Jiří – Vymazalová, Hana (eds.). 7. *Symposium zur Königsideologie /7th Symposium on Egyptian Royal Ideology: Royal versus Divine Authority. Acquisition, Legitimization and Renewal of Power*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 4,4], s. 31–48.

BÁRTA, MIROSLAV – JIRÁSKOVÁ, LUCIE – KREJČÍ, JAROMÍR *et al.*

2020 „Tomb of Kairsu discovered in Abusir (AC 33)“, Prague Egyptological Studies 25, s. 35–58.

BÁRTA, MIROSLAV – VYMAZALOVÁ, HANA

2018 „Created for eternity: statues and serdabs in the late Fifth Dynasty tombs in Abusir South“, v: Kuraskiewicz, Kamil O. – Kopp, Edyta – Takács, Daniel (eds.). «*The Perfection that Endures...*». *Studies on the Old Kingdom Art and Archaeology*, Warsaw: Department of Egyptology – Faculty of oriental studies, University of Warsaw, s. 59–74.

BORCHARDT, LUDWIG

1907 *Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re^c*, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung [Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft 7].

BRŮŽEK, JAROSLAV – SANTOS, FRÉDÉRIC – DUTAILLY, BRUNO *et al.*

2017 „Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology“, *American Journal of Physical Anthropology* 164/2, s. 440–449.

HASSAN, SELIM

1941 *Excavations at Giza III, 1931–1932*, Cairo: Faculty of Arts, Fouad I University, Government Press.

HAVELKOVÁ, PETRA

2014 *Anthropology*, v: Bárta, Miroslav *et al.* *Abusir XXIII. The Tomb of the Sun Priest Neferinpu (AS 37)*, Praha: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXIII], s. 105–119.

JIRÁSKOVÁ, LUCIE

2015 „Damage and repair of the Old Kingdom canopic jars – the case at Abusir“, *Prague Egyptological Studies* 15, s. 76–85.

JONES, DILWYN

2000 *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, Oxford: Archaeopress [BAR International Series 866/1].

KREJČÍ, JAROMÍR

- 2000 „Some notes on the ‚Overseer of Works‘ during the Old Kingdom“, *Ägypten & Levante* 10, s. 67–75.
- 2009 *The Architecture of the Mastaba of Ptahshepses*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XI].
- 2017 „Nakhtsare's Cemetery in Abusir Centre“, v: Piacentini, Patrizia (ed.). *OKAA 7. Old Kingdom Art and Archaeology International Conference 2017*, Milano: Pontremoli Editore [Egyptian & Egyptological Documents Archives Libraries], s. 120–125.

MALEK, JAROMIR

1992 „A meeting of the Old and New: Saqqâra during the New Kingdom“, v: Lloyd, Alan B. (ed.). *Studies in Pharaonic Religion and Society in Honour of J. Gwyn Griffiths*, London: Egypt Exploration Society, s. 57–76.

MATHIEU, BERNARD

2012 „Réflexions sur le „fragment Daressy“ et ses hommes illustres“, v: Zivie-Coche, Christiane – Guermeur, Ivan (eds.). „*Parcourir l'éternité*“. *Hommages à Jean Yoyotte*, Turnhout: Brepols [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Religieuses 156], s. 819–853.

ODLER, MARTIN

2016 *Old Kingdom Copper Tools and Model Tools*, Oxford: Archaeopress [Archaeopress Egyptology 14].

ODLER, MARTIN – KMOŠEK, JIŘÍ

2021 „Old Kingdom Copper at Abusir: First Archaeometallurgical Data“, v: Bárta, Miroslav – Krejčí, Jaromír – Coppens, Filip (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2020*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 141–57.

POSENER-KRIÉGER, PAULE

1976 *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakaï (Les papyrus d'Abousir), Traduction et commentaire I-II*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 65].

POSENER-KRIÉGER, PAULE – DE CENIVAL, JEAN L.

1968 *The Abu Sir Papyri*, London: Trustees of the British Museum [Hieratic Papyri in the British Museum, Fifth Series].

POSENER-KRIÉGER, PAULE – VERNER, MIROSLAV – VYMAZALOVÁ, HANA

2006 *The Pyramid Complex of Raneferef. The Papyrus Archive*, Praha: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir X].

ROTH, ANN MACY

2006 „Multiple Meanings in Carrying Chair Scenes“, v: Fitzenreiter, Martin – Herb, Michael (eds.). *Dekorierter Grabanlagen im Alten Reich. Methodik und Interpretation*, London: Golden House Publications, s. 243–254.

SCHEELE-SCHWEITZER, KATRIN

2014 *Die Personennamen des Alten Reiches. Altägyptische Onomastik unter lexikographischen und sozio-kulturellen Aspekten*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Philippika 28].

SMITH, HENRY – JEFFREYS, DAVID G. – MÁLEK, JAROMÍR

1983 „The survey of Memphis, 1981“, *Journal of Egyptian Archaeology* 69, s. 30–42.

STRUDWICK, NIGEL

1985 *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and Their Holders*, London: KPI [Studies in Egyptology].

VACHALA, BŘETISLAV

1992 *Moudrost starého Egypta*, Praha: Knižní podnikatelský klub.

VERNER, MIROSLAV – CALLENDER, VIVIENNE G.

2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Praha: Set Out [Abusir VI].

VERNUS, PASCAL

2019 „The Sages/Wisemen in Ancient Egypt“, v: Anthonioz, Stéphanie – Fink, Sebastian (eds.). *Representing the Wise. A Gendered Approach, Proceedings of the 1st Melammu Workshop, Lille, 4–5 April 2016*, Münster: Zaphon, s. 71–117.

YOSHIMURA, SAKUJI (ED.)

2001 *Abúsír jih [I]*, Tokio: The Institute of Egyptology – Waseda University (v japonštině).

ŽÁBA, ZBYNĚK

1968 *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*, Praha: Svoboda.

Miroslav Bárta

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; miroslav.barta@ff.cuni.cz

Petra Brukner Havelková

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; havelkova.petra@gmail.com

Lucie Jirásková

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; lucie.vendelovajiraskova@ff.cuni.cz

Jaromír Krejčí

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; jaromir.krejci@ff.cuni.cz

Martin Odler

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; martin.odler@ff.cuni.cz

Niuserreova brána věčnosti

Jaromír Krejčí

ABSTRAKT

Článek pojednává o výsledcích archeologických prací v prostoru kolem Niuserreova údolního chrámu v Abúsíru. Monumentální zeď, částečně odkrytá v roce 2009 a 2019 díky práci expedice Českého egyptologického ústavu FF UK, poskytuje nové informace o podobě nejnáchodnější části Niuserreova pyramidového komplexu, tedy právě okolí údolního chrámu. Vyvolává také nové otázky, především ohledně funkce objevené zdi. Tato problematika je představena i v širším kontextu dalších údolních chrámů pyramidových komplexů datovaných do Staré říše.

KLÍČOVÁ SLOVA

Stará říše – 5. dynastie – Abúsír – pyramidový komplex – údolní chrám – Niuserre – přístav – architektura – Sakkára – Gíza – Dahšúr

Pro Břetislava Vachalu byl typický velmi přátelský přístup k okolí. Byl vždy připraven se podělit o své zkušenosti a poradit; v rámci akademické práce se podílel na výchově několika generací egyptologů. Nežil však jen egyptologií: spolu jsme kromě odborných témat často diskutovali o záležitostech týkajících se východních Čech, kde jsme oba vyrůstali. Rád jsem mu přivázel známky egyptské pošty s archeologickou tematikou – profesor Vachala svojí dlouholetou snahou vytvořil jistě jednu z největších takto zaměřených filatelistických sbírek na světě. Ve svém bádání se Břěta koncentroval především na studium staroegyptské společnosti, na její strukturu a postavení jednotlivých členů, na staroegyptskou literaturu, ale také na výzdobný program hrobek. Poslední terénní výzkum, jehož se v centrálním Abúsíru aktivně účastnil, byl výzkum hrobky AC 31 na Nachtsareově pohřebišti, která patřila neznámé člence dvorské elity žijící v době panování krále Niuserrea. A já jsem rád, že mohl být při tom. Těšilo mě, že jsme ještě za Břětova života mohli diskutovat o výsledcích archeologického výzkumu v prostoru Niuserreova údolního chrámu v Abúsíru. Také proto jsem pro sborník prací vydávaný na jeho počest připravil následující text.

ÚVOD

Abúsír je archeologická lokalita, jež je jedním z nejdůležitějších míst pro poznání vývoje staroegyptské společnosti v době 3.–6. dynastie, tedy období Staré říše (cca 2600–2120 př. Kr.). Vládu panovníka Niuserrea řadíme do 2. poloviny 5. dynastie, kdy měl správní systém egyptského státu stále ještě spíše centralizovanou podobu. Nicméně je to právě Niuserreova doba, která přináší nové impulsy společenského vývoje, protože původně přísně organizovaná správa egyptského státu s panovníkem na vrcholu společenské pyramidy se už v předcházejícím období začala drobit. Jedním z průvodních znaků bylo to, že od konce 4. dynastie členové královské

rodiny již neměli absolutní moc nad správou státu a nebyli to pouze oni, kteří byli dosazováni do nejvyšších úřadů země. Niuserre na tyto významné společenské posuny reagoval administrativní reformou. Kdy komplikace ve spravování země na Nilu přesně začaly, není možné s jistotou potvrdit, ale je jisté, že se objevily již ke konci 4. dynastie, kdy dynastické rozpory, naplno se projevující po Menkaureově smrti, pravděpodobně vedly k rozdělení královské rodiny na dvě soupeřící větve. Podle názoru Miroslava Vernera (2014: 13–55) tyto problémy zasáhly vládu posledního panovníka 4. dynastie Šepseskafa a prvních králů 5. dynastie Veserkafa, Sahurea a Neferirkarea. Na druhou stranu došlo k vývoji, který zajisté usnadnil ovládnutí země nejen po stránce náboženské a politické, ale také ekonomické, totiž k vzestupu významu místních kultů a chrámů v provinciích. Chrámy se tak staly důležitou součástí hospodářského a správního fungování státu. S počátkem 5. dynastie, přesněji s vládou jejího prvního panovníka Veserkafa, je také spojen počátek budování slunečních chrámů, které měly posílit postavení svých královských zadavatelů. Tyto zvláštní sakrální stavby byly zasvěcené nejen slunečnímu bohu Reovi, ale i kultu žijícího krále. Jsou také výrazem stoupajícího významu slunečního kultu, proto se v egyptologické literatuře panovníci 5. dynastie pohřbení na abúsírské nekropoli, založené druhým panovníkem této dynastie Sahureem, nazývají „slunečními králi“. Je ale nutné rovněž zmínit, že právě během Niuserreovy vlády začíná růst význam boha Usira, pozdějšího vládce zástvěti, ale také znovuzrození, plodnosti, vegetace a úrody.

ABÚSÍRSKÉ POHŘEBIŠTĚ

Veserkafův nástupce Sahure učinil důležité rozhodnutí: svůj pyramidový komplex postavil v Abúsíru, a založil tak novou královskou nekropoli (Krejčí 2010: 22; Verner – Krejčí 2020: 57). Tím navázal na zdejší první královskou významnou stavbu – Veserkafův sluneční chrám, který byl v blízkosti Abúsíru budován během několika stavebních fází až do doby Niuserreovy. Také Sahureův syn a nástupce na egyptském trůnu, Neferirkare, se nechal pohřbít v Abúsíru, když si pro stavbu své pyramidy vybral nejvyšší místo celé nekropole. Původní stavební projekt Neferirkareova pyramidového komplexu však v okamžiku jeho smrti nebyl dokončen. Neferirkareova manželka Chentkaus II., pro níž byl vybudován menší pyramidový komplex na jih od panovníkovy pyramidy, porodila dva syny – Raneferefa a Niuserrea. Příbuzenský vztah krátce vládnoucího Raneferefa k ní dokládá fragment reliéfu nalezený v centrální části Abúsíru (Verner 1995: Pl. 32, obr. 82), který také uvádí Raneferefův titul „nejstarší syn“ (Verner 2001: 384). Raneferefova vláda byla poměrně krátká – zdá se, že netrvala více než tři (pravděpodobněji jen dva) roky, jak ukázaly stavební nápisy objevené při výzkumu jeho nedokončené pyramidy (Verner 2006a: 23; Verner 2006b, 127, 138).¹

1 Otázkou je, kdy vládl málo známý panovník Šepseskare. Podle *Sakkárského královského seznamu* by totiž po Neferirkareově vládě měla následovat právě vláda Šepseskareova. V *Turínském královském seznamu* se k Šepseskareovi dochoval údaj o vládě dlouhé sedm let. Obecně je k tomuto panovníkovi minimum jakýchkoliv dokladů, což ztěžuje úvahy jak o nástupnictví na egyptském trůnu, tak o délce vlády, nebo o místě jeho pohřbu. To se spojuje se sotva započatou stavbou pyramidy v severním Abúsíru. Na základě nálezů otisků pečeti s jeho jménem v Raneferefově zádušním chrámu se můžeme domnívat, že Šepseskare vládl až po Raneferefovi (Verner 2000: 561–602; Verner 2006a: otisky pečeti č. 92, 94, 96, 112, 228).

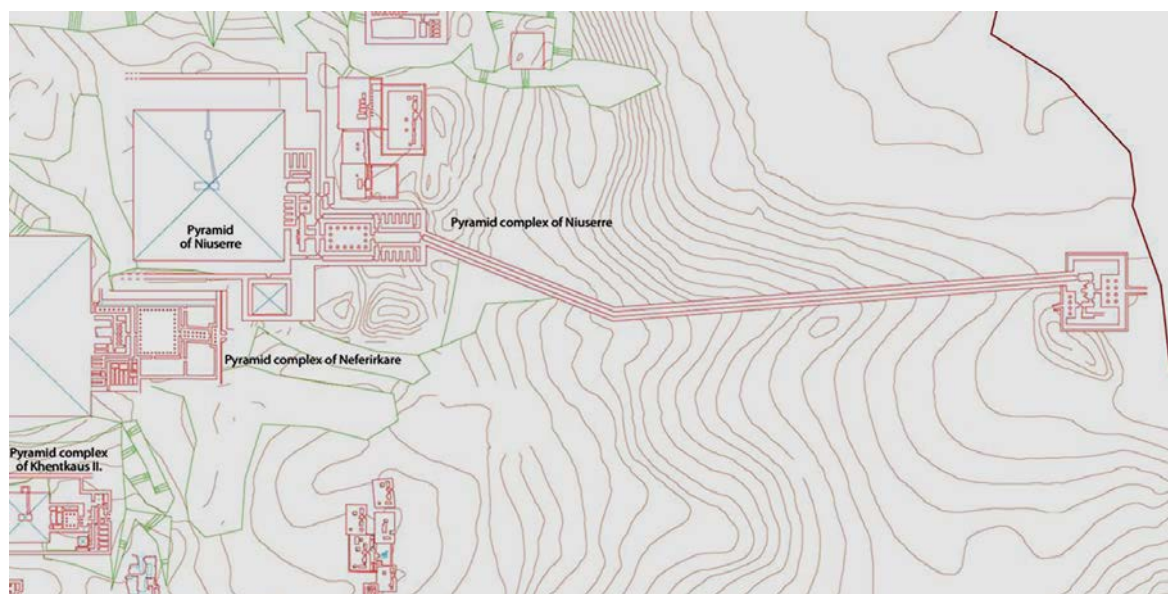
Niuserre, Raneferefův mladší bratr, byl posledním králem, který se rozhodl, že bude pohřben v centrálním Abúsíru. Vedle stavby vlastního pyramidového komplexu (obr. 1) také plnil závazek vůči svým předchůdcům – otci Neferirkareovi, matce Chentkaus II. a bratru Raneferefovi – tím, že dokončil jejich pyramidové komplexy. Kromě nich také postavil pyramidový komplex Lepsius č. 24, v němž možná byla pohřbena jeho choť Reputnebu (Krejčí 2008: 69–150; srov. Borchardt 1907: 25, 41–42; Vachala 1979: 176; Patočková 1998: 227–233; Krejčí – Landgráfová 2004: 41–44). Vzhledem k tomu, že Neferirkareův pyramidový komplex nebyl, jak už bylo zmíněno, kvůli panovníkově předčasné smrti dokončen, Niuserre zřejmě využil východní část jeho rozestavěné vzestupné cesty a použil ji pro stavbu své vlastní (viz také níže). Proto v jižní části pyramidové nekropole vznikl pouze jeden údolní chrám napojený na vzestupnou cestu, který tak spojil všechny komplexy předchůdců s tím Niuserreovým v jeden funkční celek. To bylo praktické zejména vzhledem k dopravě obětí pro zádušní kultu, které zde probíhaly. Vedle toho vybudoval také sluneční chrám v Abú Gurábu a dokončil Veserkafův sluneční chrám (Ricke 1965; Ricke *et al.* 1969; Krejčí – Nuzzolo 2020: 108–109). Je velmi pravděpodobné, že za jeho vlády byla postavena i dvoumastaba Lepsius č. 25 pro princeznu Hanebu a její příbuznou (Krejčí 2008: 228–232), dále mastaba králova nejstaršího syna Verkaurea (Krejčí – Arias *et al.* 2014), dvorní dámy Nebtiemneferes (Krejčí 2008: 34–35) a také řada hrobek na Nachtsareově pohřebišti (Krejčí 2019: 120–125). Je tedy možné v nadsázce Niuserrea označit jako „největšího abúsírského developera“.

Obr. 1 Niuserreova pyramida a rozvaliny jeho zádušního chrámu (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

NIUSERREŮV PYRAMIDOVÝ KOMPLEX

Jak ukázal archeologický výzkum jeho pyramidového komplexu, prováděný pod vedením významného německého egyptologa a archeologa Ludwiga Borchardta v letech 1901–1904 (Borchardt 1907), musel se Niuserre při plánování svého pyramidového komplexu „vmáčk-nout“ mezi již existující starší hrobky a Neferirkareovu pyramidu a zádušní chrám a přizpůsobit se ne zcela příznivé místní topografické situaci: poměrně strmému svahu severně od staveniště pyramidy, který rozděluje abúsírskou plošinu na dvě části. Dalším důvodem pro nestandardní uspořádání mohlo být i využití dolní části Neferirkareovy nedokončené vzestupné cesty² a její napojení na Niuserreův zádušní chrám. Také situace východně od pyramidy, tedy v místech, kde později vznikl zádušní chrám, byla obtížná, protože nejvyšší terasa Libyjské pouště je ohraničena strmým svahem, kterým spadá do údolní nivy. Všechny tyto aspekty pravděpodobně ovlivnily půdorys chrámu, který měl výsledný neobvyklý tvar písmene „L“ (obr. 2).

Obr. 2 Plán Niuserreova pyramidového komplexu, stav před výzkumem v roce 2019 (kresba L. Wellner, J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Stejně jako další královské komplexy v Abúsíru, i Niuserreův komplex, včetně pyramidy, byl cílem vykradačů hrodek a zlodějů kamene. Proto je obložení pyramidy zničeno – tato skutečnost spolu s nízkou kvalitou zdiva jádra způsobila, že pyramida má nyní podobu spíše kamenitého kopce. Její jádro bylo postaveno z bloků místního vápence a tvořilo jej sedm stupňů. Délka stran pyramidy činila 150 egyptských loktů (tedy 78,50 m) a sklon obložení z jemného

2 Je ale otázkou, zda opravdu byla využita nedokončená Neferirkareova vzestupná cesta. Není totiž zcela jasné, zda její stavba byla součástí prvních fází stavebního vývoje pyramidového komplexu. Příkladně v případě Raneferefova komplexu se jak během archeologických vykopávek, tak při geofyzikálním průzkumu prováděném na východ od panovníkova chrámového okrsku nepodařilo existenci Raneferefovy vzestupné cesty prokázat. Nejsme tedy schopni přesně určit fázi, kdy se vzestupné cesty v rámci výstavby pyramidových komplexů stavěly.

bílého vápence byl $51^{\circ} 50' 35''$, původní výšku pyramidy tak lze stanovit na 50 m. Podzemí se, stejně jako v případě Sahureovy a Neferirkareovy pyramidy, dochovalo ve špatném stavu. Vstup do přístupové chodby byl v ose severní stěny pyramidy a severní kaple (která byla později standardní součástí královských pyramid) zde nebyla nalezena (srov. Borchardt 1907: Blatt 17). Krátká sestupná část chodby vedla do vestibulu a dále směrem k žulovému portálu. Od portálu, tedy zabezpečení s padacími kameny proti zlodějům, se chodba začala mírně odklánět k východu, což byl prvek typický pro královské pyramidy tohoto období. Chodba ústila do předsíně, jež ležela ve svislé ose pyramidy. V její západní stěně se nacházel vstup do pohřební komory, v jejíž nejzápadnější části byl umístěn kamenný sarkofág pro uložení panovníkových ostatků. Obě místnosti měly sedlový strop, zhotovený z objemných vápencových bloků uspořádaných do tří vrstev. Dvě spodní vrstvy stropu byly tvořeny velkými monolitickými vápencovými kvádry, v nejsvrchnější vrstvě však byly kvádry menší (Borchardt 1907: 103, Blatt 17; Maragioglio – Rinaldi 1975: 14). Pohřební komora sloužila k uložení pohřební výbavy a obětí, aby byly k dispozici panovníkovi v jeho věčném životě. Po skončení pohřebních obřadů byla přístupová chodba uzavřena padacími kameny a její vchod zapečetěn.

U paty východní stěny pyramidy byl postaven zádušní chrám. Kvůli svažitému terénu zde musela být s využitím komorového způsobu vybudována poměrně mohutná základová plošina (Borchardt 1907: 13–14, 49–50, Blatt 28; Maragioglio – Rinaldi 1975: 16). Během První přechodné doby a Střední říše byly tyto terasy, zdivo náspu vzestupné cesty i plocha severně od chrámu využity pro stavbu hrodek kněží, kteří se podíleli na Niuserreově obnoveném zádušním kultu (Schäfer 1908: 15–110 a Taf. 1; Kuhn – Tessmann, 2020: 125–135; Krejčí 2022: 265–285).

Přestože byli Niuserreovi architekti nuceni změnit základní půdorysné rozložení zádušního chrámu, ten obsahoval všechny standardní části – vstupní síň, sloupový dvůr, příčnou chodbu rozdělující chrám na východní, více přístupnou, a západní část, do níž mohly vstupovat pouze osoby, které se podílely na panovníkově zádušním kultu. V západní části chrámu se nacházela kaple s pěti nikami, obětní síň a sklady. Do Niuserreova chrámu ale byly zahrnuty také nové architektonické prvky – šlo především o čtvercovou předsíň a také stavby v rozích ohradní zdi kolem pyramidového dvora, protopylony, z nichž později vznikly pylony u velkých chrámů doby Nové říše (Sourouzian 1981: 141–151). To ukazuje, jak důležitá byla Niuserreova vláda v rámci vývoje staroegyptské (královské) architektury; ostatně ke změnám nedocházelo pouze v architektuře královských komplexů, ale také v architektuře nekrálovských hrodek (Bárta 2005: 105–130). Součástí architektury Niuserreova komplexu bezesporu byl rovněž nejstarší doložený monolitický obelisk, jeden ze symbolů slunečního kultu. Fragment pyramidia (špičky obelisku) z červené žuly byl ale objeven až v roce 1974 československou archeologickou expedicí během výzkumu okolí Ptahšepesovy hrobky, která s panovníkovým chrámem přímo sousedí (Verner 1976: 111–118). Je evidentní, že obelisk původně stál vedle severního protopylonu a že se na místo svého objevu dostal asi v důsledku těžby kamene v areálu pyramidového komplexu. V rámci architektury královských pyramidových komplexů by šlo o naprostou výjimku, která možná ukazuje, jak důležitý byl sluneční kult pro stavitele právě tohoto pyramidového komplexu.

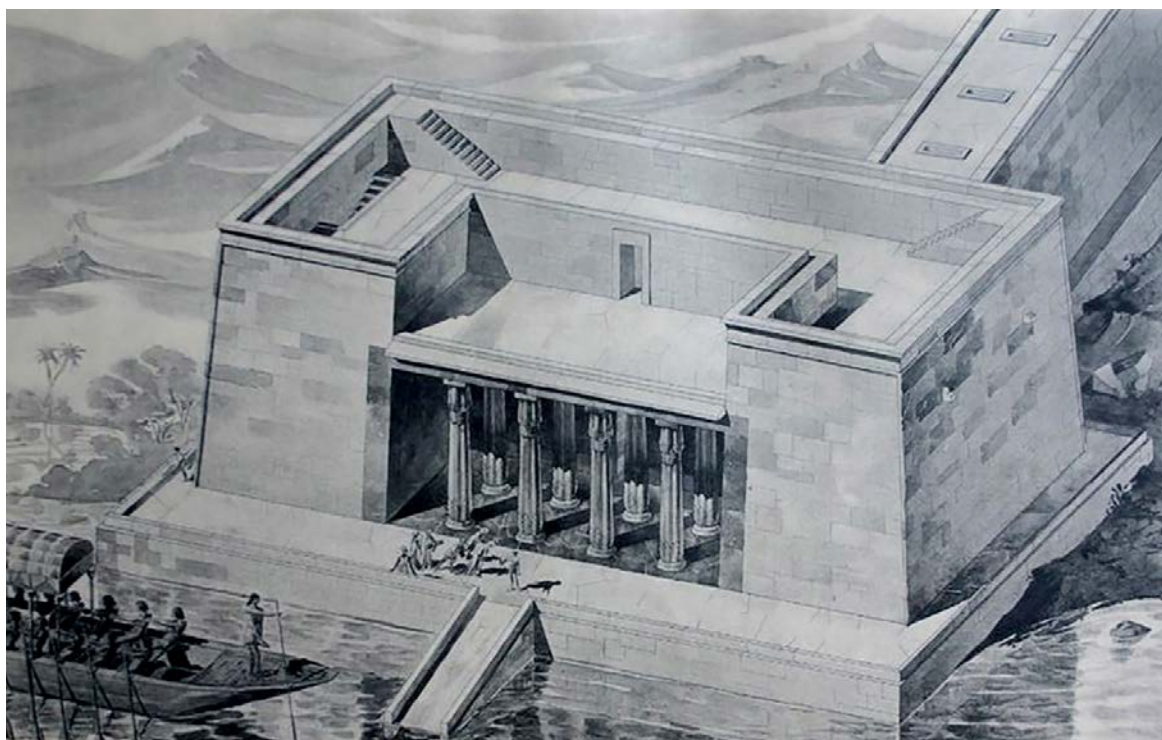
Nedokončená Neferirkareova vzestupná cesta mohla být částečně využita při stavbě Niuserreovy vzestupné cesty. Podle Borchardta byl násep Neferirkareovy vzestupné cesty postaven ze sušených cihel (Borchardt 1907: 13; srov. Maragioglio – Rinaldi 1975: 34, 50). Měli bychom také přihlídnout k výsledkům archeologických prací prováděných pod vedením Zahiho Hawase

a Tareka el-Awadyho podél Sahureovy vzestupné cesty (osobní sdělení el-Awady), kdy bylo pod náspem vzestupné cesty odkryto zdivo ze sušených cihel hrobek z Archaické doby. Je proto pravděpodobnější, že i v prostoru podél (a pod) Niuserreovou vzestupnou cestou, respektive v trase předpokládané Neferirkareovy vzestupné cesty, byly spíše takto staré cihlové hrobky, případně i struktury z některé z následujících epoch vývoje egyptského státu.

Pokud opravdu Niuserre částečně využil již existující starší násep, ten pak tvořil dvě třetiny délky jeho vzestupné cesty. Vzhledem k tomu, že cesta překonávala směrem k pyramidovému chrámu strmý svah, byl její násep nejméně 10 m vysoký. Jeho vnější stěny byly skloněné pod úhlem $75^\circ 30'$. Na náspu byla vybudována chodba, jejíž vnitřní boční stěny byly v dolní části obloženy čedičovými deskami, které tak tvořily *dado*, a nad ním vápencovými bloky s polychromovanou reliéfní výzdobou. V roce 2009 jsme přibližně v horní třetině cesty provedli sondáž, a to jak na koruně náspu, tak také severně od něj (Krejčí 2011: 520–522). Bohužel, i přes veškeré úsilí nebylo možné dospět až k patě náspu, protože zkoumaný prostor byl vyplněn vysokými vrstvami navátého čistého písku, téměř bez jakýchkoliv nálezů. Tyto akumulované zásypy byly vysoké 9 m. Potvrdily se tak Borchardtovy závěry o rozměrech náspu i samotné kryté chodby (Borchardt 1907: Abb. 27, Blatt 7). Ukázalo se také, že při úvahách o velikosti a objemu zdiva královských pyramidových komplexů musíme brát v úvahu nejen samotné pyramidy, ale i další části. I ty byly budovány v „královském měřítku“, bylo na ně použito ohromné množství materiálu a jejich stavba na sebe vázala početné pracovní skupiny dělníků a mnoho specializovaných řemeslníků.

Údolní chrám spojený se zádušním chrámem vzestupnou cestou představoval monumentální bránu do celého komplexu a zároveň jeho nejvýchodnější část. Byli to italští badatelé Vito Maragioglio a Celeste A. Rinaldi, kdo předpokládali, že při stavbě Niuserreova údolního chrámu mohlo být použito zdivo z rozestavěného Neferirkareova údolního chrámu (Maragioglio – Rinaldi 1975: 52). Tuto domněnku však zatím nebylo možné na základě výsledků archeologického výzkumu doložit. Hlavní stavba ale jistě byla realizována panovníkem Niuserreem. Údolní chrám měl rozměry $32,72 \times 24,00$ m a dva vchody. Hlavní portik se nacházel ve východním průčelí a jeho strop podíralo osm papyrových sloupů z červené žuly (obr. 3). Šestistvolé sloupy s královským protokolem vytesaným na dřívku byly uspořádány ve dvou řadách po čtyřech. Na dlažbu a opláštění bočních stěn byly použity stejné materiály jako v panovníkově zádušním chrámu na úpatí pyramidy: černý čedič, červená žula a samozřejmě i kvalitní jemný bílý vápenc. Někde byly boční stěny zdobeny polychromovanými reliéfy, bohužel se při vykopávkách chrámu našly jen malé fragmenty reliéfní výzdoby. Mezi nimi tu zmiňme scény zobrazující panovníka porážejícího nepřítele, lov ptáků nebo bohyni Sachmetu kojící krále (Borchardt 1907: 36–41). Během výzkumu byly objeveny také dva fragmenty soch zpodobňujících poražené nepřítele. Lépe dochovaný fragment zachycuje cizince s rukama svázanýma za zády, tedy v poloze typické pro nepřítele Egypta. Byl také nalezen malý fragment sedící sochy „milované panovníkem Horního a Dolního Egypta“, „manželky krále“ Reputnub (Borchardt 1908: 25), pro niž byla, jak už bylo zmíněno, patrně postavena pyramida Lepsius č. 24.

Východní sloupový portik umožňoval přístup do centrální kaple se třemi výklenky v západní stěně, které byly obloženy bloky červené žuly. V těchto hlubokých nikách byly patrně vystaveny panovníkovy sochy, z nichž se však nedochoval ani jeden zlomek. Tato kaple měla rovněž čedičovou dlažbu a žulové *dado* (tedy obložení nejnižší části zdi). V jižní stěně kaple se nacházely dveře do další místnosti, spojené se západním vchodem do chrámu. Jeho strop

Obr. 3 Trojrozměrná rekonstrukce údolního chrámu publikovaná L. Borchardtem (Borchardt 1907: Bl. 3)

podpíraly čtyři papyrové šestistvolé sloupy z červené žuly a dlažbu tvořily bílé vápencové desky. Stejně jako v případě pyramidového chrámu je velmi pravděpodobné, že i údolní chrám byl vybaven schodištěm vedoucím na střešní terasu (Borchardt 1907: 12–13, 42–49, Blatt 6, 7). Přístup do vzestupné cesty – původně kryté chodby s bohatou reliéfní výzdobou postavené na vysokém náspu – se nacházel v severozápadní části chrámu.

VÝZKUM NIUSERREOVA ÚDOLNÍHO CHRÁMU A JEHO OKOLÍ

Prostor údolního chrámu po Borchardtově výzkumu na samém počátku 20. století opět zavál písek, uchytila se na něm vegetace a dokonce na něm vyrostly palmy (obr. 4) a hustý keřový podrost. O tom, že tam před více než před 115 lety proběhl výzkum, vypovídají bloky růžové žuly odtažené Borchardtovou expedicí směrem k východu a velká výsypka, která se vypíná směrem na jihozápad od prostoru chrámu. Přestože byly práce vedené německým egyptologem rozsáhlé, výsledky výzkumů archeologické expedice Univerzity Karlovy ukazují, že se z různých důvodů věnoval především těm nejdůležitějším částem abúsírských pyramidových komplexů a stejně tomu bylo i u Niuserra. V roce 2009 český archeologický tým v prostoru jižně od Niuserreova údolního chrámu provedl sondážní práce, které měly potvrdit nebo vyvrátit zjištění geofyzikálního průzkumu provedeného o rok dříve. Průzkum zde ukázal zajímavé výsledky, jež naznačovaly, že by v těchto místech mohlo být pod nánosy písku doposud neznámé zdivo. Jen týden trvající archeologické práce následně odkryly malou část monumentální severojižně orientované zdi postavené z bloků bílého vápence, jež dostala označení AC 27 (viz Krejčí 2011: 514–520, figs. 1–3).

Obr. 4 Pohled na prostor Niuserreova údolního chrámu před začátkem archeologického výzkumu v roce 2009 (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Vzhledem k tomu, že odkrytá část zdi se nacházela jižně od areálu údolního chrámu, prozkoumaného v roce 1904 Borchardtem, došel jsem k názoru, že tato zeď představuje nábrežní zeď, která mohla být součástí přístavu kolem údolního chrámu (Krejčí 2011: 517). Vyřešení této otázky bylo spolu s určením rozsahu zdi AC 27 hlavním důvodem, proč archeologické práce na jaře 2019 v této oblasti pokračovaly. V rámci rozsáhlých výkopových prací se ukázalo, že odkrývaná stavba představuje poměrně mohutnou zeď vysokou minimálně 4,5 m a širokou nejméně 2 m. Zeď se dochovala až téměř do úrovně typické koruny s parabolickým průřezem, tedy do úrovně druhé nejvyšší vrstvy bloků zdiva. Během výzkumu byly odhaleno několik bloků z této koruny, které ze zdi vyrvali zloději kamene. Technologie vlastní stavby je stejná, jak to vidíme v případě podobných konstrukcí datovaných do doby Niuserreovy vlády: líce zdí (skloněné pod úhlem 80–83° – jde tedy o hodnoty, s nimiž se standardně setkáváme u ohradních zdí) jsou vybudovány z dobře opracovaných a ohlazených bloků bílého vápence. Prostor mezi nimi je vyplněn nekvalitním zdivem a tato výplň je vždy zpevněna vodorovnou vrstvou kvalitně opracovaných bloků (obr. 5).

Abychom odpověděli na otázku, zda byla nově odkrytá zeď současná s údolním chrámem, a také mohli určit její rozsah, byly přímo v chrámu vyhloubeny dvě sondy – v prostoru jeho severovýchodního a jihovýchodního nároží. Při pracích u jihovýchodního rohu chrámu český tým odkryl nejen samotné nároží, které bylo zdobeno typickým obloučkem, ale také menší část téměř 3 m široké terasy probíhající podél východní stěny chrámu a dlážděné velkými, pečlivě opracovanými bílými vápencovými deskami (obr. 6). Terasa byla ohraničena nízkou

Obr. 5 Zdivo jižního ramene zdi AC 27; podzim 2019 (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 6 Jihovýchodní roh Niuserreova údolního chrámu s dobře patrným otiskem pokračování zdi AC 27 a jejího napojení na zdivo chrámu. V popředí je parapetní zeď a také dláždění terasy před východním průčelím chrámu. Ve výplni prostoru je zřetelná hranice mezi původní výplní a hranicí výkopu provedené L. Borchardtem v roce 1904; jaro 2019 (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

parapetní zdí se zaoblenou korunou a s mírně skloněným jižním lícem (86°). Na dláždění terasy a připojeném zdivu se po jejich očištění objevil otisk pokračování nově odkryté zdi AC 27, který spolu s dochovaným spojem na zdivu jihovýchodního rohu údolního chrámu dokládá, že nová zeď přímo navazovala na zdivo údolního chrámu. Tato skutečnost je v rozporu s plánem a trojrozměrnou rekonstrukcí, které publikoval Borchardt (viz obr. 4; Borchardt 1907: Blatt 2 a 28, rekonstrukce: Blatt 3). Ten rekonstruoval situaci kolem jihovýchodního nároží údolního chrámu tak, že terasa pokračovala podél celého jižního průčelí chrámu. Odkryv z jara 2019 však jasně ukázal, že terasa byla od západu ohraničena zdí AC 27. Ze studia zdiva také jasně vyplývá, že tato zeď byla postavena současně s chrámem, byla tak součástí původního projektu a nebyla přistavěna později, po dokončení chrámu a celého panovníkova komplexu. Délka východní části zdi AC 27 proto mohla být stanovena na 60,70 m (od jihovýchodního rohu hradby AC 27 až po jihovýchodní roh údolního chrámu).

Hlavním důvodem pro to, že Borchardt nemohl prostor údolního chrámu zcela prozkoumat, byla vysoká hladina spodní vody, respektive vody nilské záplavy, jak je také vyznačeno na jedné z ilustrací publikace týkající se Niuserreova komplexu (Borchardt 1907: Blatt 5, horní obrázek). Bylo to velmi dobře patrné v profilu zásepu prostoru severovýchodního rohu údolního chrámu, kde je jasně vidět spodní hranice výkopu, který tam Borchardt v roce 1904 prováděl (viz obr. 6).³ Spodní voda je ale omezujícím faktorem i nadále. To se ukázalo během sondážních prací přibližně v polovině nově odkrytého východního křídla zdi AC 27, které jsme na jaře 2019 prováděli kvůli zjištění, jak hluboko sahá zdivo. Práce zastavila podzemní voda v hloubce 2 m pod dochovanou korunou zdi v tomto místě a 4,5 m pod nejvyšší úrovní dochované koruny této zdi (obr. 7).

Další archeologická sonda byla vykopána v prostoru severovýchodního rohu údolního chrámu (obr. 8). Hlavním úkolem bylo zjistit, zda zeď nepokračuje dále směrem na sever od chrámu. Otisk zdiva, či případné napojení zdi, jež by od severovýchodního rohu chrámu běžela k severu, jsme nenašli. Ke stejné negativnímu výsledku jsme dospěli i během sondážních prací u severozápadního rohu chrámu. To tedy znamená, že nově odkrytá zeď AC 27 byla vybudována pouze jižně od údolního chrámu. V případě severovýchodního rohu archeologická sonda ukázala stejnou situaci, jakou dokládá Borchardt: terasa, kterou jsme zachytili u jihovýchodního rohu chrámu pokračuje i podél jeho severní stěny (viz obr. 3). Jak doložil již Borchardt, severovýchodní nároží chrámu zdobí oblounek, který původně rámoval celé průčelí. Sklon severní stěny chrámu byl $82^\circ 30'$, zatímco východní 81° . Jeho boční stěny byly postaveny z velkých bloků kvalitního, tvrdého vápence a jejich vnější stěny byly vyhlazeny. Odhalili jsme také dlažbu terasy z velkých, dobře opracovaných desek bílého vápence. Terasa je i zde ohraničena parapetní zdí, jejíž menší část jsme během sondážních prací odkryli. Zeď je vysoká 52 cm, což přibližně odpovídá 1 loktu, a stejně jako v případě analogické zdi nalezené u jihovýchodního nároží chrámu na jaře 2019 je její koruna zaoblená.

Vraťme se ale k nově odkryté zdi AC 27. Její nejlépe dochovanou částí, kterou jsme zatím odkryli, je jistě její jihovýchodní nároží (obr. 9). Zdivo bylo v tomto prostoru odkryto do hloubky 2,50 m. Na rozdíl od představy vycházející ze situace v okolí údolního chrámu posledního

3 Situace v jižní části chrámu byla pro Borchardta také nejasná i kvůli tomu, že celá jižní část chrámu byla rozsáhle zničena. Tato destrukce nám také znemožnila učinit závěr, zda terasa probíhala za zdi AC 27 – objasnění této otázky zůstává úkolem pro budoucnost.

Obr. 7 Práce podél východního ramene zdi AC 27, v popředí je vidět část sondy přibližně uprostřed délky východního ramene zdi AC 27 s již prosakující spodní vodou; jaro 2019 (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 8 Severovýchodní roh Niuserreova údolního chrámu, ve spodní části záběru je patrná parapetní zeď chrámové terasy; září 2019 (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

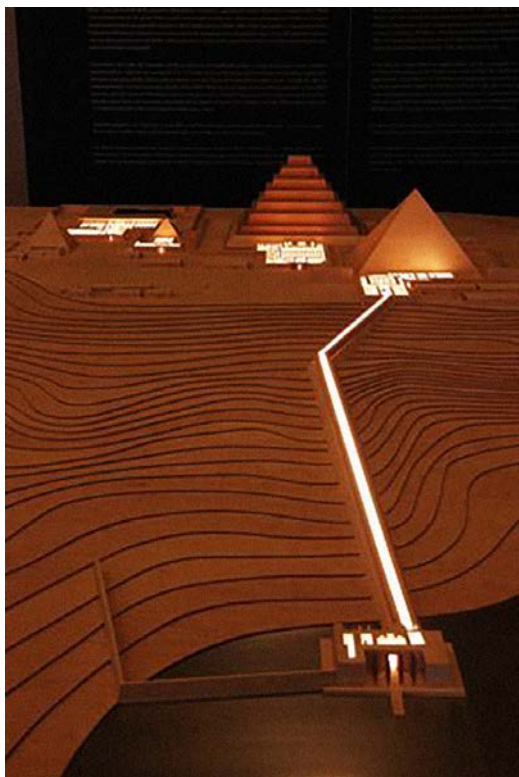
Obr. 9 Jihovýchodní nároží zdi AC 27; duben 2019. V pozadí vpravo je viditelná výsypka vzniklá během Borchardtova výzkumu Niuserreova údolního chrámu (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

panovníka 5. dynastie Venise v Sakkáře (viz níže) se jižní křídlo zdi nepřipojuje k východnímu křídlu od východu, ale od západu. Je zajímavé, že jižní křídlo nesvírá s východním křídlem pravý úhel; jižní pokračování zdi je od západního směru odkloněno mírně k jihozápadu. Archeologické práce prováděné v září 2019 ukázaly, že západní křídlo hradby bylo zničeno v mnohem větším rozsahu, než je tomu v případě východního křídla. Stejně jako v případě prostoru kolem vzestupné cesty se i zde akumulují vysoké vrstvy vátého písku (jen s několika málo nálezy keramiky, respektive střepů nádob), které archeologickou práci velmi ztěžují a téměř znemožňují (obr. 10). Objem navátého písku byl opravdu ohromující, což nás přimělo výzkumné práce směrem na západ zastavit. Další průběh dochovaného zdiva je tedy zatím neznámý. Nejzápadnější zjištěná část jižního křídla zdi AC 27 je vzdálená 75,20 m od jejího jihovýchodního rohu. Odkrytá zeď AC 27 proto představuje poměrně rozsáhlou konstrukci, jež obepíná plochu o rozměrech přinejmenším 60,90 × 75,20 m, tedy o rozloze nejméně 4580 m².

Překvapivý průběh zdi AC 27 směrem k západu odpovídá na výše položenou hlavní otázku, zda tato zeď opravdu představuje konstrukci spojenou s předpokládaným přístavem, nepřinesl. I když je nová ohradní zeď orientována na západ a nikoliv na východ, jak se před archeologickou sezonou 2019 dalo předpokládat, nelze zcela vyloučit, že tato zeď nějakým způsobem souvisí s přístavem v prostoru před údolním chrámem. Nicméně existují i jiná, pravděpodobnější vysvětlení. Zeď AC 27 mohla především sloužit jako ohradní zeď nejen údolního chrámu, ale celého pyramidového komplexu. Rovněž je třeba při snaze o vysvětlení existence západního vstupu do údolního chrámu vzít v úvahu, že zeď AC 27 byla zjištěna pouze jižně a jihozápadně

Obr. 10 Práce podél jižního ramene zdi AC 27; září 2019 (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 11 Model abúsírské nekropole – Niuserreův pyramidový komplex s vyznačením průběhu nově odkryté zdi AC 27, výstava Sluneční králové, Národní muzeum v Praze (Chr. Tietze, J. Krejčí a tým, foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 12 Pazourkový nůž objevený ve výplni u jihovýchodního rohu údolního chrámu (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

od údolního chrámu, nikoliv severně. Je tedy velmi pravděpodobné, že v tomto prostoru se mohla nacházet nějaká důležitá stavba. Také v případě Sahureova údolního chrámu je do jeho architektury kromě hlavního portiku od východu začleněn i druhý vchod (viz dále), a to od jihu. Tento portik je z obou stran lemován dvěma vysokými ohradními zdmi a je možné jej spojit s existencí Sahureova ceremoniálního paláce *Vznešená je krása Sahureova* (Posener-Kriéger 1993: 7–12; Verner 2006: 152; Verner 2019: 46–47). Můžeme tedy hypoteticky předpokládat, že podobně významná stavba (mohlo jít například o Niuserreův ceremoniální palác nebo svatyni *meret*) stála jihozápadně od Niuserreova údolního chrámu, a zeď AC 27 tak vymezovala její okrsek. Jako třetí možnost se nabízí, že zeď AC 27 mohla chránit prostor údolního chrámu před účinky přívalových dešťů. Západní křídlo stojí v dolní části *wádí*, které z jihu vymezuje prostor abúsírského pyramidového plata. Při přívalových deštích, o nichž máme z memfidské oblasti doklady i z doby Staré říše, se mohlo rychle naplnit prudce tekoucím, nebezpečným proudem dešťové vody, před nímž bylo nutné areál kolem údolního chrámu chránit (obr. 11).

Archeologický výzkum v prostoru AC 27 a AC 4 (tj. samotného údolního chrámu) jasně ukázal rozdíly v intenzitě využití samotného chrámu a jeho okolí. Zatímco kontexty odkryté podél většiny průběhu zdi jsou velmi chudé a obsahují (velmi) málo nálezů, situace v chrámu a v jeho bezprostřední blízkosti je naprosto odlišná. Výplně těchto prostorů jsou na nálezy

velmi bohaté – objevili jsme velké množství fragmentů keramiky z doby Staré říše, ale také několik kamenných nástrojů (většinou čepelek, ale i jeden nůž, obr. 12) a velké množství ekofaktů. Na nálezy byla nejbohatší výplň prostoru vně parapetní zdi terasy chrámu (kde mohl být vykopán jen velmi malý objem). Je evidentní, že kněží, kteří prováděli rituály v údolním chrámu, odhazovali použitý nebo nepotřebný materiál hned vedle. Je ale také zřejmé, že kulturní využívání údolního chrámu bylo dlouhodobé a intenzivní.

DALŠÍ ÚDOLNÍ CHRÁMY V OBLASTI ABÚSÍRU A ABÚ GURÁBU

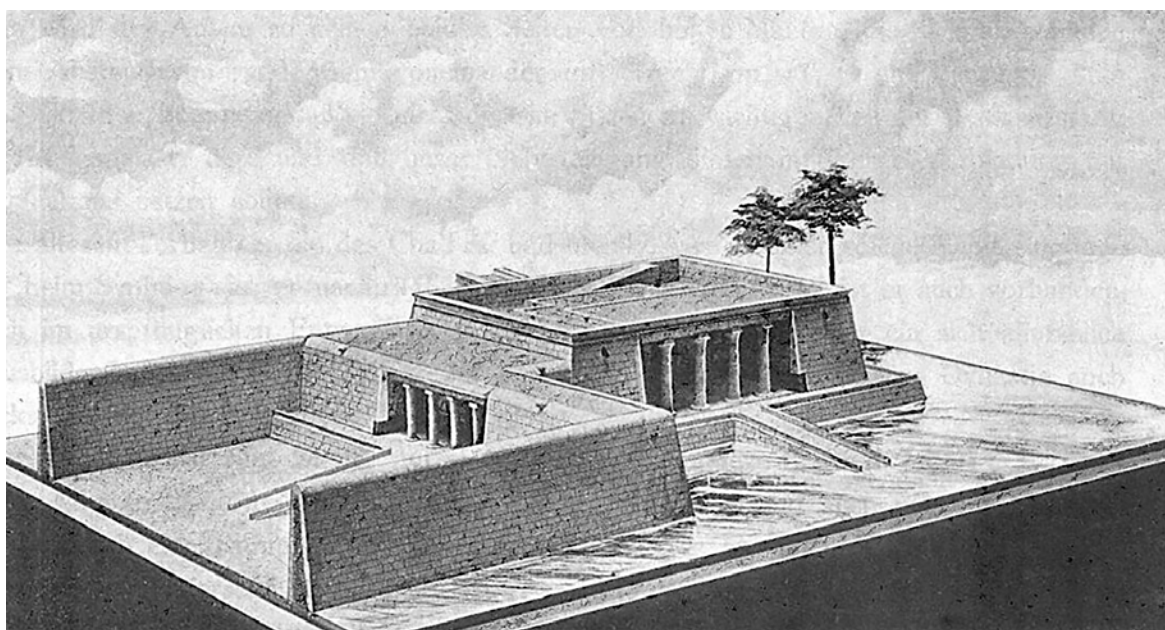
Nově zjištěnou situaci u Niuserreova údolního chrámu a v jeho okolí je možné porovnat s nejbližší analogií – údolním chrámem panovníka Sahurea, který leží jen několik desítek metrů severně od toho Niuserreova (obr. 13). Pro úplnost zmiňme, že i tento chrám a celý Sahureův pyramidový komplex prozkoumal na počátku 20. století Borchardt (1910: 7–11, 31–39, Abb. 3–5, Bl. 3.) a ani v tomto podobnosti nekončí. Také u Sahureova údolního chrámu probíhala podél vnějších stěn terasa s nízkou parapetní zdí. Hlavní přístup do chrámu byl rovněž od východu portikem se stropem podepřeným čtyřmi páry sloupů z růžové žuly, v tomto případě ale šlo o palmové sloupy. V ose portiku byl průchod do vnitřní haly s dalšími dvojicemi sloupů. Stejně jako hlavní vstup měla síň také dlažbu z čedičových bloků, granodioritové *dado*, boční stěny obložené bílými vápencovými kvádry s malovanou reliéfní výzdobou a strop zdobil výzdobný motiv hvězd na noční obloze. V centrálním výklenku síně se nacházel vstup do vzestupné cesty. V jižní části síně byl Borchardtem rekonstruován přístup ke schodišti vedoucímu na střešní terasu chrámu.

Jak už bylo zmíněno, také tento údolní chrám obsahuje další portik, který se otevírá směrem na jih (obr. 14). Na rozdíl od Niuserreova údolního chrámu, kde byl druhý portik zřetelně součástí původního plánu, byl u Sahurea jižní vchod přistavěn až po dokončení celé stavby. Jižní portik byl přístupný průchodem v jižní stěně centrální síně, který vedl do místnosti ve tvaru písmene „L“. Strop jižního portiku podepíraly čtyři jednoduché, válcovité žulové sloupy, které se v komplexu objevují i u vedlejšího vchodu do Sahureova zádušního chrámu. Bohužel, není možné přesně určit, kdy k přístavbě jižního portiku došlo. Použití standardních materiálů (granodiorit, čedič, vápenec) a architektonických prvků naznačuje, že byl postaven za Sahureovy vlády, snad v její pozdější části. Důležitým a již zmíněným faktem je, že jižní vstup byl vymezen od východu ohradní zdí velmi podobnou zdí AC 27. To umožňuje uvažovat i o podobnosti jejich funkcí – zejména o tom, že mohlo jít o součást ohradní zdi celého komplexu nebo o přístup k jiné významné stavbě ležící v blízkosti údolního chrámu. Vedle již diskutované možnosti Sahureova ceremoniálního paláce (viz výše) se zde mohlo podle některých názorů nacházet pyramidové město (Stadelmann 1991: 171), svatyně *meret* nebo nějaký jiný typ vedlejších(?) staveb (srov. Krejčí 2011). Je však třeba zmínit, že záchranný výzkum, který v tomto prostoru provedla egyptská památková správa na podzim roku 1994, nepřinesl žádné pozoruhodné výsledky, zejména kvůli vysoké úrovni hladiny spodní vody.

Jak již bylo uvedeno, Veserkafův sluneční chrám (Ricke 1965; Ricke *et al.* 1969) představoval první monumentální královskou stavbu v širším okolí budoucí nekropole a možná i impuls k započetí jejího rozvoje. Sluneční chrámy byly s pyramidovými komplexy úzce spojeny nejen funkčně, ale také svým základním rozvržením na dolní/údolní chrám, vzestupnou cestu a horní chrám s obeliskovou stavbou. Veserkafův dolní chrám, bohužel dosti rozsáhle poničený

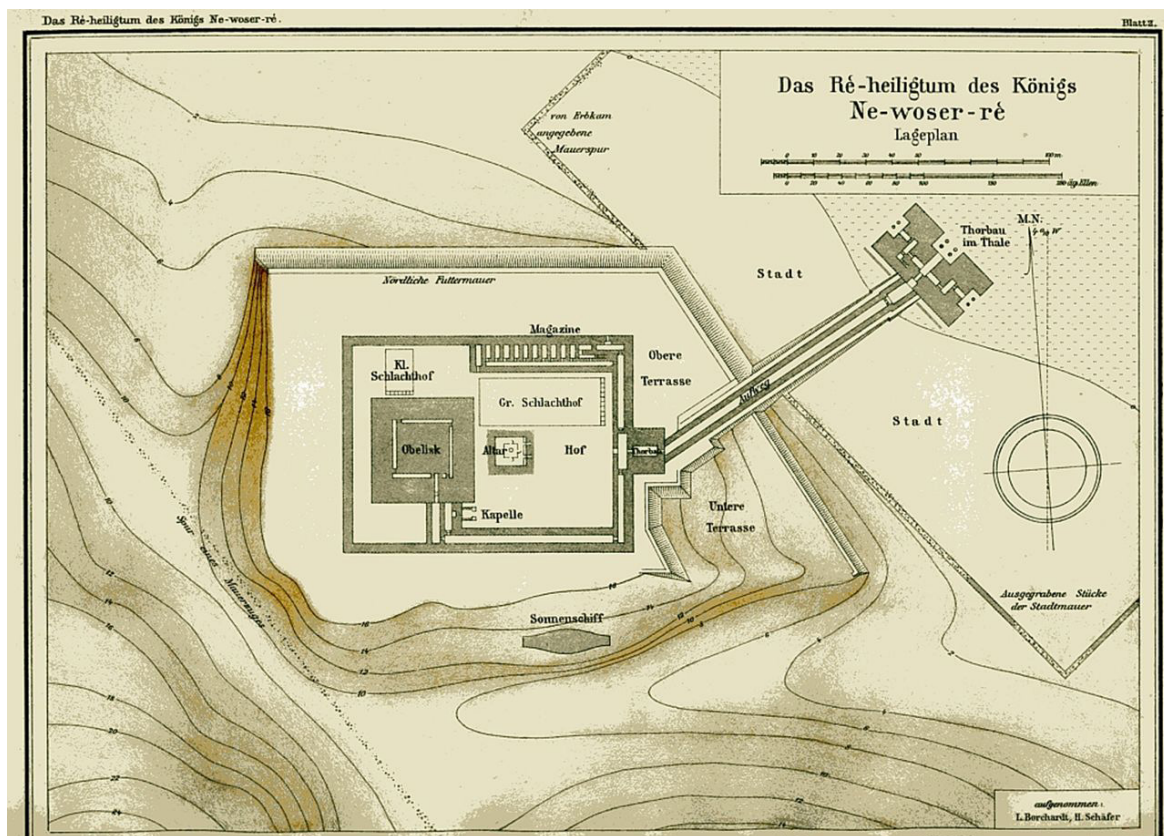
Obr. 13 Prostor Sahureova údolního chrámu (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 14 Sahureův údolní chrám na trojrozměrné rekonstrukci připravené L. Borchardtem (Borchardt 1910: Bl. 3)

(interpretace jeho půdorysu je proto poměrně složitá), se však vyznačoval některými zvláštními, archaickými architektonickými prvky. Největší část plochy chrámu zabíral otevřený dvůr, v jehož západní části byly umístěny hluboké niky, respektive kaple (jejich počet není možné přesně určit, mohlo jich být buď pět, nebo sedm). Jaká byla kultovní funkce těchto nik není jasné. Analogicky k podobným hlubokým výklenkům ve Snofruově „údolním chrámu“ (viz dále), kde byly objeveny panovníkovy vázané sochy, mohly sloužit kultu krále, který byl nedílnou součástí rituálů prováděných ve slunečním chrámu pro jeho hlavního příjemce, tedy slunečního boha (Nuzzolo 2018: 92–95). Ostatně byla při výzkumu chrámu nalezena hlava sochy krále s červenou, dolnoegyptskou korunou, zhotovená z droby (Saleh – Sourouzian 1986: kat. č. 35). Nemůžeme také zcela vyloučit, že v (některých) kaplích stály sochy božstev spojených se slunečním kultem.

Údolní (resp. dolní) chrám byl také součástí dalšího prozkoumaného slunečního chrámu – Niuserreova – v Abú Ghurábu (von Bissing – Borchartd – Kees 1905), asi 1 km na severozápad od Sahureovy pyramidy v Abúsíru (obr. 15). I tento chrám byl rozsáhle poničen, proto je jeho rekonstrukce do jisté míry problematická (Nuzzolo 2018: 115–117; Krejčí – Nuzzolo 2020: obr. 11). Stejně jako tomu bylo v případě Venisova údolního chrámu (viz dále), do samotného chrámu vedly tři vchody – od východu, severu a jihu. Vstup od východu tvořil portik se čtyřmi žulovými palmovými sloupy. Strop obou bočních vchodů (které byly menší) oproti tomu podpíraly jen dvojice palmových sloupů. Také ony umožňovaly přístup k centrální, poměrně úzké chodbě, která vedla ke vchodu do vzestupné cesty vedoucí do horního chrámu. Údolní chrám byl po-

Obr. 15 Niuserreův sluneční chrám s údolním chrámem v horním pravé části (Bissing – Borchartd – Kees 1905: Bl. 2)

staven na terase, evidentně související s tím, že ležel v záplavové zóně. Podobná terasa byla ostatně objevena i v případě Veserkafova údolního chrámu. V egyptologické literatuře se často objevuje informace, že kolem údolního chrámu Borchardt doložil existenci sídliště, avšak opak je pravdou. Stejně jako na jiných místech podél okraje Libyjské pouště a nilské nivy, i zde vysoké návěje písku, nánosy nilského bahna a také hladina spodní vody velmi znesnadňují archeologický výzkum. Jediným viditelným prvkem v této oblasti jsou pozůstatky mohutné zdi, jež kolem chrámu vymezuje velký prostor. Někdy se vysvětluje jako ohradní zeď sídliště kněží a dalšího personálu, kteří zajišťovali provoz chrámu, pro tuto hypotézu však zatím neexistuje jediný důkaz. Jak ukazuje zeď AC 27 u údolního chrámu panovníkova pyramidového komplexu, mohou být vysvětlení funkce tohoto zdiva naprosto odlišná.

VÝVOJ ÚDOLNÍCH CHRÁMŮ OD POČÁTKŮ DO 4. DYNASTIE

Kde se však idea údolních chrámů vzala? V době formování egyptského státu začíná i cesta vývoje ke královským monumentálním hrobkám a k pyramidovým komplexům. Byl to egyptský panovník, jenž byl v souladu s představami o královském úřadu jediným bohem žijícím na zemi. Také proto byly pro egyptské panovníky postaveny nejrozsáhlejší pohřební komplexy. Šlo o úkol pro celou zemi. Je možné, že základy pozdějšího vývoje můžeme nalézt již na počátku vývoje sjednoceného Egypta poté, co se v boji o hegemonii v Horním a později i v Dolním Egyptě stalo vítězem město *Cenej* (řec. This). Jeho přesnou polohu neznáme: můžeme se ale domnívat, že leželo nedaleko archeologické lokality Abydos ve středním Egyptě, jejíž součástí je také nejstarší královské pohřebiště v Umm el-Kábu. Už za krále Hora Ahy začaly na ceremoniální cestě z Chontamentejova (později Usirova) chrámu vybudovaného na okraji nilské nivy ke královským hrobkám v Umm el-Kábu vznikat mohutné ohrady ze sušených cihel. Ty byly evidentně funkční součástí královských hrodek v Umm el-Kábu, podle některých názorů by mohly být předstupněm údolních chrámů v pyramidových komplexech (Petrie 1925: 3; Kaiser 1969b: 20–21). „Pohřby“ dřevěných lodí v konstrukcích ze sušených cihel napodobujících tvar lodního trupu u ohrady posledního panovníka 2. dynastie Chasechemueje umožňují i trochu odlišné interpretace – tyto ohrady totiž mohly představovat shromaždiště božstev, která na lodích přijela z celého území Egypta, aby se tu zúčastnila panovníkova kultu. Pohřbené lodě mohl ale také použít sám panovník ke svým posmrtným poutím do důležitých náboženských center země na Nilu. Jasnou odpověď na otázku interpretace funkce těchto ohrad může přinést jen další výzkum.

Poprvé se v pyramidovém komplexu objevuje údolní chrám snad v případě médúmské pyramidy. Přestože někteří badatelé připisují její stavbu poslednímu panovníkovi 3. dynastie Hunejovi, většinový názor ji přisuzuje až Snofruovi, prvnímu panovníkovi 4. dynastie. Tato pyramida prošla složitým stavebním vývojem – nejdříve byla budována jako stupňovitá a teprve později byla přestavěna na pravou pyramidu s plochými stěnami. Z nejasných důvodů se Snofru rozhodl postavit další dvě monumentální pyramidy o 45 km dále na sever v Dahšúru, proto tato médúmská evidentně nebyla použita k pohřebním účelům. Vidíme u ní první doklad vzestupné cesty, tedy koridoru mířícího z okraje nilské údolní nivy k západu, k nevelké kapli vybudované na východním úpatí pyramidy; tato vzestupná cesta ještě nebyla krytá (obr. 16). U pozdějších pyramid se údolní chrám vždy nachází na počátku vzestupné cesty. Během archeologického výzkumu v prostoru, kde by jej bylo možné předpokládat, byly objeveny zdi ze

Obr. 16 Médúmská pyramida panovníka Snofrua s malou kaplí u paty východní stěny a vzestupnou cestou (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

sušených cihel (Monnier 2017: 68, fig. 7.03). Může se jednat o údolní chrám, respektive jeho předchůdce. Musíme mít na paměti, že médúmská pyramida nebyla dle všeho využita k pohřebním účelům, proto i tato stavba mohla mít nestandardní, provizorní charakter a funkci. Problémem je také to, že se tyto struktury už nacházejí v oblasti s obdělávanou půdou.

Nejstarší plně doloženou stavbou, kterou můžeme s pozdějšími údolními chrámy spojit, je kamenná stavba ve východní části komplexu přináležejícího další Snofruově pyramidě, Lomené v Dahšúru. Podle názorů některých badatelů tato stavba nepředstavovala standardní údolní chrám, jak jej z funkčního hlediska chápeme v kontextu údolních chrámů vzniklých v pozdějších obdobích (viz např. Lehner 1997: 104). Na druhou stranu je ale tato stavba s prostorem pyramidy spojena vzestupnou cestou, což je jedna ze součástí architektury pyramidových komplexů, jež umožňuje funkce spojené s údolními chrámy předpokládat i u této stavby. Výzkum provedený východně od Snofruova údolního chrámu dokládá, že nedávno odkrytá část vzestupné cesty (klenbou kryté chodby) ze sušených cihel vede do rozlehlého prostoru ve tvaru „U“ a rozměrech 145 × 90 m, vymezeného na západě, jihu a severu masivní cihlovou ohradní zdí, jenž snad můžeme interpretovat jako přístaviště (Alexanian – Bebermeier – Blaschta 2012; Alexanian *et al.* 2016: 12–20). Funkce údolního chrámu Lomené pyramidy není tedy zcela vyjasněná, mohlo jít také o stavbu spojenou se svátkem *sed*; byla jistě ovlivněna i tím, že teprve třetí monumentální pyramida postavená Snofruem, Červená (taktéž v Dahšúru), byla podle všeho nakonec použita pro uložení tělesných ostatků. Údolní chrám Lomené pyramidy představuje obdélníkovou, severojižně orientovanou stavbu se vchodem v ose jeho jižní stěny.

Obr. 17 Rachefův údolní chrám v Gíze (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

V přední části chrámu se nacházejí dvě dvojice skladištních prostor rozdělených v ose chrámu vstupní chodbou s výzdobou znázorňující procesí zádušních domén, které mají podobu žen přinášejících obětiny. Ve střední části se nacházel otevřený dvůr. Na něj navazuje v severní části pilířový portik s deseti vápencovými pilíři. Za portikem bylo šest hlubokých výklenků, ve kterých byly umístěny Snofruovy vázané sochy.

Údolní chrámy se staly standardní součástí pyramidových okrsků (byť s výjimkami, viz příklad Neferirkareova pyramidového komplexu); bohužel, ne všechny byly archeologicky prozkoumány. Hlavním důvodem je jejich poloha na hranici mezi Libyjskou pouští a obdělávanou nilskou říční nivou, která byla během staletí a tisíciletí po zániku těchto staveb zaplavována pravidelnými nilskými záplavami, které s sebou přinášely vysoké nánosy bahna. Některé z nich se nacházejí pod současnými sídlišti, což je i případ Chufuova údolního chrámu. V egyptologické literatuře převládá názor, že pod dnešní čtvrtí káhirsko-gízské megalopole Nazlit es-Siman ležel přístav a údolní chrám spojený s Chufuovým pyramidovým komplexem, avšak vzhledem k existenci současného osídlení zde není plošný archeologický výzkum možný. Jediná získaná data z této oblasti tedy představují výsledky záchranného výzkumu vedeného Zahi Hawassem v roce 1993 (Hawass 1997: 245–256), kdy bylo objeveno základové zdivo (vápencové a čedičové bloky), jež je snad možné s někdejší Chufuovým údolním chrámem spojit.

Nejvýznamnějším příkladem z období Staré říše je jistě údolní chrám Rachefův. Jde zároveň o nejlépe dochovaný údolní chrám (obr. 17), jenž představuje téměř čtvercovou stavbu se dvěma vchody, postavenou za rozsáhlého použití žulových a travertinových bloků (Hölscher 1912: 15–23, Blatt XVII). Oba vstupy ve východním průčelí chrámu chránily dvojice žulových sfing.

Uvnitř chrámu na ně navazuje předsíň se stěnami ze žuly a s dlažbou z travertinu. Průchod v její západní stěně umožňuje přístup do síně ve tvaru písmene „T“, která zabírá největší část vnitřní dispozice chrámu. Také v tomto prostoru se setkáváme s bočními stěnami postavenými z růžovočervené žuly a s travertinovou dlažbou. Hlavním architektonickým prvkem je zde šestnáct žulových pilířů, které podpíraly architrávané bloky ze stejného materiálu, jež nesly strop síně.

Ve složitě strukturované hře stínů a světel, přísné architektury a různých druhů materiálů zde původně stálo 23 Rachefových soch – jedna z nich je jedním z hlavních mistrovských děl expozice Egyptského muzea v Káhiře. Rachef je zobrazen, jak oblečen do suknice a s pokrývkou hlavy *nemes* a čelenkou s *ureem* (tedy zobrazením kobry v obranném postavení) sedí na svém královském trůnu a na bradě má připevněn rituální vous. Opěradla trůnu zdobí lví hlavy a po stranách vidíme propletené rostliny lotosu (erbovní rostliny Horního Egypta) a papyru (erbovní rostliny Dolního Egypta) – symbol sjednocení Obou zemí. Bůh Hor, zobrazený jako sokol, chrání svými křídly temeno Rachefovy hlavy, což odkazuje na propojení tohoto božstva s královským úřadem. Socha je vyrobena z materiálu nazývaného tradičně Rachefův diorit, správně ale jde o horninu anortozit.

V severní části sálu se nachází otvor ústící do chodby, která vede do severozápadní části chrámu, kde se napojuje vzestupná cesta směřující k zádušnímu chrámu. V této chodbě se také nachází přístup k rampě vedoucí na střechu. Ta zřejmě hrála důležitou roli v kultovním životě chrámu.

Před mohutnou chrámovou stavbou je terasa, z níž vycházejí dvě „mola“ do prostoru, v němž se podle některých názorů nacházelo přístaviště (Goyon 1971: 138, fig. 1). V kúlových jamkách, které se na ní dochovaly, byla možná ukotvena dřevěná konstrukce lehké stavby nejasného určení (očistný stan: Hölscher 1912: 37, obr. 21–22; Hassan 1943: 89–90, obr. 47); jamky mohly případně sloužit i k osazení kúlů používaných k přivazování lodí (Maragioglio – Rinaldi 1966: 128). Zmiňovaná „mola“ jsou umístěná v ose obou vchodů do údolního chrámu (Hölscher 1912: 37; Goyon 1971: 142, obr. 2). Jejich funkce je nejasná – zejména funkce dvou tunelovitých pasáží, které byly ve skále pod „moly“ vytesány. Podle Fakhryho názoru umožňovaly proudění vody (Fakhry 1961: 132). Je otázkou, do jaké míry prostor před Rachefovým údolním chrámem mohl být používán jako skutečný přístav. Můžeme se tedy rovněž domnívat, že „mola“ byla využívána během náboženských rituálů.

Ve stínu mnohem známějšího Rachefova údolního chrámu je nedaleký Menkaureův údolní chrám (Reisner 1931: 34–54). Královští architekti plánovali pro předposledního panovníka 4. dynastie postavit rozsáhlou budovu, a to za použití nejen vápencových, ale i žulových bloků. Stejně jako celý pyramidový komplex však nebyl ani údolní chrám v době královy smrti dokončen, bylo položeno pouze základové zdivo. Dokončil jej až Menkaureův nástupce Šepseskaf, který, stejně jako v případě zádušního chrámu, značně upravil půdorys a používal i sušené cihly. Přístup ke vzestupné cestě posunul více na jih a místo pilířové síně vzniklo velké nádvoří. Ve východním průčelí se nacházel vchod vedoucí do vestibulu se stropem podepřeným čtyřmi sloupy nebo pilíři, pravděpodobně dřevěnými. Z této místnosti byl na severu a jihu přístup do chodeb s řadou skladů. Jižním směrem mířící chodba ústila do další, vedoucí k vzestupné cestě, která obchází chrám z jižní a poté částečně i ze západní strany.

Za předsíní se čtyřmi sloupy se nacházelo zmiňované nádvoří s bočními stěnami zdobenými nikováním. Západní část chrámu byla přístupná předsíní se stropem podepřeným sloupy,

s níž sousedil soubor místností, kaplí a skladů určený k uložení kultovních soch a vybavení potřebného k provádění každodenních obřadů. Na tuto intimní část svatyně navazovala chodba vedoucí k vzestupné cestě dalším vchodem v jižní stěně chrámu.

Údolní chrám se během druhé poloviny Staré říše postupně stal ústředním kultovním místem sídliště, které se rozvíjelo v oblasti jižně od královské nekropole. V důsledku poškození přírodní katastrofou v polovině 6. dynastie byl přestavěn na jednodušším půdorysu. Poté byl postupně znovu využíván k obývání v průběhu První přechodné doby.

ÚDOLNÍ CHRÁMY POZDNÍ 5. A 6. DYNASTIE

Pokud bychom porovnali situaci kolem Niuserrova údolního chrámu se situací kolem údolního chrámu pyramidového komplexu posledního panovníka 5. dynastie Venise v Sakkáře (obr. 18), zjistili bychom poměrně velké rozdíly. Jedením z těch hlavních je zasazení objektu do krajiny na okraji Libyjské pouště. Chrám se nachází v ústí wádí, které bylo využito pro stavbu vzestupné cesty. Na rozdíl od situace v Abúsíru se zdá evidentní, že přístav u chrámu skutečně existoval a jeho částečně výzkumem zjištěné rozměry dokládají, o jak rozlehlou konstrukci šlo. Na severu je doložená šířka přístavu 115,26 m. Nicméně původní rozměry byly Labroussem a Moussou odhadnuty na 400 × 200 egyptských loktů, tedy 208 × 104 m (Labrousse – Moussa 1996: 22, fig. 9). Jak již bylo zmíněno, hlavní rozdíl mezi Niuserreovým a Venisovým chrámem spočívá v tom, že ohradní zeď byla orientována – „otevřena“ – k východu. Podle Labrousse a Moussy lze také rekonstruovat vodní cestu spojující přístav s předpokládaným kanálem, vedoucím podél západního okraje nilské údolní nivy, a následně i s Nilem (Labrousse – Moussa 1996: 22, fig. 9). V Abúsíru zatím nebyl doklad takového kanálu nalezen; zjištění jeho existence je proto otázkou pro budoucí výzkum.

Architektura Venisova údolního chrámu je složitější než v případě Niuserreova. Hlavní vchod do chrámu byl zasazen do jeho východního průčelí a tvořil jej portik s osmi žulovými palmovými sloupy uspořádanými do dvou řad. Za portikem se nacházel vstup do severojižně orientované prostory, přičemž další, rovněž severojižně orientovaná místnost ležela jižněji. Tento údolní chrám byl, podobně jako dolní chrám Niuserreova slunečního chrámu v Abú Gurábu, vybaven dalšími dvěma vedlejšími vchody s dvojicemi sloupů, které umožňovaly přístup do vnitřních prostor. K severnímu vedlejšímu vchodu přiléhala úzká rampa, která

Obr. 18 Venisův údolní chrám v Sakkáře (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

vedla na sever podél opěrné zdi přístavu. Přístavní rampa jižního, vedlejšího vchodu vedla od východu, stejně jako v případě hlavní rampy vedoucí k hlavnímu vchodu do chrámu. Západně od obou severojižně orientovaných místností se nacházela hlavní kultovní síň. Na jih se nacházel průchod do tří skladišť a na severu do chodby vedoucí k vzestupné cestě na severozápadě.

Problematika údolních chrámů pyramidových komplexů panovníků Staré říše je také spojena s otázkou rozvoje hlavního města Egypta. Příkladem může být pyramidový komplex panovníka Pepiho I. ze 6. dynastie. Dnes je stěží uvěřitelné, že tento nevysoký, kamenitý a písčitý kopec byl součástí kdysi oslňujícího monumentálního sakrálního areálu, a to natolik velkolepého, že dal jméno tehdejšímu hlavnímu městu Egypta. V druhé polovině Staré říše se totiž centrum města z prostoru na východ od nejstarší Stupňovité pyramidy panovníka Džosera velmi pravděpodobně přesunulo o několik kilometrů k jihu, k údolnímu chrámu Pepiho komplexu a jeho pyramidovému městu. Dostalo přitom zkrácený název komplexu *Mennefer* (řec. Memfis), jehož plné označení bylo *Mennefer Pepi* „Pepiho krása trvá“. Ostatně i další údolní chrám, jehož podobu stejně jako v případě Pepiho I. neznáme, byl takovým krystalizačním bodem pro rozvoj sídelní aglomerace Memfidy. Byl to údolní chrám pyramidového komplexu panovníka 6. dynastie Tetiho, *Džedsut Teti*, který hrál důležitou úlohu během První přechodné doby.

Údolní chrám Pepiho II. představuje další významný příklad této součásti královských pyramidových komplexů doby Staré říše. Přestože byl ve velkém rozsahu zničen, podařilo se rekonstruovat jeho původní podobu (Jéquier 1940: 1–8, obr. 5, pls. 1 a 10). Nejvýraznějším prvkem architektury byla 150 m dlouhá terasa před východním průčelím zakončeným dvěma křídly na severním a jižním konci (se zabudovanými schodišti). Z terasy bylo možné sestoupit ke dvěma bočním rampám, které klesaly do prostoru přístavu. V prostoru jižní rampy byla odkryta část přístavního nábřeží obloženého velkými vápencovými bloky. V ose chrámu i zmiňované horní terasy se nacházel průchod do vnitřních prostor údolního chrámu, nejdříve do hypostylu, jehož strop podíralo osm sloupů, doplněného od jihu o sklady pro obětiny či chrámové náčiní. Na západ od sloupové síně se nacházel vstup do dalších dvou, severojižně orientovaných prostor (kultovního charakteru?), ze západnější z nich byla přístupná vzestupná cesta vedoucí do zádušního chrámu u pyramidy. V údolním chrámu byla také doložena existence schodiště na střechu chrámu.

ZÁVĚR

Údolní chrámy představovaly monumentální bránu do královského pyramidového komplexu, umístěnou v jeho nejvýchodnější části. Obecně se předpokládá, že před chrámy existovaly přístavy, spojené s hlavním tokem Nilu kanály. Přitom je velmi pravděpodobné, že údolní chrámy vznikaly na břehu přístaviště, které sloužilo k vykládání stavebního materiálu, převážného v případě bílého, kvalitního vápence z lomů na východním břehu Nilu, v případě žuly, travertinu, čediče nebo křemence z celého území Egypta (Asuánu, středního Egypta a dalších míst). Trasa vzestupné cesty, respektive její násep, se možná používala pro dopravu stavebního materiálu určeného pro stavbu západní části pyramidového komplexu, tedy zádušního chrámu, satelitní pyramidy a samotné pyramidy, v níž byl pohřben panovník. Po Nilu a nilském kanálu byl také panovník po své smrti převezen k údolnímu chrámu; poblíž něj měla probíhat mumifikace jeho těla. Pak následovaly pohřební obřady a panovníkovo tělo bylo uloženo v pohřební komoře v pyramidě.

Území okraje Libyjské pouště se od doby stavitelů pyramid výrazně proměnilo. Hlavním důvodem jsou vysoké nánosy nilského bahna, které řeka během uplynulých tisíciletí přinesla. V Abúsíru můžeme mluvit o 4,5 až 6 m mocných nánosech. To samozřejmě velmi ztěžuje snahu o rekonstrukci nilské krajiny ve starověku, která se během tisíciletí výrazně proměnila. Dokládá to i mapa oblasti Abúsíru a Sakkáry, kterou publikoval egyptský katastrální úřad na počátku 20. století (Krejčí 2011: fig. 8. 2), zachycující severní hranici Abúsírského rybníka, jenž hrál významnou úlohu v rozvoji sakkárské nekropole a také v náboženských představách s ní spojených. Hranice znázorněná na mapě leží v oblasti severně od Sahureova údolního chrámu, tedy přibližně jeden a půl kilometru dále na severozápad od místa, které se jako Abúsírský rybník označuje dnes. Tuto situaci také dokumentují fotografie pořízené Borchardtovou expedicí (např. Borchardt 1910: obr. 2).

Bohužel, údolní chrámy jako nejméně přístupné části pyramidových komplexů bývají většinou také těmi nejvíce zničenými. Je proto poměrně složité určit jejich funkci v rámci fungování královských pohřebních monumentů. Ze zachované reliéfní výzdoby vyplývá, že v údolním chrámu byl hlavním tématem král, který se tu setkává s bohy, je jimi znovuzrozen a nakonec zbožštěn. Je to panovník, kdo v této monumentální bráně poráží nepřátele Egypta, tedy síly chaosu, a brání tak vstupu těchto sil do posvátného okrsku svého vlastního hrobového komplexu. Údolní chrám tedy v sobě nesl apotropaickou, ochrannou a regenerační symboliku, tak důležitou pro věčný život na onom světě.

Geofyzikální průzkum a také geologické vrty provedené v prostoru na jihovýchod od abúsírských pyramid (Toonen *et al.* 2020: 103–110) ukazují, že naše znalosti o geomorfologii okraje nilské údolní nivy nejsou dostatečné. Nemůžeme zcela vyloučit, že údolní chrámy stály na umělých písčinych (?) terasách a že úroveň nivy v době Staré říše byla níže, než se předpokládá. Tato skutečnost má společně se současnou vysokou úrovní hladiny podzemní vody a silnými nánosy nilského bahna vliv na to, že abúsírské údolní chrámy, a hlavně předpokládaná přístaviště v jejich bezprostředním okolí, ještě nebyly plně prozkoumány. Vyjasnit situaci kolem Sahureova a Niuserreova údolního chrámu je důležitým úkolem pro budoucnost.

Výzkum v prostoru Niuserreova údolního chrámu a jeho bezprostředním okolí neskončil. V následujícím období bude nutné provést další geofyzikální průzkum v oblasti kolem chrámu tak, aby bylo možné určit další strategii archeologického výzkumu. Už nyní můžeme předpokládat, že ten přinese další informace týkající se nejen Niuserreova pyramidového komplexu či celé abúsírské královské nekropole, ale i funkce údolních chrámů obecně.

LITERATURA

ALEXANIAN, NICOLE – BEBERMEIER, WIEBKE – BLASCHTA, DIRK

2012 „Untersuchungen am unteren Aufweg der Knickpyramide in Dahschur“, *Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo* 68, s. 1–30.

ALEXANIAN, NICOLE – ARNOLD, FELIX – HERBICH, TOMASZ – MÜLLER SANDRA

2016 „Dahschur, Ägypten: die Arbeiten der Jahre 2014 und 2015“, *e-Forschungsberichte des Deutschen Archäologischen Instituts* 3, s. 12–20

ARNOLD, FELIX

- 2018 „A ceremonial building of King Snofru at Dahshur“, v: Bietak, Manfred – Prell, Silvia (eds.). *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces I: Proceedings of the conference on palaces in ancient Egypt, held in London 12th–14th June 2013, organised by the Austrian Academy of Sciences, the University of Würzburg and the Egypt Exploration Society*, Vienna: Academy of Sciences, s. 113–124.

BÁRTA MIROSLAV

- 2005 „Architectural Innovations in the Development of the Non-Royal Tomb During the Reign of Nyuserra“, v: Jánosi, Peter (ed.). *Structure and Significance: Thoughts on Ancient Egyptian Architecture*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen archäologischen Institutes XXV], s. 105–130.

BISSING, FRIEDRICH WILHELM VON – BORCHARDT, LUDWIG – KEES, HERMANN

- 1905 *Das Re-Heiligtum des Königs Ne-woser-re (Rathures) Band 1*, Berlin: Duncker.

BORCHARDT, LUDWIG

- 1907 *Das Grabdenkmal des Königs Ne-woser-re*, Leipzig: Hinrichs [Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908; Bd. 1].
- 1910 *Das Grabdenkmal des Königs S'ahu-re', Band 1, Der Bau*, Leipzig: Hinrichs [Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908, Bd. 6].

FAKHRY, AHMED

- 1961 *The Pyramids*, Chicago: The University of Chicago Press.

GOYON, GEORGES

- 1971 „Les ports des pyramides et le Grand canal de Memphis“, *Révue d'égyptologie* 23, s. 137–153.

HAWASS, ZAHI

- 1997 „The Discovery of the Harbors of Khufu and Khafre at Giza“, v: Berger, C. – Mathieu, B. (eds.). *Études sur l'Ancienne Empire et la nécropole de Saqqâra dédiées à Jean-Philippe Lauer*, Montpellier: Université Paul Valéry-Montpellier III [Orientalia Monspeliensia IX], s. 245–256.

HÖLSCHER, UVO

- 1912 *Das Grabdenkmal des Königs Chephren*, Leipzig: J. C. Hinrichs [Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Agypten 1].

JÉQUIER, GUSTAVE

- 1940 *Le monument funéraire de Pepi II. Tome III. Les approches du temple*, Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale [Fouilles a Saqqarah].

KAISER, WERNER

- 1969 „Zu den königlichen Talbezirken der 1. und 2. Dynastie in Abydos und zur Baugeschichte des Djoser-Grabmals“, *Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo* 25, s. 1–21.

KREJČÍ, JAROMÍR

- 2008 „Conclusions“, „Conclusions on the Tomb Complex of Lepsius no. 25“, v: Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne G. – Verner, Miroslav *et al.*, *Minor Tombs in the Royal Necropolis I: the Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, pyramid complex Lepsius no. 24 and tomb complex Lepsius no. 25*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XII], s. 34–35, 228–232.
- 2010 *The Royal Necropolis in Abusir*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XVIII].

- 2011 „Nyusera revisited“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 518–529.
- 2022 „The First Intermediate Period and Middle Kingdom in Abusir Centre“, v: Coppens, Filip – Janák, Jiří – Smoláriková, Květa (eds.). *Knowledge and Memory. Festschrift in Honour of Ladislav Bareš*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 265–285.
- KREJČÍ, JAROMÍR – ARIAS KYTNAROVÁ, KATARÍNA *et al.*
- 2014 *Mastaba of Werkaure I: Tombs AC 26 and AC 32 – Old Kingdom Strata*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXIV].
- KREJČÍ, JAROMÍR – LANDGRÁFOVÁ, RENATA
- 2004 „Královny 5. dynastie“, *Pražské egyptologické studie. Supplementa 2*, s. 35–58.
- KREJČÍ, JAROMÍR – NUZZOLO, MASSIMILIANO
- 2020 „Sluneční kult a sluneční chrámy v Abú Ghurábu“, v: Miroslav Bárta (ed.). *Sluneční králové. Studie*, Praha: Národní muzeum a Univerzita Karlova, s. 103–124.
- KUHN, ROBERT – TESSMANN, BARBARA
- 2020 „O historii abúsírské nekropole v období mezi 7. a 17. dynastií toho není příliš známo“, v: Bárta, Miroslav (ed.). *Sluneční králové. Studie*. Praha: Národní muzeum a Univerzita Karlova, s. 125–135.
- LABROUSSE, AUDRAN – MOUSSA, AHMED M.
- 1996 *Le temple d'accueil du complexe funéraire du roi Ounas*, Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 111].
- LEHNER, MARK
- 1997 *The Complete Pyramids*, Cairo: American University in Cairo Press.
- MARAGIOLIO, VITO GIUSEPPE – RINALDI, CELESTE AMBRIORGIO
- 1963–1977 *L'architettura delle piramidi menfite II–VIII*, Rapallo: T. Canessa.
- MONNIER, FRANCK
- 2017 *L'ère des géants: une description détaillée des grandes pyramides d'Égypte*, Paris: De Boccard.
- NUZZOLO, MASSIMILIANO
- 2018 *The Fifth Dynasty Sun Temples: Kingship, Architecture and Religion in Third Millennium BC Egypt*, Prague: Charles University, Faculty of Arts.
- PATOČKOVÁ, BARBORA
- 1998 „Fragments de statues découvertes dans le mastaba de Ptahchepses à Abousir“, v: Grimal, Nicholas (ed.). *Les critères de datation stylistiques à l'Ancien Empire*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, s. 227–233 [Bibliothèque d'étude 120].
- PETRIE, WILLIAM MATTHEW FLINDERS
- 1925 *Tombs of the Courtiers and Oxyrhynchos*, London: Quaritch.
- POSENER-KRIÉGER, PAULE
- 1993 „Un nouveau bâtiment de Sahourê“, *Studi di Egittologia e di Antichità Puniche 12*, s. 7–16.

RICKE, HERBERT

1965 *Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf*, Kairo: Schweizerisches Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde [Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde 7].

RICKE, HERBERT *et al.*

1969 *Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf II. Die Funde*, Wiesbaden: Steiner [Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde 8].

REISNER, GEORGE ANDREW

1931 *Mycerinus: The Temples of the Third Pyramid at Giza*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

SALEH, MOHAMED – SOUROUZIAN, HOURIG

1986 *Die Hauptwerke im Ägyptischen Museum Kairo: offizieller Katalog*, Mainz: Philipp von Zabern.

SCHÄFER, HEINRICH

1908 *Priestergräber und andere Grabfunde vom Ende des Alten Reiches bis zur griechischen Zeit vom Totentempel des Ne-user-re*, Leipzig: Hinrichs [Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908 2].

SOUROUZIAN, HOURIG

1981 „L'apparition du pylône“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 81, s. 141–151.

STADELMANN, RAINER

1991 *Die ägyptischen Pyramiden: vom Ziegelbau zum Weltwunder*, Mainz am Rhein: Zabern [Kulturgeschichte der antiken Welt 30].

TOONEN, WILLEM – ODLER, MARTIN – ARIAS, KATARÍNA – KREJČÍ, JAROMÍR – BRŮNA, VLADIMÍR – BÁRTA, MIROSLAV – WILLEMS, HARCO

2020 „Short contribution on the past desert edge landscape at (Lake) Abusir, Egypt“, *Prague Egyptological Studies* 25, s. 103–110.

VACHALA, BŘETISLAV

1979 „Ein weiterer Beleg für die Königin Repewetnebu?“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 106, s. 176.

VERNER, MIROSLAV

1995 *The Pyramid Complex of Khentkaus*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir III].

2000 „Who was Shepseskara, and when did he reign?“, v: Bárta, Miroslav – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, Prague: Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute [Archiv orientální. Supplementa IX], s. 581–602.

2001 „Archaeological Remarks on the 4th and 5th Dynasty Chronology“, *Archiv Orientální* 69, s. 363–418.

2006a „Archaeology“, „Sealings“, v: Miroslav Verner *et al.*, *The Pyramid Complex of Raneferef: The Archeology*, Prague: Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze [Abusir IX], s. 209–270.

2006b „Contemporaneous evidence for the relative chronology of dyns. 4 and 5“, v: Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David A. (eds.). *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden: Brill [Handbook of Oriental Studies. Section 1., The Near and Middle East; Vol. 83], s. 124–143.

2010 „Several Considerations Concerning the Old Kingdom Royal Palace (ḥ)“, *Anthropologie* XLVIII/2, s. 91–96.

- 2014 *Sons of the Sun: Rise and Decline of the Fifth Dynasty*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.
- 2019 „Ostrakon se jménem Sahureova paláce ‘Vznešená je krása Sahureova’“, v: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.). *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 46–47.

VERNER, MIROSLAV – CALLENDER VIVIENNE G.

- 2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Praha: Set Out [Abusir VI].

VERNER, MIROSLAV – KREJČÍ, JAROMÍR

- 2020 „Královská pyramidová nekropole v Abúsíru“, v: Miroslav Bárta (ed.). *Sluneční králové. Studie*, Praha: Národní muzeum a Univerzita Karlova, s. 57–86.

Jaromír Krejčí

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; jaromir.krejci@ff.cuni.cz

Džedkare a Abúsír

Miroslav Verner

ABSTRAKT

Příspěvek se zabývá otázkami souvisejícími s hrobkami některých členů Džedkareovy rodiny v Abúsíru. Jejich relativní chronologie a závěry antropologické analýzy kostrových pozůstatků, které se v nich dochovaly, jsou porovnávány s chronologickými a antropologickými údaji vztahujícími se k Džedkareovi.

KLÍČOVÁ SLOVA

Abúsír – Sakkára – Džedkare – královny – rodina

Břetislav Vachala se dlouhá léta podílel na výzkumu pohřebiště v Abúsíru, kde zkoumal i hrobky členů Džedkareovy rodiny. Několik následujících poznámek a úvah je skromným příspěvkem do sborníku, vydávaného na jeho počest.

Okolnosti konce poměrně dlouhé Niuserreovy vlády a s ním související následnictví trůnu nejsou v soudobých písemných pramenech doloženy. Nejstarší Niuserreův syn a potenciální následník trůnu Verkaure zemřel pravděpodobně předčasně (Krejčí – Arias Kytarová *et al.* 2014: 297). Původ Menkauhora, Niuserreova nástupce, je nejasný. Jeho jméno je možná uvedeno ve stavebním nápisu na bloku ze zdíva Verkaureovy hrobky v Abúsíru (Vymazalová 2014: 266); nápis by pocházel z doby, než se stal králem (Vymazalová – Coppens 2013: 128). Z některých indicií se zdá, že jeho nástup na trůn nebyl zcela legitimní. Menkauhorova socha, objevená v Ptahově chrámu v Memfidě, byla v minulosti záměrně poškozena, králův obličej byl dlátem stesán a podobně i jeho jméno a královský titul na podstavci sochy (Verner 2017: 87–89). Menkauhorovo jméno se nápadně odlišuje od jmen jeho předchůdců, neboť v něm chybí odkaz na slunečního boha Rea.

Svůj pyramidový komplex (jeho identifikace není zatím potvrzená písemnými doklady) si Menkauhor dal postavit v Sakkáře na značně nevýhodném a v té době také izolovaném místě na samém východním okraji náhorní plošiny (Hawass 2010: 153–170). O důvodech, proč jej nedal postavit v Abúsíru, můžeme jen spekulovat. Možná ho k tomu vedl nedostatek vhodného stavebního místa, možná tím chtěl vyjádřit určitý odstup od králů a členů jejich rodin, kteří zde byli pohřbeni. Soudě podle dochovaných písemných dokladů, zejména pečeti, kultury v královských zádušních chrámech v Abúsíru ale za jeho vlády udržovány byly. Přímé soudobé písemné doklady o délce jeho vlády zatím nebyly nalezeny. Podle Turínského seznamu králů vládl Menkauhor 8 let.

Ani původ Menkauhorova nástupce Džedkarea není v dochovaných soudobých pramenech doložen. Na rozdíl od Menkauhora však neexistují žádné náznaky, které by zpochybňovaly legitimitu jeho vlády. Je možné, že pocházel z Niuserreovy rodiny; členové Raneferefovy ro-

diny v té době pravděpodobně už nežili (Verner 2022). Džedkareův královský původ by mohlo naznačovat jeho trůnní jméno, v němž je zdůrazněno trvání, kontinuita Reova ka.

Ani Džedkare si nedal postavit svůj pyramidový komplex v Abúsíru, ale zvolil pro něj místo v jižní Sakkáře. Od roku 2010 jsou zbytky jeho pyramidového komplexu, v minulosti silně poškozeného zloději kamene, předmětem rozsáhlého stavebně-archeologického výzkumu (Megahed – Jánosi 2017). Součástí Džedkareova pyramidového komplexu je menší pyramidový komplex (tvořený pyramidou a zádušním chrámem) jeho manželky Setibhor (Megahed – Vymazalová 2020: 1023–1041). Poloha i plán obou staveb jasně napovídají, že královnin pyramidový komplex byl od počátku nedílnou součástí původního projektu králova hrobového komplexu.

V Džedkareově pyramidě byly objeveny kostrové pozůstatky, které jsou mu přisuzovány na základě nálezových okolností a antropologické analýzy (Batrawi 1947: 97–111). Ta ukázala, že zemřel ve věku 50–60 let (Strouhal 2002: 130).

Antropologická zjištění doplňují soudobé písemné doklady, týkající se délky Džedkareovy vlády. Zatím nejvyšší z nich uvádí 21. (případně 22.) sčítání dobytka (Verner 2001: 406 pozn. 316). Pokud by sčítání za jeho vlády probíhalo bienálně, jak se pro Starou říši od počátku 4. dynastie předpokládá, pak by Džedkare vládl 44–45 let. V případě, že by se dožil 60 roků, nastoupil by na trůn ve věku okolo 15 let.

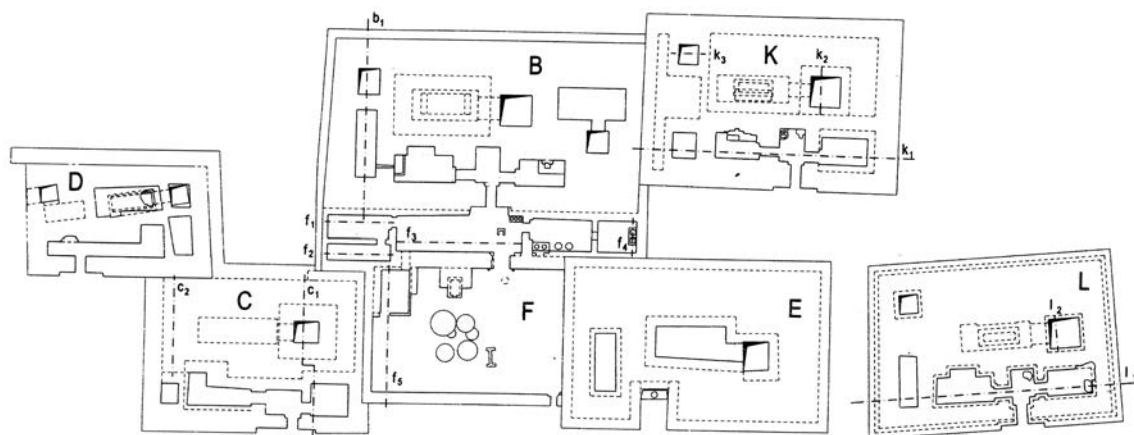
Zarážející však je, že z doby Džedkareovy vlády je doloženo zhruba o polovinu méně roků následujících po sčítání dobytka než roků sčítání (Verner 2001: 407–408). Naznačuje to, že za jeho vlády sčítání neprobíhalo důsledně bienálně? To by mohl potvrzovat i Turínský seznam králů, podle kterého Džedkare vládl 28 let (Gardiner 1959: col. III.24). Pokud by skutečně vládl jen 28 roků a zemřel ve věku 50 až 60 let, pak by na trůn nastoupil ve věku nejdříve 22 a nejpozději 32 let.

Z některých archeologických nálezů je zřejmé, že v době Džedkareovy vlády byly pyramidové komplexy v Abúsíru už v dost zchátralém stavu. Například sloupový dvůr Raneferefova zádušního chrámu se už stal sídlištěm kněží a zaměstnanců, kteří v zádušním chrámu působili (Verner *et al.* 2006: 107). Některým stavbám však Džedkare věnoval pozornost a dal je opravit, což dokládá například fragment vápencové zárubně s jeho renovačním nápisem, který byl nalezen v Niuserreově zádušním chrámu (Borchardt 1907: 138).

Velké množství papyrů z Džedkareovy doby, nalezených v abúsírských pyramidových komplexech, je dalším dokladem jeho podpory zdejších královských zádušních kultů (Posener-Kriéger 1976: 483–491; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 333). Je dokonce možné, že Džedkare provedl jejich reorganizaci ve snaze je konsolidovat, v neposlední řadě i proto, že se rozhodl pohřebiště v Abúsíru opustit a postavit si svůj pyramidový komplex v jižní Sakkáře.

Významným dokladem z doby Džedkareovy vlády v Abúsíru je malá skupina hrobek, ve kterých byli pohřbeni členové jeho rodiny. Umístění těchto hrobek v Abúsíru je překvapivé a vyvolává řadu otázek, neboť Džedkare, jak už bylo dříve uvedeno, si dal svůj pyramidový komplex postavit v jižní Sakkáře, kde byla pohřbena i jeho manželka Setibhor a pravděpodobně i další členové jeho rodiny (viz například dosud nezkoumané hrobky na západní straně královy pyramidy). Jací členové jeho rodiny a proč byli tedy pohřbeni v Abúsíru?

Skupina hrobek příslušníků Džedkareovy rodiny (obr. 1) byla v Abúsíru postavena na jihovýchodním okraji pyramidového pole, v těsné blízkosti hrobky ředitele paláce Mernefua, kterou lze typologicky datovat do doby Niuserreovy vlády. Nelze vyloučit, že k stavbě první

Obr. 1 Plán hrobek na pohřebišti Džedkareovy rodiny: B – Chekeretnebtj; C – Neserkauhor; D – Faaf, dobrého jména Idu; E – Mernefu; F – dvůr se sklady a obětními stoly; K – Hedžetnebu; L – Anonymní dáma L (podle Verner – Callender 2002: s. 13 Fig. G1)

Obr. 2 Malovaná výzdoba kaple v hrobce princezny Chekeretnebtj (foto M. Zemina, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

ze zmíněné skupiny hrobek, která patřila Džedkareově dceři Chekeretnebej, právě na tomto místě možná existoval nějaký konkrétní důvod, o němž ale lze jen spekulovat. V okolí totiž byl tehdy dostatek volného prostoru, který umožňoval umístit její hrobku výhodněji.

Díky archeologickému a stavebnímu průzkumu byla stanovena relativní chronologie uvedené skupiny hrobek. Dominantní postavení v ní zaujímá Chekeretnebejina hrobka, která byla postavena jako první a je také největší (obr. 2). Zbytky nápisu na překladu nad vchodem do hrobky označují Chekeretnebej za „královu dceru, milovanou svým otcem Isesim“; v nápisu na stéle v obětní síni je uvedena jako „dcera krále z jeho těla“. Severní část Chekeretnebejiny hrobky byla později přestavěna, aby v ní mohla vzniknout pohřební komora pro „královu ozdobu“ Tisethor.

Jako druhá byla postavena hrobka královny dcery Hedžetnebu, která původně přiléhala k severní stěně Chekeretnebejiny hrobky. Při přestavbě Chekeretnebejiny hrobky byla odstraněna její severní zeď a nahradila ji z velké části jižní obvodová zeď Hedžetnebuiny hrobky. K úmrtí a pohřbu Tisethor tedy muselo dojít poté, co už Hedžetnebuina hrobka stála a její majitelka v ní pravděpodobně už byla pohřbena.

Jako třetí vznikla jižně od Chekeretnebejiny hrobky malá hrobka písaře královských dětí Faafa, dobrého jména Idu. Faaf byl pravděpodobně učitelem těchto Džedkareových dětí, a proto získal svolení být v jejich blízkosti pohřben. To, že jako čtvrtá vznikla hrobka prince Neskauhora, dokládá skutečnost, že vyplnila volný prostor mezi Faafovou a Chekeretnebejinou hrobkou a při její stavbě byla využita část obvodní zdi Faafovy hrobky.

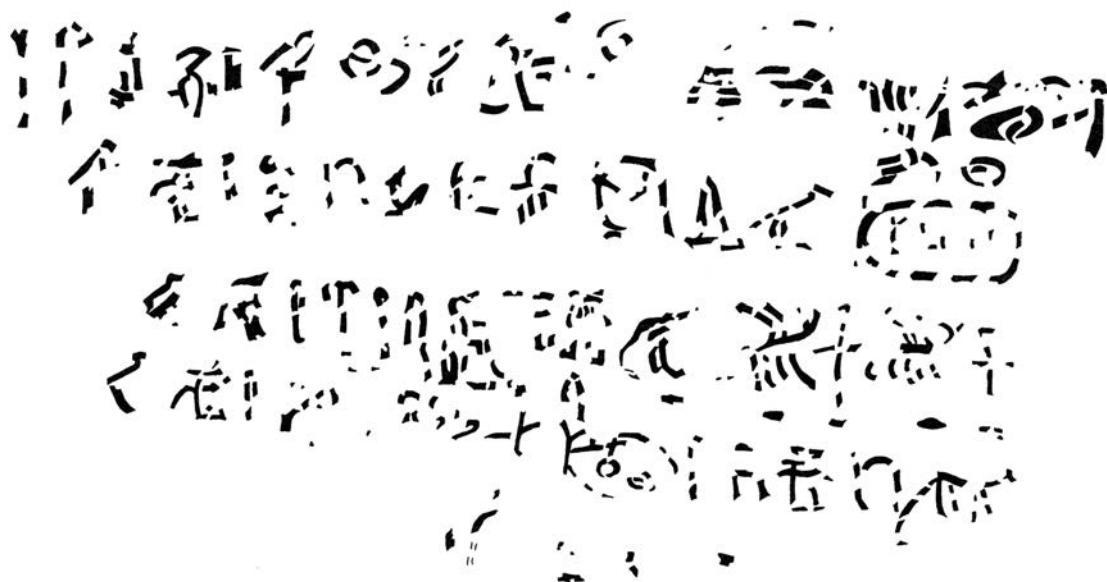
Jako poslední byla postavena hrobka neznámé ženy označené písmenem L, ležící poněkud stranou na severovýchodním okraji uvedené skupiny hrobek.

Naznačenou relativně-chronologickou rekonstrukci dále zpřesňují jednak konkrétní data, nalezená v uvedených hrobkách, jednak závěry antropologické analýzy kostrových pozůstatků, nalezené v některých z citovaných hrobek. Datum zaznamenané na sarkofágu Faafa, dobrého jména Idu, zní: „rok po příležitosti 17. sčítání (dobytky), 1. měsíc léta, den 23“ (Verner – Callender 2002: 68). Z jeho umístění i archeologického kontextu hrobky je zřejmé, že se vztahuje k Džedkareově vládě. Kurzivní nápis, který je na čelní straně sarkofágu vzhůru nohama, vznikl velmi pravděpodobně ještě v lomech před přepravou bloku na pohřebiště (obr. 3).

Druhé datum, nalezené na volném kusu kamene ve vchodu do hrobky anonymní ženy „L“, zní: „rok 3. příležitosti sčítání (dobytky), 4. měsíc záplavy, den 11“. Datum se možná vztahuje k Venisově vládě, avšak k hrobce, ve které bylo nalezeno, je nelze jednoznačně přisoudit.

V úvahách o chronologii hrobek Džedkareovy rodiny mají velký význam také závěry antropologické analýzy kostrových pozůstatků, které byly v některých z nich nalezeny. Ty především ukázaly, že Džedkare byl velmi pravděpodobně otcem Chekeretnebej a Hedžetnebu. Dále se podařilo zjistit, že Chekeretnebej zemřela ve věku 30–35 let a její předpokládaná dcera Tisethor ve věku 15–16 roků. Hedžetnebu se dožila 18–20 let (Strouhal 2002: 131).

Z výše uvedených údajů je zřejmé, že hrobky členů Džedkareovy rodiny v Abúsíru nevznikly ve stejné době, byť mají podobný plán, ale v delším časovém rozpětí. První z nich, Chekeretnebejina hrobka, byla postavena někdy po Džedkareově nástupu na trůn (je zvláštní, že její výzdoba zůstala nedokončená), zatímco Neskauhorova po „roce po 17. sčítání (dobytky)“ za Džedkareovy vlády, uvedeném ve Faafově hrobce. Hrobka anonymní ženy „L“ vznikla ještě později, možná na konci Džedkareovy vlády.

Obř. 3 Kurzivní nápis na Faafově sarkofágu, datovaný do doby Džedkareovy vlády (podle Verner – Callender 2002: s. 68 Fig. D 6)

Když ve věku 15 let zemřela Tisethor, její předpokládaná matka Chekeretnebej už byla pohřbená ve své hrobce. Dokládají to neporušené zbytky obětních darů, uložené po skončení pohřebního obřadu na dně šachty vedoucí do Chekeretnebejiny pohřební komory, a také opravená horní část severní zdi šachty, která byla narušena při stavbě Tisethoriny pohřební komory.

Hrobka Hedžetnebu, druhé z Džedkareových dcer, vznikla pravděpodobně v souvislosti s jejím úmrtím ve věku 18–20 let a byla původně přistavěna k severní zdi Chekeretnebejiny hrobky. Po přestavbě severní části Chekeretnebejiny hrobky se situace obrátila: jižní zeď Hedžetnebuiny hrobky se stala z velké části „severní zdí“ Chekeretnebejiny hrobky. Z uvedených skutečností a citovaných dat se zdá, že k pohřbu Chekeretnebej, Hedžetnebu a Tisethor došlo v rozpětí pouhých několika málo let.

V Neserkauhorově hrobce se bohužel žádné kostrové pozůstatky nenašly. Nicméně z polohy hrobky je zřejmé, že i on byl členem Džedkareovy rodiny. Nápis na překladu z jeho hrobky ho představuje jako „šlechtice“ a „nejstaršího syna krále z jeho těla“ a dodává ještě několik dalších spíše kněžských titulů. Z výše uvedeného archeologického kontextu je zřejmé, že zemřel po 17. sčítání dobytka za Džedkareovy vlády, možná až po králově smrti. To by vysvětlovalo, proč byl pohřben dokonce v ještě menší a skromněji vybavené hrobce, než jeho předpokládané sestry Chekeretnebej a Hedžetnebu.

Připustíme-li, že se Džedkare dožil 60 let, mohl zplodit tři děti pohřbené v Abúsíru nejdříve mezi 15.–20. rokem svého věku. Pokud vládl 44 až 45 roků, narodily by se v prvních letech jeho vlády. Proč ale v takovém případě byly jeho děti, včetně Neserkauhora, jeho nejstaršího vlastního syna a potenciálního dědice trůnu, pohřbeny v Abúsíru? Nejsou bohužel k dispozici přímé doklady, které by daly odpověď na tuto i další otázky, které hrobky tří Džedkareových dětí v Abúsíru obklopují. Následující text je proto jen jednou z možných hypotéz.

Na základě výše citovaných údajů se můžeme domnívat, že Džedkare měl dvě rodiny, jednu pohřbenou v Abúsíru a druhou pohřbenou poblíž jeho pyramidy v jižní Sakkáře. Ty však pravděpodobně neměly stejné společenské postavení. Nabízejí se dvě možná vysvětlení:

Podle jednoho udržoval paralelně dvě rodiny. Podle druhého měl rodinu, kterou při nástupu na trůn opustil, a založil si rodinu novou. Za jakých okolností k tomu došlo? Přispělo k tomu společenské postavení Setibhor, které bylo vyšší než to, které měla jeho předpokládaná první manželka? Královnin pyramidový komplex v jižní Sakkáře by tuto domněnku podporoval. Teorii o původní rodině nicméně komplikují závěry, vyplývající z porovnání věku, kterého se Džedkare dožil, a délky jeho vlády, pokud by během ní probíhalo sčítání bienálně.

Otázka, kdo byla matka Džedkareových dětí, pohřbených v Abúsíru, zatím zůstává nezodpovězená. Možnost, že by jí mohla být anonymní dáma „L“, kterou připouští antropologická analýza jejich kostrových pozůstatků (Strouhal 2002: 132), zůstává zatím jen hypotézou.

Rodinu pohřbenou v Abúsíru, ať už paralelní nebo původní, Džedkare neponechal neopatřenou. Dcerám Chekeretnebej a Hedžetnebu dal postavit hrobky (je otázkou, zda ještě žil v době, kdy vznikla Nuserkauhorova hrobka) a zajistil jejich zádušní kult, a to zřejmě ne náhodou na pohřebišti v Abúsíru – byli zde pohřbeni jejich královští předkové.

Je navíc možné, že členové Džedkareovy rodiny pohřbení v Abúsíru také někde poblíž žili. Mohli například bydlet v paláci Vznešená je Sahureova krása, který v té době byl pravděpodobně ještě funkční. Palác sice dosud nebyl objeven, ale velmi pravděpodobně se nacházel v blízkosti královského pohřebiště. Jeho hospodářské zázemí pomáhalo udržovat Raneferefův zádušní kult, a zřejmě nejen ten, ještě za Niuserreovy vlády (Verner *et al.* 2006: 283–286).

Po Džedkareově nástupu na trůn se královský dvůr přesunul pravděpodobně do dnešní jižní Sakkáry a nedaleko odtud si král dal postavit svůj hrobový komplex. Později si zde dal u příležitosti svého svátku *sed* v roce 16. sčítání (to by naznačovalo jeho bienální ráz) postavit také velký ceremoniální palác (Brovarski 2001: 97).

LITERATURA

BATRAWI, AHMED

1947 „The Pyramid Studies. Anatomical Reports“, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 47, s. 97–111.

BORCHARDT, LUDWIG

1907 *Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re'*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung [Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Orient-Gesellschaft 7].

BROVARSKI, EDWARD

2001 *The Senedjemib Complex. Part I. The Mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374), and Senedjemib Mehi (G 2378)*, Boston: Museum of Fine Arts [Giza Mastabas 7].

GARDINER, ALAN H.

1959 *The Royal Canon of Turin*, Oxford: V. Ridler.

HAWASS, ZAHI

- 2010 „The Excavation of the Headless Pyramid, Lepsius XXIX“, v: Hawass, Zahi – Der Manuelian, Peter – Hussein, Ramadan B. (eds.). *Perspectives on Ancient Egypt. Studies in Honor of Edward Brovarski*, Cairo: Supreme Council of Antiquities Press [Cahiers. Suppl. aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 40], s. 153–170.

KREJČÍ, JAROMÍR – ARIAS KYTNAROVÁ, KATARÍNA *et al.*

- 2014 *Mastaba of Werkaure I. Tombs AC 26 and AC 32 – Old Kingdom Strata*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXIV].

MEGAHED, MOHAMED – JÁNOSI, PETER

- 2017 „The Pyramid Complex of Djedkare at Saqqara South: Recent Results and Future Prospects“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2015*, Prague: Czech Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University, s. 237–256.

MEGAHED, MOHAMED – VYMAZALOVÁ, HANA

- 2020 „Notes on the Newly Discoved Name of Djedkare's Queen“, v: Kamrin, Janice – Bárta, Miroslav – Ikram, Salima – Lehner, Mark – Megahed, Mohamed (eds.). *Guardian of Ancient Egypt. Studies in Honor of Zahi Hawass II*, Prague: Charles University, Faculty of Arts, s. 1023–1041.

POSENER-KRIÉGER, PAULE

- 1976 *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakaï (Les papyrus d'Abousir)*, Le Caire: Institut française d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 65].

POSENER-KRIÉGER, PAULE – VERNER, MIROSLAV – VYMAZALOVÁ, HANA

- 2006 *The Pyramid Complex of Raneferef. The Papyrus Archive*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir X].

STROUHAL, EUGEN

- 2002 „Anthropological Evaluation of the Human Skeletal remains from the Mastabas of Djedkare Isesi's Family Cemetery at Abusir“, v: Verner, Miroslav – Callender, Vivienne G., *Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University – Set Out [Abusir VI], s. 119–132.

VERNER, MIROSLAV

- 2001 „Archaeological Remarks on the 4th and 5th Dynasty Chronology“, *Archiv Orientální* 69/, s. 363–418.
- 2017 *The Statues of Raneferef and the Royal Sculpture of the Fifth Dynasty*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir XXVIII].
- 2022 „Raneferef's Family Revisited“ – v tisku

VERNER, MIROSLAV *et al.*

- 2006 *The Pyramid Complex of Raneferef. The Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague – Academia, Publishing House of the Academy of Sciences of the Czech Republic [Abusir IX].

VERNER, MIROSLAV – CALLENDER, VIVIENNE G.

- 2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University – Set Out [Abusir VI].

VYMAZALOVÁ, HANA

2014 „The builders' inscriptions and mason's marks from the mastaba of Werkaure (AC 26)“, v: Krejčí, Jaromír – Arias Kytnarová, Katarína *et al.* *Abusir XXIV. Mastaba of Werkaure I. Tombs AC 26 and AC 32 – Old Kingdom Strata*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 261–275.

VYMAZALOVÁ, HANA – COPPENS, FILIP

2013 „Two hieratic inscriptions from the tomb of Werkaure (Lepsius Pyramid No. XXIII) in Abusir“, v: Bárta, Miroslav – Küllmer, Hella (eds.). *Diachronic Trends in Ancient Egyptian History. Studies Dedicated to the Memory of Eva Pardey*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 123–135.

Miroslav Verner

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; miroslav.verner@ff.cuni.cz

Nové poznatky k 6. dynastii v jižním Abúsíru: Menihyho rodina a nedávno objevené doklady o svatyni čenenet

Veronika Dulíková

ABSTRAKT

Vyobrazení Menihyho rodiny na dveřním překladu nalezeném v jižním Abúsíru přitahuje pozornost především komponentem ve složených jménech jeho dětí. Součástí vlastního jména téměř všech jeho dětí je slovo *čenenet*, které stojí za povšimnutí v kontextu poměrně nedávno objevené zmínky o svatyni *čenenet* v hrobce soudce Intiho v jižním Abúsíru. Překlad patří do souborů nálezů objevených na české archeologické koncesi, jež podávají svědectví o hrobkách či kultovních místech z období 6. dynastie, které byly zničeny už ve starověku. Příspěvek se věnuje také úvahám o významu svatyně *čenenet* a ve světle pozdějších dokladů shrnuje dosavadní poznatky o tomto místě.

KLÍČOVÁ SLOVA

jižní Abusir – Sakkára – Stará říše – 6. dynastie – svatyně *čenenet* – memfidské kultury – dveřní překlad – Inti

Coby zapálená čtenářka literatury o starověkém Egyptě jsem Břetislava Vachalu poznala nejprve jako významného popularizátora země na Nilu, poté coby studentka egyptologie jako vyučujícího předmětu staroegyptština a následně jako kolegu v Českém egyptologickém ústavu v Praze, kde jsme nějakou dobu sdíleli společnou pracovní sílu. Na české archeologické koncesi v Abúsíru jsem se s ním potkávala od roku 2010. A teprve tam, v prostředí, které mu skvěle sedělo, jsem mohla naplno poznat jeho dobrosrdečnou povahu, osobitý smysl pro humor a skvělé konverzační schopnosti, které využíval při komunikaci s našimi egyptskými partnery, od inspektorů památkové správy, přes reise, hlídače, dělníky, po běžné občany. Během sbírání mých prvních řidičských zkušeností v egyptském prostředí byl právě Břetislav Vachala jedním z těch, který mě na místě spolujezdce zasvěcoval do „pravidel“ a nástrah silničního provozu v Káhiře a přilehlých oblastech. Spolu jsme v roce 2010 zahájili výzkum hrobky lékaře Neferherptaha, jež na západní straně sousedí s Intiho mastabou. Právě nadzemní zdobená část místa posledního odpočinku soudce Intiho byla profesorem srdeční záležitostí. Při vědomí této skutečnosti, bych Vám, milý pane profesore, chtěla věnovat tento příspěvek o Menihyho rodině, jejíž členové Intiho znali a pravděpodobně byli součástí soudcovy domácnosti. Vaše nakažlivě dobrá nálada a upřímný srdečný smích, který se nesl mezi místnostmi našeho ústavu, mezi staroříšskými hrobkami a v Sajjídově hlídačském domečku sice chybí v pozemské sféře, avšak v naší paměti zůstávají hluboce vryty.

ARCHEOLOGICKÝ KONTEXT A POPIS PŘEKladu

Blok, na němž je zpodobněn Menihy se svou rodinou, byl objeven během výzkumu mastaby AS 79 v jižním Abúsíru na podzim v roce 2015. V rozsáhle poničené superstruktuře mastaby se nepodařilo identifikovat kultovní prostor, kde byl uctíván její majitel. Četné fragmenty

reliéfní výzdoby nalezené při výzkumu jednotlivých šachet této a přilehlých hrodek dokládají, že nadzemní část mastaby AS 79 byla zničena již ve starověku a že jejím majitel byl pravděpodobně Chemetnu, který působil jako „představený domácnosti“ a zádušní kněz. Jako kněz ducha *ka* je Chemetnu vyobrazen v doprovodu svého syna Chuienbaa v hrobce soudce Intiho (AS 22; Bárta – Vachala *et al.*, v přípravě).

Překlad rozlomený na dvě části byl nalezen během odstraňování zásypu šachty 1 mastaby AS 79. Jeho pravá strana (nál. č. 35/AS79/2015) byla objevena v hloubce 2 m od ústí šachty, levá část (nál. č. 37/AS79/2015) v hloubce 5,7 m. Délka překladu je 85,7 cm, šířka 32,3 cm a tloušťka 6,5 cm (obr. 1). Překlad obdélníkového tvaru je zhotoven z kvalitního bílého vápence. Jeho pravý horní roh je zničen. Na překladu je v zahloubeném reliéfu vyobrazen jistý Menihy a jeho rodina, včetně manželky a pěti dětí. Nejsou znatelné jakékoliv zbytky barev. Postava majitele, jak kráčí a hledí doprava, je znázorněna čtyřikrát. Jednotlivé figury jsou od sebe odděleny jedním sloupkem nápisu, jenž je lemován vertikálními liniemi. V každém ze čtyř vyobrazení je majitel doprovázen jedním ze svých synů, kteří kráčí směrem ke svému otci a přinášejí

Obr. 1 Dveřní překlad, na němž je zpodobněn představený posádek Menihy a jeho rodina (foto M. Frouz, kresba J. Malátková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

mu obětiny. Poslední segment zahrnuje také zpodobnění Menihyho manželky a dcery. Postavy všech pěti dětí jsou vyhotoveny v menším měřítku, jejich temena dosahují do výšky otcových kolen. Vlastní jméno majitele je vytesáno před jeho obličejem ve všech čtyřech vyobrazeních. Postavy zesnulého a jeho manželky jsou propracované, zatímco malé postavy jejich dětí jsou vyhotovené spíše schematicky, se zvětšenýma rukama, v nichž přinášejí obětiny pro svého otce. Většina hieroglyfických znaků v nápisech doprovázejících menší postavy je psána stranově obráceně. Ztvárnění sevřených pěstí zesnulého představuje další pozoruhodnou zvláštnost: na levé ruce svírající hůl je zachycen hřbet ruky a palec je orientován směrem k tělu, přičemž na pravé ruce držící žezlo jsou viditelné jednotlivé prsty a palec je opět umístěn na opačné straně. Menihyho ruce jsou tedy na všech vyobrazeních „prohozeny“ – na pravé předloktí navazuje levá ruka a na levé předloktí pravá ruka.

Chybějící propracování detailů v provedení hlavních postav (ztvárnění korálků v náhrdelníku a plisování na suknicí) a také hieroglyfů (např. , ,) ve třetím a čtvrtém segmentu poukazuje na to, že překlad zůstal nedokončen.

Následuje podrobnější popis za sebou jdoucích segmentů označených zprava doleva čísly 1 až 4.

1. Zesnulý je oděný do plisované suknice s vystouplým cípem, jejíž délka dosahuje po kolena. Na hlavě má krátkou paruku. Zdobí ho náramky a široký límcový náhrdelník se třemi zavěšenými stuhami¹ dosahujícími délky k pupku. V detailně provedeném límcovém náhrdelníku lze identifikovat pět řad korálků. Jedinec drží dlouhou hůl v pravé ruce spojené s levou paží, zatímco žezlo *cherep*, jehož dřík je schován za tělem muže, svírá v levé ruce napojené na pravou paži. Před jeho tváří je patrný zbytek vlastního jména psaný svisele: [Mn-]Ihy [Men]ihy, „Ihy je trvalý“ (Ranke 1935: 150, č. 4; Scheele-Schweitzer 2014: 1235 [373]; Gourdon 2007: [236] 5).

Mezi holí a Menihyho nohou je vyobrazena malá mužská postava dosahující výšky jeho kolen, jak kráčí směrem k němu, nesouc přední nohu hovězího dobytka. Tato velmi štíhlá postava má oblečenou suknicí v délce ke kolenům a na hlavě paruku v délce po ramena. V pravé ruce napřažené k velké postavě svého otce drží horní část býčí nohy, přičemž její dolní část přidržuje levou rukou. Nápis ve sloupci nad hlavou malé postavy prozrazuje jeho příbuzenskou spřízněnost a jméno: *z3.f'Inti* „Jeho syn Inti“ (Ranke 1935: 38, č. 23; Scheele-Schweitzer 2014: 240–241 [325]; Gourdon 2007: 74 [1]).

2. Vyobrazení zesnulého je téměř identické jako v předchozím případě. Jediný rozdíl představuje žezlo vytesané vodorovně přes suknicí. Jeden sloupec textu tvoří předěl mezi první a druhou postavou: [im]3hw hr Wšir Mn-Ihy „Ctěný před Usirem (Jones 2000: 19–20, č. 89), Menihy.“ Jméno zesnulého je zapsáno také horizontálně nad jeho hlavou. První hieroglyfický znak je poničen: [M]n-Ihy „Menihy“.

Malá postava dosahující výšky Menihyho kolen drží husu a kráčí směrem k němu. Muž má oblečenou suknicí v délce po kolena a na hlavě má paruku v délce po ramena. V prodloužené levé ruce napřažené směrem ke svému otci drží husí hlavu, přičemž pravou rukou přidržuje ptáka pod křídly. Nápis ve sloupci nad jeho hlavou: *z3.fH3-tnnt* „Jeho syn Chačenenet (Čenenet je vyměřen?)“. Takové vlastní jméno nebylo dosud doloženo (pro analogie viz Scheele-Schweitzer 2014: 583 [2652]).

1 Tyto stuhy byly běžné v pozdní 5. a 6. dynastii, a to především u soch (Gabriele Pieke, osobní sdělení).

3. Třetí postava je provedena téměř stejným způsobem jako obě předešlé, chybí však propracování detailů, jako jsou korálky na širokém límcovém náhrdelníku a plisování suknice. První znak jeho jména zapsaného nad hlavou je částečně poničen: $[M]n-Ihy$ „Menihy“. Sloupec oddělující druhou a třetí postavu nese nápis: $im3hw imy-r3 izwt Mn-Ihy$ „Ctěný, představený posádek/pracovních skupin (Jones 2000: 69–70, č. 313), Menihy“. Tento titul souvisel s organizační práce. Jeho nositelé jsou zpravidla vyobrazováni jako členové loďních posádek, nejčastěji v horní části lodi pevně držící lana hlavní plachty, jako je tomu např. v reliéfní výzdobě stěn mastaby vezíra Mereruky (Kanawati *et al.* 2011: Pl. 87d) a v hrobce bratrů Nyanchnuma a Chnumhotepa (Moussa – Altenmüller 1977: Abb. 9, 10).

Malá postava přistupující k Menihymu přináší hovězí nohu. Muž má oblečenou suknicí v délce po kolena a na hlavě nemá paruku. Ve zvětšené pravé ruce napřažené ke svému otci drží horní část býčí nohy, přičemž její dolní část přidržuje levou rukou. Nápis ve sloupci nad hlavou malé postavy zní: $z3.f Nfr-tmnt$ „Jeho syn Neferčenenet (Čenenet je nádherný/perfektní/dobry)“ (Gourdon 2007: [392] 4; Scheele-Schweitzer 2014: 737 [3726] $Tnn.t-nfr(.tj)$); neuvedeno v Ranke).

4. Poslednímu výjevu celé sekvence na dveřním překladu je věnován největší prostor, neboť pojímá čtyři postavy. Kromě Menihyho a jednoho z jeho synů je zde vyobrazena také manželka a dcera. Vypodobnění samotného zesnulého je stejné jako ve třetím segmentu. Menihy má oblečenou suknicí v délce po kolena s vystouplým cípem. Na hlavě má krátkou paruku a zdobí ho široký límcový náhrdelník a náramek na pravém zápěstí. Propracování detailů i tentokrát chybí. Jméno zesnulého je zapsáno nad jeho hlavou: $Mn-Ihy$ „Menihy“. Ve sloupci mezi třetím a čtvrtým obrazem stojí: $im3hw hr Inpw tpy dw.f Mn-Ihy$ „Ctěný před Anupem, jenž je na svém pahorku (Jones 2000: 16, č. 72), Menihy“.

Žena stojící za Menihym je oblečená do dlouhých přiléhavých šatů. Zdobí ji široký límcový náhrdelník. Na hlavě má dlouhou paruku, ze které jí vyčnívá pravé ucho. S ohledem na přirozený pohlavní dimorfismus je manželka zobrazena v nepatrně menším měřítku než její choť. Svou levou paží jej objímá kolem jeho ramen, přičemž její dlaň spočívá na manželově levém rameni. Pravou rukou drží jeho levou ruku v oblasti lokte. V horizontálním nápisu nad její hlavou čteme: $hmt.f mrt.f Nfrt$ „Jeho milovaná žena Neferet“ (Ranke 1935: 201, č. 10; Scheele-Schweitzer 2014: 489–490 [2035]; Gourdon 2007: [392] 1 $Nfr.t(j)$).

Malá postava přistupující zepředu k zesnulému provádí vykuřovací obětinu s pomocí kadidelnice sestávající ze dvou misek. Muž má oblečenou suknicí v délce po kolena. Na hlavě nemá paruku. Zvětšenou pravou rukou nadzvedává víko kadidelnice, zatímco v levé ruce drží její spodní část. V nápisu nad jeho hlavou stojí: $z3.f smšw Hnm-tmnt$ „Jeho nejstarší syn Chnumčenenet“ (jméno doposud nedoloženo). Existují dva způsoby, jak jméno přeložit. Bereme-li hnm jako sloveso s významem „spojit, sloučit se s“, překlad jména zní „Ten, který se spojuje s čenenetem“. Reprezentuje-li znak hnm boha, možný překlad by pak mohl být „Chnum je čenenet“.

Za zesnulým stojí malá ženská postava držící se jeho kolena. Je oblečená do dlouhých přiléhavých šatů a má culík. Svou levou rukou objímá otcovo lýtko a v pravé ruce, kterou má spuštěnou podél těla, svírá za křídla husu. Ve svislém nápisu nad její hlavou čteme $z3t.f N(y)-šy-tmn(t)$ „Jeho dcera Nysyčenen(et) (Ta, která náleží čenene(tu))“ (jméno doposud nedoloženo, pro tvarosloví s nisbou ve vlastních jménech srov. Scheele-Schweitzer 2014: 62–63 a další příklady jmen vytvořených podle konstrukce $ny-šy-NN$ viz Scheele-Schweitzer 2014: [1649]–[1657]).

ANALOGIE KE DVEŘNÍMU PŘEKladU A JEHO UMÍSTĚNÍ

Výzdobné pojetí Menihyho dveřního překladu se čtyřmi segmenty zobrazujícími majitele hrobky, bez horního vertikálního nápisu obsahujícího obětní formuli, je podobné překladům z hrobky Kara ml. v jižním Abúsíru (Bárta *et al.* 2009: 176, fig. 6.3.1), Nypepiho ze severní Sakkáry (Kuraskiewicz 2013: Pl. LXXV), Chnumhotepa (Jéquier 1940: 38, Fig. 25) a Impyho z jižní Sakkáry (Legros 2019: 165, Fig. 14). Další překlad se čtyřmi vyobrazeními zesnulého byl objeven rozlámáný na malé fragmenty během výzkumu hrobového komplexu synů vezíra Kara a přilehlého okolí. Je na něm zpodobněn *šmr pr* „společník domu“ (Jones 2000: 896, č. 3287) Iri Irenachty (Dulíková 2012: 10). Všechny zmíněné nálezy pocházejí z druhé poloviny 6. dynastie.

Na základě výše uvedených analogií lze usuzovat, že byl překlad pravděpodobně umístěn nad Menihyho nepravými dveřmi (Kuraskiewicz 2013: Pls. LXXIV and LXXV) nebo nad vstupem do jeho kaple (Bárta *et al.* 2009: 156, fig. 6.2.4, 176).

PROSOPOGRAFIE MENIHYHO RODINY

Vlastní jméno *Mn-Ihy* je doloženo výhradně v rozmezí od druhé poloviny 5. do 6. dynastie. Jistý muž jménem Menihy je dvakrát vyobrazen jako nosič obětí a označen titulem *zš md3t-ntr pr-ʿ3*, „písař božských svitků/psaní ve Velkém domě“ (Jones 2000: 858, č. 3134) v reliéfní výzdobě stěn rodinné mastaby Ptahšepsese a Sabu Ibebiho v severní Sakkáře (Nos. 37–38 = E 1–2; Mariette 1889: 378; Borchardt 1937: 95, č. 1418, Blatt 21; Murray 1905: Pls. 30 and 31). Další jedinec jménem Menihy s titulem *imy-r3 ššr*, „představený distribuce látek“ (Jones 2000: 234–235, no. 864) se objevuje v hrobce vezíra Mehua v severní Sakkáře, který zastával nejvyšší administrativní úřad za vlády krále Pepiho I. (Altenmüller 1998: 47, no. 40, pl. 8). Jistý Menihy je vyobrazen jako nosič obětí s titulem *hm-k3* „kněz ducha ka“ v hrobce Chnumentiho v Gíze (G 2374), který vykonával vezírský úřad v době panování Venise a na počátku Tetiho vlády (Brovarski 2001: fig. 84a; Strudwick 1985: 128 [113]). Poslední doklad tohoto vlastního jména se nachází v dopise nalezeném v guvernéřském paláci v Balátu v oáze Dachla, v němž je zaznamenán Menihy s titulem *šmšw*, „následovník/sluha“ (Jones 2000: 991, č. 3665; Pantalacci 1998: 309, dopis č. 3689–9).

Ženské jméno *Nfyt* se objevuje poměrně často v 5. a 6. dynastii v celém Egyptě. S ohledem na zaměření předkládaného příspěvku nebude tedy zahrnut vyčerpávající seznam všech nositelek tohoto jména (viz Scheele-Schweitzer 2014: 489–490 [2035]).

Vlastní jméno *Inti* bylo oblíbeným mužským i ženským jménem v období Staré říše. Za povšimnutí stojí zvýšený výskyt mužů tohoto jména v období 6. dynastie v oblasti jižního Abúsíru. Nejméně sedm dalších jedinců nesoucích jméno Inti je doloženo v hrobovém komplexu vezíra Kara a jeho synů a v blízkém okolí (viz tab. 1). Patří sem syn vezíra Kara, majitel mastaby AS 22 (Bárta – Vachala *et al.*, v přípravě), který měl mimo jiné titul *r Nhn (n) z3b*, „královský mluvčí Nechenu“ (Jones 2000: 808, č. 2953; podrobněji k titulu viz Bárta 2013). Tři nosiči obětí jménem Inti jsou vyobrazeni v reliéfní výzdobě stěn hrobek Kara ml. (AS 17) a Senedžemiba (AS 18), kteří byli syny vezíra Kara (Bárta *et al.* 2009: 150, 184–185, 196–198, figs. 6.3.9, 6.3.20). Další nositelé jména Inti (či jejich rodinní příslušníci) byli majiteli nepravých dveří a obětních oltářů, které byly objeveny při odkrývání hrobek synů vezíra Kara a bezprostředního okolí v letech 2000 až 2015. Tyto intruzivní nálezy byly původně součástí skromnějších kultovních míst, která patřila k hrobům, v nichž byli pohřbíváni členové domácnosti, či kněží pečující

číslo	jméno	provenience	kód hrobky	typ dokladu	nálezové číslo
1	<i>Inti</i>	mastaba soudce Intiho	AS 22	nepravé dveře, výzdoba stěn	
2	<i>Inti</i>	mastaba vezíra Kara	AS 16	výzdoba stěn	
3	<i>Inti : Ppy-ḥnḥ(.w)</i>	mastaba soudce Intiho, šachta A	AS 22	měděná nádoba	
4	<i>Inti</i>	hrobka Kara ml., pohřební komora B, intruzivní nález	AS 17	nepravé dveře Rudže Intiho	40/HH/2000
5	<i>Inti</i>	mastaba soudce Intiho, intruzivní nález	AS 22	obětní oltář	71/JJ/2000a
6	<i>Rwd : Inti</i>	hrobka Kara ml., pohřební komora B, intruzivní nález	AS 17	nepravé dveře	40/HH/2000
7	<i>Inti</i>	mastaba lékaře Neferherptaha, výplň šachty 1	AS 65	Idzedžiho nepravé dveře	47/AS65/2010
8	<i>Inti (1)</i>	hrobka Kara ml.	AS 17	výzdoba stěn	
9	<i>Inti (2)</i>	Senedžemibova hrobka	AS 18	výzdoba stěn	
10	<i>Inti (3)</i>	Senedžemibova hrobka	AS 18	výzdoba stěn	
11	<i>Inti</i>	Chemetnuova? hrobka, intruzivní nález	AS 79	dveřní překlad s Menihyho rodinou	35+37/AS79/2015

Tab. 1 Seznam držitelů jména Inti doložených v jižním Abúsíru

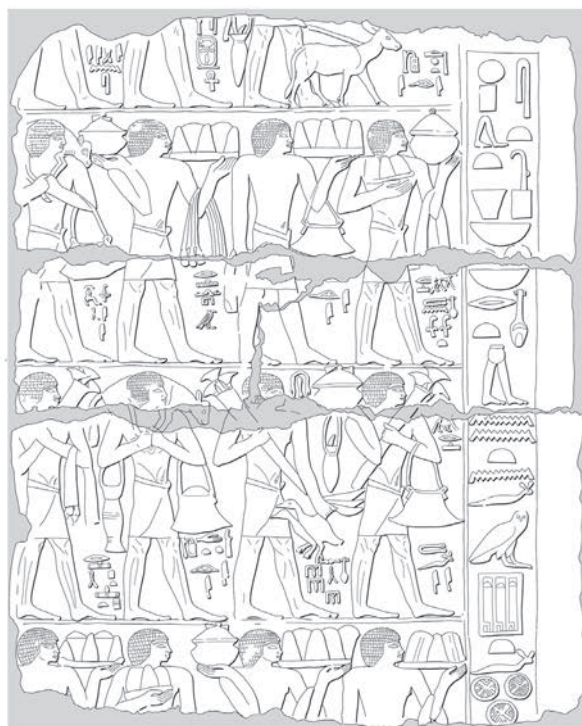
o zádušní kult vezíra Kara či jeho synů. Tato skromnější kultovní místa podlela destrukci již ve starověku a jejich fragmenty se během archeologického výzkumu objevují rozptýlené po jižním Abúsíru (podrobněji viz Dulíková 2012).

Častý výskyt jména Inti v uvedeném seskupení hrobek vede k otázce, zda byli tito muži pojmenováni na počest nějaké významné osoby, hlavy domácnosti. Tou mohl být s největší pravděpodobností soudce Inti, jenž si nechal postavit největší a nejvýstavnější hrobku ze všech výše zmíněných Intiů (AS 22). Vezmeme-li v úvahu doposud nezkoumanou oblast jižně, západně a severně od hrobového komplexu rodiny vezíra Kara, mohou se objevit ještě další Intiové, prozatím ukrytí v písku.

Jména dalších Menihyho dětí obsahují komponent *čenenet*. Zatímco jména Chnumčenenet, Chačenenet a N(y)syčenen(et) nebyla prozatím doložená, jméno Neferčenenet je již z memfidské oblasti známé. Jistý Neferčenenet je vyobrazen jako první nosič obětín s titulem *iry md3t (n) z3b*, „opatrovník soudní knihy“ (Jones 2000: 805–806, č. 2944) ve druhém registru východní strany dveřního průchodu vedoucího do zádušní kaple soudce Intiho (AS 22; obr. 2). Další Neferčenenet je označen titulem *ḥm-k3*, „kněz ducha ka“, ve výjevu s antilopami v mastabě bratrů Nyanchchnuma a Chnumhotepa v Sakkáři (Moussa – Altenmüller 1977: 34 (no. 40), 40, 83, 84, 161, 162, Tafel 82, Sz. 35.2). S ohledem na vzácný výskyt tohoto jména je možné, že Menihyho syn a nosič obětín vyobrazený v Intiho mastabě jsou jedna a táž osoba. V takovém případě by byl Neferčenenet současníkem Intiho, který vykonával soudní funkce v období 6. dynastie (za vlády Pepiho I. – Pepiho II.).

dynastie	král	titul(y)	bibliografický odkaz	poznámka
pozdní 6.	Pepi I. - Pepi II.	<i>r Nhn (n) z3b, wd^c-mdw m hwt-wrt 6, imy-ht hm(w)-ntr Dd-šwt-Tti, hnty-š Dd-šwt-Tti</i>	Bárta - Vachala <i>et al.</i> v přípravě	čísla 1 a 2 jsou jedna a táž osoba
pozdní 5. - raná 6.	Venis - Teti	<i>imy-ht hm(w)-ntr Dd-šwt-Tti, hnty-š Dd-šwt-Tti, šmšw h(3)yt (n) z3b, z3.f mry.f</i>	Bárta <i>et al.</i> 2009: <i>passim</i>	čísla 1 a 2 jsou jedna a táž osoba
pozdní 6.	Pepi I. - Pepi II.	<i>zš ʕ(w) (nw) nšwt hft-hr; šhd zš(w) ʕ(w) (nw) nšwt hft-hr</i>	Bárta - Vachala <i>et al.</i> v přípravě	
pozdní 6.		<i>šmšw ip(3)t ?, šn-d(t).f</i>	Dulíková 2012: 11	čísla 4 a 5 jsou jedna a táž osoba
pozdní 6. nebo později		<i>šmšw ip(3)t ?, šmšw ip(3)t pr-ʕ3 ?</i>	nepublikováno	čísla 4 a 5 jsou jedna a táž osoba
pozdní 6. nebo později		<i>imy-r3 pr; imy-r3 ššr; šhd hm(w)-k3</i>	Dulíková 2012: 11	č. 6 je pravděpodobně identické s č. 10
pozdní 6. nebo později		<i>z3.f mry.f</i>	Dulíková <i>et al.</i> 2011: 13, fig. 6	
pozdní 6.	Pepi I. - Pepi II.	... <i>šmšw</i>	Bárta <i>et al.</i> 2009: 150, 184, 185, fig. 6.3.9	
pozdní 6.	Pepi I. - Pepi II.	<i>imy-r3 pr</i>	Bárta <i>et al.</i> 2009: 150, 196, 197, fig. 6.3.20	
pozdní 6.	Pepi I. - Pepi II.	<i>imy-r3 ššr; šhd hm(w)-k3</i>	Bárta <i>et al.</i> 2009: 150, 196, 198, fig. 6.3.20	č. 6 je pravděpodobně identické s č. 10
pozdní 6. nebo později		<i>z3.f</i>	Dulíková 2021	

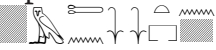

Obr. 2 Jistý Nefərčenenet vyobrazený jako první nosič obětí ve druhém registru, Intiho hrobka v jižním Abúsíru (kresba J. Malátková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Jména zahrnující element *čenenet* se na memfidské nekropoli, zejména v Abúsíru a v severní Sakkáře, objevují v období 5. a 6. dynastie poměrně často. Několik jedinců se složeným jménem zahrnující výraz *čenenet* je doloženo v okolí nálezů Menihyho dveřního překladu. Například *šmšw h(3)yt (n) z3b*, „starší síně slyšení“ (Jones 2000: 813, č. 2974), Anchemčenenet je vyobrazen v mastabě svého otce Intiho (AS 22, pozdní 6. dynastie; Bárta – Vachala *et al.*, v přípravě). Jistý Kaiemčenenet se objevuje v nápisu na obětním oltáři umístěném v hrobce Kara ml. (AS 17, pozdní 6. dynastie; Bárta *et al.* 2009: 132, 133, figs. 5.4.34 a 5.4.35). Majitelem nedaleké mastaby byl *imy z3*, „člen fýly“ (Jones 2000: 298–299, č. 1091), Kaiemčenenet (AC 38, polovina 5. dynastie; Vymazalová *et al.* 2011: 55, fig. 5.1), zatímco *zš*, „písař“ (Jones 2000: 834, č. 3040), Kaiemčenenet byl synem Sanchuptaha, který si postavil hrobku v blízkosti Abúsírského rybníku (pozdní 5. nebo 6. dynastie; Bárta 2019).

SVATYNĚ ČENENET VE SVĚTLE STAROŘÍŠSKÝCH PRAMENŮ

První písemný doklad ke svatyni *čenenet* pochází z hrobky vezíra Achethotepa Hemiho datované do 2. poloviny 5. dynastie, která leží na Venisově pohřebišti v severní Sakkáře.² V procesí kněží *hm-ntṛ*, božích služebníků, nosoucích obětiny je u dvou postav zaznamenán nápis *t3 w^cb n tnnt*, „čistý chléb z *čenenetu*“. Před nimi kráčí tři kněží nesoucí čisté chleby ze svatyně boha Ptaha (Hassan 1975: 19, Fig. 4). Slovo *čenenet* je psáno bez determinativu. V následujícím výjevu přináší boží služebníci obětiny označené jako *t3 w^cb p[w] Inpw*, „Anupův čistý chléb“, a *t3 w^cb n Hry-š.f*, „Heryšefův čistý chléb“ (Hassan 1975: 20, Fig. 5). Bereme-li v úvahu částečně dochovaný výjev vztahující se k procesí kněží *hem-nečer*, je zřejmé, že byl zádušní kult zesnulého vezíra zásoben z blíže neurčeného počtu svatyní na nekropoli.

Druhá zmínka o svatyni *čenenet* ...*m tnnt n...* „...ve svatyni *čenenet*...“, je doložena ve fragmentárně dochovaném biografickém nápisu při vstupu do hrobky soudce Intiho v jižním Abúsíru, který žil za vlády panovníků Pepiho I. až Pepiho II. (AS 22; Vachala 2006: 381–382). Slovo zahrnuje determinativ schématického půdorysu domu (Gardinerův seznam znaků O 1). Svatyně *čenenet* je zahrnutá také v jednom z Intiho epitetů zádušního charakteru. Tento epiteton je vyrytý v nápisu na stéle umístěné před východní stěnou Intiho sarkofágu v jeho pohřební komoře: *im3hw hr nb tnnt*, „ctěný před pánem *čenenetu*“, po němž následuje epiteton *hr (Ptḥ) rsy-inb.f*, „ctěný před (Ptahem) Jižně od své zdi“ (Bárta – Vachala *et al.*, v přípravě). V hrobce vezíra Kara je v částečně dochovaném nápisu zmíněna bohyně Čenenet, včetně determinativu pro sedící bohyni: ...*m im3hw hr ntrw Tnt m šwt.š nbt*, „...ctěnému před bohy (a) Čenenet ve všech jejích místech“ (Bárta *et al.* 2009: 131–132).

Svatyně *čenenet* byla v době Staré říše reflektována také ve vlastních jménech:

ḥnh-m-tnnt „Ten, který žije v *čenenetu*“ (Scheele-Schweitzer 2014: 297 [701])

K3(.i)-m-tnnt „Mé ka je v *čenenetu*“ (Scheele-Schweitzer 2014: 701 [3471])

N(y)-k3w-tnnt „Duchové ka náleží *čenenetu*“ (Scheele-Schweitzer 2014: 447 [1723], viz také 713 [3536])

2 Mastaba byla znovu použita vezírem Nebkauhorem Iduem v období vlády Pepiho II. či o něco později. Jméno Achethotepa Hemiho tak bylo odstraněno a nahrazeno jménem nového majitele hrobky (Hassan 1975: 20).

N(y)-šy-tnn(t) „Ta, která náleží čenen(etu)“

Nb(j)-m-tnnt „Můj pán je v čenenetu“ (Scheele-Schweitzer 2014: 453 [1781])

Nfr-Tnnt „Čenenet je nádherný/dokonalý“ (Scheele-Schweitzer 2014: 737 [3726])

H3-tnnt „Čenenet je vyměřen (?)“

Hnm-tnnt „Ten, který se spojuje s čenenetem“

Tnnt(.i) „Ten, který náleží čenenetu (?)“ (Scheele-Schweitzer 2014: 737 [3727])

Z předkladu uvedených jmen je patrné, že významově odkazují k prostoru, kde pobývá/se kterým se spojuje zesnulý či jeho duch *ka*. Tato jména jsou doložena především v jižním Abúsíru, Sakkáře, Gíze, ale rovněž v Méru (Kaiemčenenet) a Wádí Hammamát (Anchemčenenet) v časovém rozmezí od poloviny 5. dynastie do konce Staré říše. Výběr vlastního jména byl ve starém Egyptě velmi důležitý. Jména tak mohla odrážet například oddanost, službu či podporu určitému králi (basiloforní jména) nebo bohu či lokálnímu kultu (teoforní jména). Jména také mohla reflektovat rodinnou tradici, politický názor či různé soudobé trendy atp. (Sartori 2017).³ Jména Menihyho dětí tedy zjevně odrážejí oddanost jejich otce kultu spjatému se svatyní čenenet.

Chentyčenenet, „Nejpřednější v čenenetu“, božstvo spjaté se svatyní čenenet, představuje další doklad pro existenci této svatyně ve druhé polovině Staré říše (od poloviny 5. do konce 6. dynastie). Chentyčenenet se objevuje v kněžských titulech a epitetech, jako komponent teoforních vlastních jmen a jako součást názvů zádušních nadací a statků. Z geografického hlediska jsou doklady k božstvu Chentyčenenet vymezeny určitým územím na memfidském pohřebišti – Abúsír a severní Sakkára (pro další podrobnosti Dulíková 2016).

ZÁVĚR

Dveřní překlad byl nalezený v zásypu jedné z šachet mastaby AS 79, jejímž majitelem byl pravděpodobně Chemetnu. Jedná se o tzv. vedlejší hrobku umístěnou v blízkosti hrobového komplexu vezíra Kara a jeho rodiny v jižním Abúsíru, ve které byli pohřbeni členové jejich domácnosti. U dvou z Menihyho synů lze nalézt nepřímé doklady o tom, že Menihy a/nebo jeho synové mohli být členy domácnosti soudce Intiho: Inti (vlastní jméno) a Neferčenenet (pravděpodobně identický s nosičem obětín vyobrazeným v Intiho mastabě, AS 22). Kontextová analýza písemných dokladů různého charakteru odhalila pozoruhodné spojitosti a proniknutí zmínek o svatyni čenenet do několika sfér v rámci uskupení hrobek v jižním Abúsíru:

1. mastaba soudce Intiho (AS 22):

- a) zmínka o svatyni čenenet v biografickém nápisu;
- b) Intiho epiteton *im3hw hr nb tnnt* „ctěný před pánem čenenetu“;
- c) jméno nejstaršího Intiho syna: Anchemčenenet, *ʿnh-m-tnnt* „Ten, který žije v čenenetu“;
- d) božstvo Chentyčenenet se objevuje čtyřikrát v procesí žen ztvárňujících zádušní nadace: *Mr Hnty-tnnt ʿnh Tti* „Chentyčenenet si přeje, nechť Teti žije“ a *Ny nfr irt Tti Hnty-tnnt* „To dobré, co Teti činí, náleží Chentyčenenetovi“ (podrobněji viz Dulíková 2016: 41).

3 Vřelé díky patří Marině Sartoriové, která mi poskytla svou prezentaci a závěry jejího dosavadního výzkumu v oblasti vlastních teoforních jmen ve Staré říši.

2. hrobky v těsné blízkosti Intiho mastaby (AS 22):

- a) komponent *čenenet* je součástí několika vlastních jmen: *K3(.i)-m-tnnt* „Mé ka je v čenenetu“ (AS 17 a AS 38), *Nfr-tnnt* „Čenenet je nádherný/dokonalý“, *N(y)-šy-tnn(t)* „Ta, která náleží čenen(etu)“, *Hnm-tnnt* „Ten, který se spojuje s čenenetem“, *H3-tnnt* „Čenenet je vyměřen (?)“ (nál. č. 35+39/AS79/2015);
- b) doklady o službě božstvu Chentyčenenet. Kněžský titul *hm-ntr Hnty-tnnt* „kněz hem-nečer boha Chentyčeneneta“ (Jones 2000: 569, č. 2095) je doložen u Hetepuniho (AS 68, šachta 8?) a pravděpodobně u Sefechua Ičiho (AS 68, šachta 14) (více viz Dulíková 2016: 37–39);
- c) bůh Chentyčenenet se objevuje také jako součást epitet: *im3hw hr Hnty-tnnt*, „ctěný před Chentyčenenetem“ (Jones 2000: 36, č. 177) u Hetepuniho (AS 68, šachta 8?), Kara (ml.) Nefermeryrea (AS 17), Chaje (I.) (AS 68, šachta 4 nebo 12?), Chaje (II.) (nál. č. 9/AS79/2015) a Iriho Irenachtyho (nál. č. 142+148/HH/2002+16/LL/2002).

Maj Sandman Holmbergová, která vycházela z pravděpodobného významového základu „vyvýšené místo“, se domnívá, že *čenenet* „musí být pahorek, který mohl být považován za memfidský prvotní pahorek“ (Holmberg 1946: 217–218). Svatyně *čenenet* však nebyla dosud archeologicky potvrzena a ani zlomkovité písemné doklady neumožňují její přesnou lokalizaci v období Staré říše. Nicméně vzrůstající počet zmínek objevených českou expedicí v jižním Abúsíru naznačuje, že svatyně mohla ležet nedaleko odtud, někde v oblasti severní Sakkáry a jižního Abúsíru.⁴ Podle pozdějších pramenů z Perské doby se svatyně *čenenet* nacházela v oblasti Serapea nebo na severní straně *dromu* (Leahy 1998: 384, 386–387; Klotz 2014: 301). Je doloženo, že nejpozději od Nové říše byli ve svatyni *čenenet* uctívání ochránci memfidské nekropole, Ptah, Sokar a Usir (Montet 1957: 33). V písemných dokladech z období Střední říše až Řecko-římské doby je slovo *čenenet* psáno s determinativy $\square$ a $\otimes$. Místo tak bylo považováno jednak za memfidskou svatyni, jednak za kraj v zászvěti.⁵ Doklady o *čenenet* se objevují rovněž na několika místech Knihy mrtvých (Allen 1974: Spell 1 B e § T 2, 17 b § S 5, 100 § T 6, 142 § S 1, var. 2, 146 w § S 9, 181 b § S 1, Pleyte 168 § S 46, Pleyte 172 e § T 2), kde je tento výraz někdy překládán jako pozemská svatyně.⁶ Nejvíce zmínek o *čenenetu* je v Knize mrtvých spojeno s liminálním prostorem, kde se zesnulý stává požehnaným, tj. přechází do nové sféry svého bytí. Tato proměna se odehrává na začátku jeho cesty do nádherného západu (Allen 1974: Spell 1 B e § T 2; 100 § T 6, Pleyte 172 e § T 2), o čemž vypovídají příslušné viněty jednotlivých kapitol Knihy mrtvých, např. *Říkání pro sestoupení mumie do říše mrtvých v den spojení se zemí* (1 B e § P var. 1) nebo *Začátek říkání o povznesení a proměnách (které mají být použity při) vycházení a vstupování do boží říše a stání se blaženým (v nádherném západu)* (17 a § P 1). „Brána svatyně *čenenet*“ je místem, kde zapadá slunce a duše zesnulého se vyloďuje nebo naloduje do Reovy bárky, zatímco jeho tělo „setrvává v říši mrtvých“ (BD 1 B e). Co do významu zde tedy můžeme spatřit podobnost se složenými jmény ze Staré říše zahrnujícími komponent *čenenet* (viz výše jejich překlad). V tomto ohledu

4 Mé díky patří Réminu Legrosovi, který v databázi francouzské expedice ověřil a laskavě mi poskytl informaci, že v publikovaném ani nepublikovaném materiálu objeveném francouzskou expedicí v jižní Sakkáře se nenachází žádná zmínka o svatyni *čenenet*.

5 Srov. <https://simondschweitzer.github.io/aed/176030.html>.

6 *Čenenet* je překládán jako pozemská svatyně například v Digital Egypt for Universities (UCL) <https://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/literature/religious/bd17.html>.

stojí za povšimnutí, že svatyně *čenenet* sloužila jako prostředí, ve kterém se odehrával svátek Nehebkau oslavující znovuzrození a omlazení, jenž se vztahoval k „cestovatelskému“ aspektu duše po smrti (Leitz 2012: 283–284).

Dále pak se v 17. kapitole Knihy mrtvých uvádí, že svatyně *čenenet* je „Usirovou hrobkou“ a „...já jsem ten, jenž prošel očištěním na Mléčné dráze a jemuž se přináší pokrm z fajánse, která je ve svatyni *čenenet*“ (Allen 1974: 17 a § 5; Vachala 2009: 43 § 325–340).

Předběžné závěry v tomto příspěvku představují počáteční fázi výzkumu a nastiňují badatelský potenciál nedávno objeveného dveřního překladu a rovněž téma svatyně *čenenet*, které ani zdaleka není vyčerpáno. V rámci celkového vyhodnocení zničených hrobek a kultovních míst objevených českou archeologickou expedicí v jižním Abúsíru bude dveřní překlad se zpodobněním Menihyho rodiny zasazen do širšího kontextu vývoje této části memfidského pohřebiště v období 6. dynastie. Podrobnějšímu studiu bude podrobena také svatyně *čenenet*, a to zejména v kontextu náboženské topografie memfidské nekropole.

LITERATURA

ALLEN, THOMAS GEORGE

1974 *The Book of the Dead or Going Forth by Day: Ideas of the Ancient Egyptians Concerning the Hereafter as Expressed in Their Own Terms*, Chicago: University of Chicago Press [Studies in Ancient Oriental Civilization 37].

ALTENMÜLLER, HARTWIG

1998 *Die Wanddarstellungen im Grab des Mehu in Saqqara*, Mainz: Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 42].

BÁRTA, MIROSLAV

2013 „The sun kings of Abusir and their entourage: ‘Speakers of Nekhen of the King’“, v: Bárta, Miroslav – Küllmer, Hella (eds.). *Diachronic Trends in Ancient Egyptian History. Studies dedicated to the memory of Eva Pardey*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 24–31.

2019 „Altar of Sankhuptah“, v: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Mehaged, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.). *Created for Eternity: The Greatest Discoveries of Czech Egyptology*, Prague: Charles University, Faculty of Arts, s. 170–171.

BÁRTA, MIROSLAV *et al.*

2009 *Tomb Complex of the Vizier Qar, his Sons Qar Junior and Senedjemib, and Iykai. Abusir South 2*, Prague: Dryada [Abusir XIII].

BÁRTA, MIROSLAV – VACHALA, BŘETISLAV *et al.*

v přípravě *The Tomb of Judge Inti*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir XXII].

BORCHARDT, LUDWIG

1937 *Denkmäler des Alten Reiches (ausser den Statuen) in Museum von Kairo, Nr. 1295–1808, Teil I, Text und Tafeln zu 1295–1541*, Berlin: Reichsdruckerei [Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire].

BROVARSKI, EDWARD

- 2001 *The Senedjemib Complex Part I. The Mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374), and Senedjemib Mehi (G 2378)*, Boston: Museum of Fine Arts [Giza Mastabas VII].

DULÍKOVÁ, VERONIKA

- 2012 „Objevování již neexistujících hrobek a kultovních míst v Abúsíru aneb potenciál určitého typu nálezů“, v: Pecha, Lukáš a kol. (eds.). *Materiální a duchovní kultura Východu v proměnách času*, Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni [Orientalia Antiqua Nova XII], s. 9–12.
- 2016 „One of the minor gods: A case study on Khentytjenenet, an Old Kingdom deity of the Memphite necropolis“, *Prague Egyptological Studies* 17, s. 36–46.
- 2021 „Menihy and his family: New evidence for the tjenenet sanctuary“, *Prague Egyptological Studies* 27, s. 45–59.

GOURDON, YANNIS

- 2007 *Recherches sur l'anthroponymie dans l'Égypte du IIIe millénaire avant J.-C.: Signification et portée sociale du nom égyptien avant le Moyen Empire*, Lyon: Université Lumière Lyon 2 (unpublished Ph.D. thesis).

HASSAN, SELIM

- 1975 *The Mastaba of Neb-Kaw-Her. Excavations at Saqqara 1937–1938, Vol. I*, Cairo: General Organization for Government Printing Offices.

HOLMBERG, MAJ SANDMAN

- 1946 *The God Ptah*, Lund: Gleerup.

JÉCQUIER, GUSTAVE

- 1940 *Le monument funéraire de Pepi II. Tome III. Les approches du temple*, Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale [Fouilles à Saqqara].

JONES, DILWYN

- 2000 *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, Oxford: Archaeopress [British Archaeological Reports International Series 866].

KANAWATI, NAGUIB – WOODS, ALEXANDRA – SHAFIK, SAMEH – ALEXAKIS, EFFY

- 2011 *The Tomb of Mereruka, Part III:2*, Oxford: Aris and Phillips Ltd [Australian Centre for Egyptology Reports 30].

KLOTZ, DAVID

- 2014 „Replicas of Shu. On the Theological Significance of Naophorous and Theophorous Statues“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 114, s. 291–338.

KURASKIEWICZ, KAMIL O. (edited by MYŚLIWIEC, KAROL)

- 2013 *Old Kingdom Structures between the Step Pyramid Complex and the Dry Moat. Part 1: Architecture and Development of the Necropolis*, Varsovie: Editions Neriton [Saqqara V].

LEAHY, ANTHONY

- 1998 „Beer for Gods of Memphis in the reign of Amasis“, v: Clarysse, Willy – Schoors, Antoon – Willems, Harco (eds.). *Egyptian Religion. The last Thousand Years. Part I. Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur*, Leuven: Peeters [Orientalia Lovaniensia Analecta 84], s. 377–392.

LEGROS, RÉMI

2019 „False doors from Pepy I's necropolis“, v: Piacentini, Patrizia – Delli Castelli, Alessio (eds.). *Old Kingdom Art and Archaeology 7. Proceedings of the international conference. Università degli Studi di Milano, 3–7 July 2017*, Milano: Pontremoli Editore [Egyptian and Egyptological Documents, Archives and Libraries VI], s. 156–165.

LEITZ, CHRISTIAN

2012 *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis*, Wiesbaden: Harrassowitz [Studien zur spätägyptischen Religion 8].

MARIETTE, AUGUSTE

1889 *Les mastabas de l'ancien empire. Fragment du dernier ouvrage*, Paris: F. Vieweg.

MONTET, PIERRE

1957 *Géographie de l'Égypte Ancienne. Première partie. To-Mehou. La Basse Égypte*, Paris: Klincksieck.

MOUSSA, AHMED M. – ALTENMÜLLER, HARTWIG

1977 *Das Grab des Nianchchnum und Chnumhotep. Old Kingdom Tombs at the Causeway of King Unas at Saqqara excavated by the Department of Antiquities*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 21].

MURRAY, MARGARET A.

1905 *Saqqara Mastabas. Part I*, London: Quaritch.

PANTALACCI, LAURE

1998 „La documentation épistolaire du palais des gouverneurs à Balat 'Ayn Asil“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 98, s. 303–315.

RANKE, HERMANN

1935 *Die ägyptischen Personennamen. Bd. 1., Verzeichnis der Namen*, Glückstadt: Augustin.

SARTORI, MARINA

2017 „Gross ist der Gott: Theophore Personennamen des Alten Reiches im Licht religiöser Literatur“, v: 49. *Ständige Ägyptologenkonferenz, Georg-August-Universität Göttingen*, 15. 7. 2017 (nepublikovaný konferenční příspěvek).

SCHEELE-SCHWEITZER, KATRIN

2014 *Die Personennamen des Alten Reiches. Altägyptische Onomastik unter lexikographischen und sozio-kulturellen Aspekten*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 28].

STRUDWICK, NIGEL C.

1985 *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and Their Holders*, London: KPI [Studies in Egyptology].

VACHALA, BŘETISLAV

2006 „Inti's biographical text at Abusir South“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2005*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, Czech Institute of Egyptology, s. 379–384.

2009 *Staroegytská kniha mrtvých*, Praha: Dokořán.

VYMAZALOVÁ, HANA *et al.*

2011 *The Tomb of Kaiemtjenet (AS 38) and the Surrounding Structures (AS 57–60)*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXII].

INTERNETOVÉ ZDROJE

pojem *čenenet* (*tjenenet*) v Thesaurus Linguae Aegyptiae (TLA) <https://simondschweitzer.github.io/aed/176030.html>

Kapitola 17 Knihy mrtvých (BD Chapter 17) v Digital Egypt for Universities (UCL) <https://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/literature/religious/bd17.html>

Veronika Dulíková

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; veronika.dulikova@ff.cuni.cz

K počátkům nepravých dveří aneb další unikát z egyptského Abúsíru

Martin Odler – Marie Peterková Hlouchová

ABSTRAKT

Výzkum lokality Abúsír v roce 2018 přinesl další unikátní objev, pro který obtížně hledáme analogie. Jde o vápencovou stélu tvořenou panelem a nikou se dvěma vázanými sochami, jež patřila písaři pokladnice a knězi *vab* Sechemkovi a jeho předpokládané ženě Henutsen (nálezové číslo 1/AS104/2018). Ačkoli jednotlivé části stély lze identifikovat i na jiných nepravých dveřích a v dalších svatyních Staré říše, je to právě kombinace obou prvků, která je jedinečná. Článek přináší popis stély, jejích textů a vyobrazení, představuje i její barevnou rekonstrukci a zároveň uvádí předměty, které jsou analogické k jejím jednotlivým částem. Stéla z Abúsíru je jakýmsi „chybějícím článkem“ umožňujícím pochopení vývoje nepravých dveří v době Staré říše.

KLÍČOVÁ SLOVA

Jižní Abúsír – Stará říše – 5. dynastie – vápencová stéla – panel – nika – vázaná socha – nepravé dveře

Tento článek bychom chtěli věnovat profesoru Břetislavu Vachalovi. Byl nejen významným egyptologem, ale i nezastupitelným a neúnavným popularizátorem této vědní disciplíny. Jako první také uváděl mladé studenty, včetně autorů tohoto článku, do oboru tím, že je učil číst hieroglyfy a rozumět staroegyptskému jazyku. Jeho badatelský záběh byl skutečně velmi široký a publikoval i několik výjimečných nálezů z Abúsíru, např. nejstarší milostnou píseň (Vachala 2018a). Věříme, že tento text, který pojednává o unikátní stéle z této lokality, by zaujal nejen jeho, ale potěší i laické zájemce o starověký Egypt.

Unikátní vápencová stéla (obr. 1) byla vůbec prvním nálezem, který se objevil během jarní sezóny roku 2018, proto také nese nálezové číslo 1/AS104/2018. Hrobku, v níž byl tento předmět objeven, a nálezovou situaci jsme představili v českém čísle *Pražských egyptologických studií* (Odler – Peterková Hlouchová *et al.* 2019a). Obsáhlejší a propracovanější zpráva o daném výzkumu vyšla v angličtině ve stejném roce (Odler – Peterková Hlouchová *et al.* 2019b). Samotná stéla byla také zařazena mezi největší objevy české egyptologie (Odler – Peterková Hlouchová 2018). Podrobili jsme ji důkladnému zkoumání a výsledky této práce byly publikovány v prestižním mezinárodním časopise *Ägypten und Levante* (Odler – Peterková Hlouchová – Dulíková 2021). Předkládaný článek je jeho zkrácenou a upravenou verzí, abychom tak i české veřejnosti přiblížili význam této stély.

Z nápisů se dozvídáme, že stéla patřila hodnostáři Sechemkovi a Henutsen, jež byla velmi pravděpodobně jeho ženou. Rozměry stély jsou 109 × 46 × 18,5 cm. Byla vytesána z jednoho bloku kvalitního bílého vápence a její boční a zadní strany byly vysekány pouze nahrubo, nebyly tedy vyhlazeny. To jistě souvisí se skutečností, že tyto partie neměly být vidět, protože stéla byla usazena do zdiva hrobky. Samotná výzdoba se skládá ze dvou částí. První tvoří

Obř. 1 Stéla úředníka Sechemky a jeho předpokládané ženy Henutsen (foto P. Košárek, kresba J. Malát-
ková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

téměř čtvercový panel s obětní scénou a druhou představuje nika, jejíž rám nese v horní části řádek uvádějící posvátné oleje, v postranních sloupcích jsou vytesány obětní formule a spodní část tvoří podstavec, na němž spočívají dvě vázané sochy (ženská a mužská) umístěné v nice. Kombinace těchto částí je jedinečná a lze ji spojit se samotným počátkem tzv. nepravých dveří ve starém Egyptě. Představuje jakýsi chybějící článek napomáhající pochopení vývoje tohoto architektonického prvku v době Staré říše. Co se týče nepravých dveří, ty se zpravidla nacházely v západní stěně kultovního místa v hrobce a představovaly určitou bránu, průchod na

onen svět, kudy duše zesnulého člověka procházela do kaple, aby se mohla posilnit a osvěžit předloženými obětinami. Nyní se na jednotlivé části stély podíváme detailněji.

PANEL

Nejvrchnější část stély tvoří 7,2 cm vysoký registr, který je dnes už bez nápisů. Avšak téměř nepatrné pozůstatky některých malovaných hieroglyfických značek mohou naznačovat, že se zde nápis původně nacházel. Nutno také podotknout, že jeden hieroglyf je vyrytý (takže pravděpodobně přidáný druhotně), zatímco další dva jsou napsány černou barvou. Podle skrovných pozůstatků žlutého pigmentu by se dalo usuzovat, že tento registr měl původně žluté pozadí a nápis byl vyveden v barvě černé. Na základě paralely s Nofretinou stélou z Médúmu (srov. obr. 3) se lze domnívat, že zde mohly být zachyceny tituly a jména Sechemky a Henutsen.

Pod tímto vrchním registrem následuje obětní scéna, na které je zobrazena mužská a ženská postava naproti sobě u jednoho obětního stolu. Zobrazení a nápisy jsou umístěny symetricky podél centrální osy scény, ale lze pozorovat i drobné posuny některých značek; důvodem byl nedostatek prostoru. To se týká zejména determinativu pro „lité vody“ (spojení umývací mísy a nádoby s výlevkou). Obě postavy sedí na židlích či stoličkách (se zbytky žluté barvy), jež jsou téměř totožné a mají nohy v podobě býčích končetin. Sedátka jsou zakončená květem papyru a jakýmsi polštářem či polstrováním, patrným za zády každé figury. Mezi postavami se nachází jeden obětní stůl, na kterém je zachyceno 12 bochníků chleba (výška bochníků činí 10,7 cm). Zajímavé je, že barva jednotlivých bochníků se střídá (červená a žlutá): První červený bochník je na straně muže a první žlutý bochník na straně ženy. Odpovídá to barvě pleti obou postav (viz níže).

Mužská figura je zobrazena na levé straně panelu a na jejím těle je patrná, jak bylo ve staroegyptském umění obvyklé, červená barva. Dále je vyobrazen krátký vous, krátká paruka, široký náhrdelník, krátká suknice a přes ni leopardí kůže; zvířecí tlapa se nachází na mužově levém rameni. Podle zbytků polychromie se zdá, že kůže byla původně vyvedena žlutou barvou s hnědočervenými skvrnami, aby imitovala skutečnou leopardí kůži. Sechemkovo zobrazení v tomto oděvu poukazuje na fakt, že mohl zastávat funkci kněze *sem*. Přední část suknice je plisovaná a zavázaná u pasu. Pravá paže je natažena ke stolu, levá je ohnutá před hrudí a v této ruce Sechemka svírá dýtky.

Co se týče ženské postavy v obětní scéně, ta je vyobrazena s dlouhou parukou, těsně přiléhajícím nákrčníkem a širokým náhrdelníkem a oděna je v přiléhavé róbě bez rukávů. Nad kotníkem levé nohy má nákotník. Její levá paže je natažena ke stolu, zatímco pravá je ohnutá v lokti a ruka spočívá na hrudi. Její ňadra jsou obnažena. Zbytky polychromie se dochovaly pouze na těle, a to ve žluté barvě, která ve staroegyptském umění představuje prvek charakteristický pro zobrazení žen. Zajímavé také je, že obličej ženské postavy je poněkud masivnější či hruběji vyvedený než obličej figury mužské.

Součástí scény je i hieroglyfický nápis (nad obětním stolem): „lité vody / očišťování, 1000 (kusů) alabastru a 1000 (kusů) látek“. Fráze „lité vody / očišťování“ se opakuje na začátku a na konci nápisu, avšak s opačnou orientací znaků. Pozornosti také neunikne, že u ženské postavy je značka spojené umývací mísy a nádoby s výlevkou posunuta pod nápis, a nachází se tedy u pravého ramene ženské postavy. Tento detail byl jistě způsoben nedostatkem místa. Další hieroglyfické značky se nacházejí po obou stranách stojanu, který nese obětní stůl:

„1000 (bochníků) chleba, 1000 (džbánů) piva“. V některých hieroglyfech jsou dochovány stopy původní polychromie. U značky pro látky se dají při bližším pohledu rozpoznat červené linie lemující daný hieroglyf a všechny čtyři značky pro 1000 (rostlina papyrus) vykazují červenou a zelenou barvu. Červená je dále přítomná na značce pro chleba. Na první pohled je zřejmé, že na stéle byly použity dva odstíny červené, a sice cihlová pro mužské tělo a vínová pro hieroglyfické značky a chleby.

Celý výjev je lemován tenkými liniemi po obou stranách (širokými 0,9 cm na pravé a 0,5–0,8 cm na levé straně). Linie na pravé straně je vyvedena jemně, na straně levé je spíše hrubší a je narušena v oblasti ženské paruky. Ani jedna nenese zbytky barev. Pod scénou se nachází další, a to horizontální linie bez zbytků nápisu, představující podkladovou linku scény.

NIKA SE SOCHAMI

Další horizontální registr (vysoký 7 cm), s nápisem uvádějícím sedm posvátných olejů a další dvě položky, které se standardně vyskytují v obětních seznamech, je zachycen pod obětní scénou a zároveň tvoří horní část niky. V jednotlivých značkách jsou patrné zbytky zelené a modré barvy.

Hlavním rysem jsou dvě vázané sochy zobrazující ženu a muže ve stoji spojném, umístěné v opačném pořadí než v obětní scéně. Hloubka niky, v níž se sochy nacházejí, se liší, neboť spodní rohy byly vysekány hlouběji (9,6–10,6 cm) než ty horní (6–6,5 cm).

Ženská socha (zbytky žluté barvy) má paruku dlouhou k ramenům (zbytky černé), členku (stopy modré), přiléhavou róbu dlouhou do půlky lýtek a náramek na pravém zápěstí (bez barvy). O šatech však nevíme, zda byly na ramínka, protože se v této části nedochovala polychromie a nejsou naznačena ani rytím, avšak můžeme je předpokládat. Z podobného důvodu se také nedá určit, jestli tato postava měla i šperk nad kotníkem. Ženská socha se oběma pažemi dotýká mužské postavy, a sice levá se skrývá za mužovými zády a je vidět pouze ruka, která se shora dotýká mužova levého ramene. Pravá paže ženy je ohnuta v lokti a vedena před tělem a ruka se dotýká mužovy přední části lokte pravé paže. Ženin obličej je spíše kulatý a rytím jsou naznačeny oči mandlového tvaru, obočí, nos, poměrně silné rty a také líce. Co se týče nohou sochy, ty jsou robustní a levý kotník je zvýrazněn.

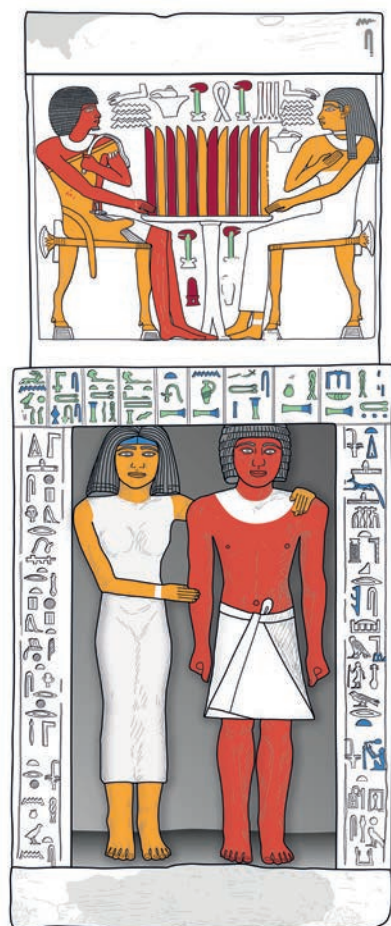
Jednoho velmi zajímavého detailu si lze povšimnout na její paruce, kde jsou rytými liniemi naznačeny prameny vlasů. Na levé straně paruky jsou tyto prameny zobrazeny po celé její šířce, zatímco na straně pravé dosahují pouze zhruba do poloviny, zbytek je hladký; to bylo jistě způsobeno tím, že zde sochař neměl dostatek manipulačního prostoru. Stejný jev, avšak v opačném pořadí, se vyskytuje rovněž na mužské paruce, a to i přesto, že se mužova paruka nachází dále od rohu niky.

Mužská postava (stopy červené barvy) má krátkou kudrnatou paruku (zbytky černé) a je oděna do krátké suknice, jejíž přední díl odstává a jež je převázaná v oblasti pod pupíkem. Podobně jako ženská postava, i mužská má kulatý obličej s mandlovými očima, obočím, nosem a rty, které jsou vyvedeny rytím. Společným rysem obou soch je to, že v současnosti mají odražené nosy. Takto už byly nalezeny. Jemně jsou naznačeny i líce. Nepatrné náznaky širokého náhrdelníku na mužově hrudi poukazují na fakt, že socha měla náhrdelník tohoto typu. Hrudník je obnažen, avšak svaly nad pupkem jsou jasně odděleny linií a její nejhlubší část se nachází přímo nad pupkem. Široká ramena a úzký pas zdůrazňují mladistvý vzhled. Paže má

mužská postava vytesány podél těla, pozoruhodné je, že pravá je blíže k tělu než levá, ruce jsou zatnuté v pěst a drží tzv. nejasné útvary (*elusive shapes*) (Pieke 2020: 222). Co se dolních končetin týče, i ty jsou dost robustní, se zvýrazněnými holenními kostmi.

Prostor pod nohama obou soch je černý, což může odkazovat na černou zem. Na základě dalších ojedinělých zbytků černé barvy za zády obou postav se dá usuzovat (hlavně mezi nohama obou soch), že i zadní část byla namalována načerno.

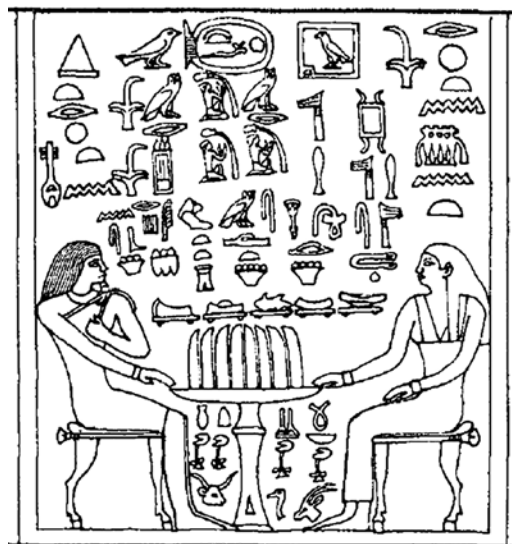
Po obou stranách niky se sochami se nachází sloupec s nápisy v zapuštěném reliéfu. Každý sloupec je z obou stran ohraničen tenkou linkou, která je však vyvedena trochu nedbale. Rovněž stojí za povšimnutí, že hieroglyfické značky jsou v horní části vyryty hlouběji, zatímco ve spodní části jsou poměrně mělké. Také nápisy musely být původně barevné, o čemž svědčí zbytky modré v některých hieroglyfech v pravém sloupci niky. Nápis u ženské postavy je poměrně unikátní, neboť uvádí oběť, již poskytuje bůh, tedy nikoli panovník, jak bývá v obětních formulích obvyklé. Text zní: „Oběť, kterou dává bůh. Kéž ona kráčí po krásné cestě západu, po které kráčí ospravedlněný před velkým bohem, známá krále, Henutsen“. Je však pravdou, že se v tomto textu nezaznamenávají koncovky značící množné číslo, proto by překlad mohl znít i takto: „Oběť, kterou dávají bohové. Kéž ona kráčí po krásných cestách západu, po kterých kráčí ospravedlnění před velkým bohem, známá krále, Henutsen“. Podoba s množným číslem se totiž v jiných typech pramenů objevuje častěji. Za povšimnutí stojí i rozdílná orientace značek pro *s* (𓂏) ve vlastním textu a ve jméně Henutsen (𓂏𓂏).

Obr. 2 Částečná barevná rekonstrukce stély (kresba J. Malátková podle podkladů od autorů, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 3 Scéna s obětním stolem z Nofretiných nepravých dveří v Médúmu (podle Petrie 1892: Pl. XV). Vrchní panel scény s nápisem poskytuje představu, jak původně mohl vypadat nápis na stéle z Abúsíru

Obr. 4 Symetrická obětní scéna z nepravých dveří v hrobce Nesutnefera a Chentetky (podle Junker 1938: Abb. 27)

Naproti tomu u mužské sochy je uvedena tradičnější obětní formule: „Oběť, kterou dává král, oběť (kterou dává) Anup, přední božského svatostánku. Kéž je on pohřben na pohřebišti v krásném vysokém věku, královský kněz *vab*, písař pokladnice Sechemka“. Také v tomto případě je orientace značek pro *s* odlišná.

Rozdíly v nasměrování a vyrytí hieroglyfů v horní a spodní části mohou odkazovat na to, že nápisy byly vytvořeny dvěma řemeslníky ve dvou rozdílných časových obdobích. To může znamenat, že jména majitelů stély mohla být přidána později.

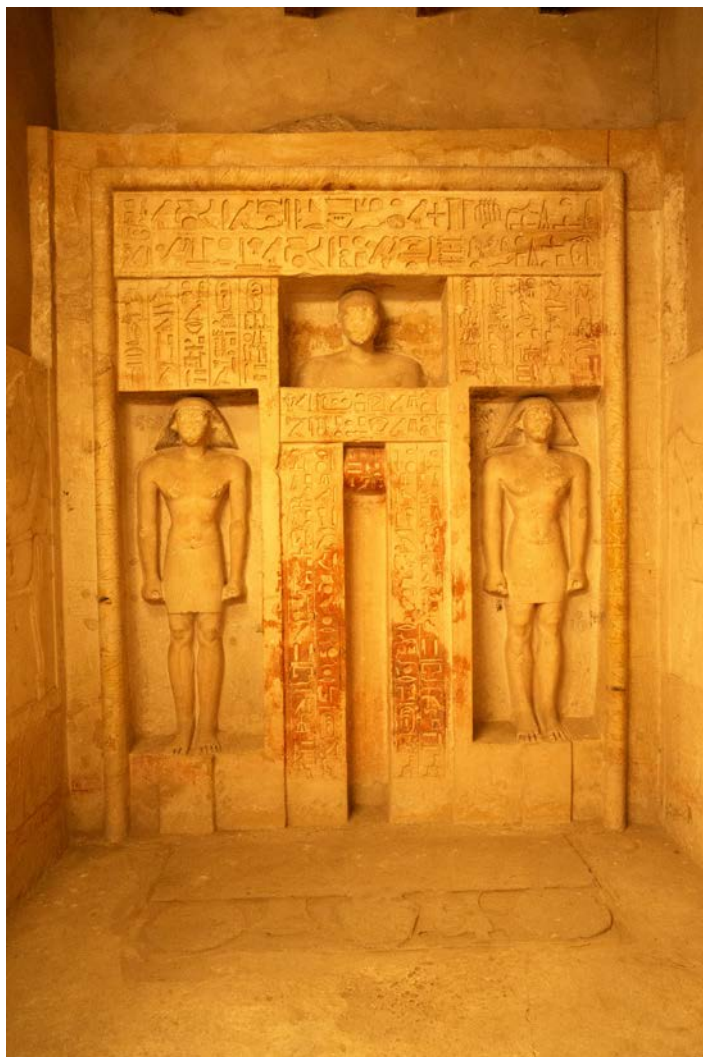
Pod sochami se ještě nachází podstavec (opět vysoký 7 cm), na kterém nejsou dochovány žádné pozůstatky textu, ale je na nich patrná poměrně velká záplata (31,7 cm dlouhá a 7 cm široká), nacházející se zhruba v polovině. Záplata také částečně zasahuje do černé plochy, na níž sochy stojí.

BAREVNÁ REKONSTRUKCE STÉLY

Ačkoli jsou pro nás dnes staroegyptské sochy a reliéfy bez barev samy o sobě působivé, ve starověku měla všechna tato vyobrazení barvy. Ostatně, podobně tomu bylo i v dalších starověkých kulturách. Měla zobrazovat svět v jeho reálné, i když trochu idealizované podobě. Tato polychromie však často mizí. Kvůli tomu se potýkáme s tím, že se ztrácejí některé zajímavé detaily, které mohly být zachyceny pouze v malbě, nikoli v reliéfu (viz Pieke 2021). Na stéle, které se věnujeme v tomto článku, jsou stopy barev někde dobře patrné, jinde pouze skrovné zbytky dovoluují usuzovat na to, jaká barva výjevy původně zdobila. V některých případech mohou pomoci také analogie. Mnohdy však situace zůstává nevyjasněna (obr. 2). Například nevíme, jakou barvu měla suknice mužské sochy či zda ženská socha měla šaty na ramínka.

Obr. 5 Necerneferovy nepravé dveře, předpodobně nalezené v Abúsíru v roce 1888, výška 1,54 m (podle Borchartt 1937: Bl. 33)

Obr. 6 Nefersešemptahovy nepravé dveře v Sakkáře (foto M. Frouz, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

STÉLA A JEJÍ PODOBNOST S NEPRAVÝMI DVEŘMI

Popis stély zachytil její hlavní rysy, ale i mnoho specifických detailů. Pro posouzení její výjimečnosti je třeba obrátit pozornost na podobné předměty zachované z doby Staré říše. Přitom je jasné, že stéla vznikla ještě před obdobím tzv. druhého stylu, který se objevil na konci 5. a na počátku 6. dynastie (Russmann 1995). Více motivů na abúsírské stéle se vztahuje k výtvorům 4. dynastie, tvořivě je však přejímají a mění.

Motiv symetricky sedící dvojice muže a ženy po stranách obětního stolu byl novinkou vytvořenou umělci právě ve 4. dynastii. První podobná scéna se objevila v Médúmu, na nepravých dveřích Nofrety, manželky vysokého úředníka Rahotepa (Harpur – Scremin 2001: Pls. 73, 77). Stůl má však k dispozici pouze Rahotep (obr. 3). Symetrické řešení panelu se vůbec poprvé

Obr. 7 Mererukova socha v pilířovém dvoře jeho hrobky v Sakkáře (foto M. Peterková Hloučová, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

objevuje na nepravých dveřích Nihotepchnuma z Gízy, z doby vlády Chufua (Cherpion 1989: 98–99, Pl. 4). Kromě dalších hrobek se objevuje na přelomu 4. a 5. dynastie i ve známé hrobce G 4970 v Gíze, patřící Nesutneferovi a Chentetce (obr. 4; Junker 1938: Abb. 27). Časově i prostorově bližší je několik nepravých dveří v hrobce Nefera a Kahaje v Sakkáře z první poloviny 5. dynastie (Harpur – Scremin 2015: Context photographs 6–10), s dokonale zachovanou polychromií.

Množství přibližných analogií má i seznam posvátných olejů pod obětní scénou (Koura 1999; Vachala 1981, 1982, 2004 a 2018b). Na abúsírské stéle se kromě olejů zmiňuje i kadidlo a látky. Tento stručný seznam představuje zkrácenou verzi mnohem delších standardizovaných seznamů obětí, které se objevují ve velkých hrobkách. Obětní formule po straně Henutsen je pro Starou říši naprosto unikátní, uvádí „oběť, kterou dává bůh“, srovnatelné texty se objevují až ve Střední říši (Barta 1968: 227).

Pro samotný panel s obětním stolem lze nalézt analogie z konce 4. dynastie a první poloviny 5. dynastie. Pod panelem jsou však obvykle umístěny nepravé dveře (Wiebach 1981), pouze ojediněle niky se sochami. V čem se tedy naše stéla liší, bude patrné z následujícího výčtu. Analogie prozradí více. Srovnatelný typ nálezů se v egyptské archeologii nazývá buď „nepravé dveře a socha“ (Wiebach 1981: 142–144, 186), nebo, což více odpovídá zkoumané stéle, „naos s párovými vázanými sochami“.

Silvia Wiebachová (1981) uvedla sedm exemplářů takto definovaného typu. Nepravé dveře se sochou Necernefera se údajně našly v Abúsíru, muselo to však být v už 19. století. Řádná archeologická dokumentace tedy chybí (obr. 5; Borchardt 1937: 130–132, Bl. 33). Mohutné dveře jsou mnohem propracovanější než naše stéla. Polohu Necerneferovy hrobky však neznáme,

Obr. 8 Nález naosu manželů v Gíze (foto Co1053, Archivio fotografico Museo Egizio, Torino, licence Creative Commons – CCo 1.0 Universal)

a tak ani původní kontext. Nálezové okolnosti se ale zachovaly v sakkárské hrobce D 63 Itetiho Anchirese (Murray 1905: 18–19, Pls. XVIII, XIX), kde se socha majitele nachází v centru nepravých dveří, obklopena obsáhlým seznamem obětí. Slavné nepravé dveře v Iduově hrobce v Gíze (G 7102) kombinují sochu v podobě horní poloviny těla s nataženými rukama, které přijímají obětiny (Simpson *et al.* 1976: 27–28). Propracované jsou i nepravé dveře Nefersešemptaha v Sakkáře s dvojicí soch a bustou majitele (obr. 6; Lloyd *et al.* 2008: 20–22, Pl. 20). Ještě známější je socha vezíra Mereruky v životní velikosti v pilířovém dvoře jeho hrobky v Sakkáře (Duell *et al.* 1938: Pl. 1, 123, 125 A, 147, 148). Mereruka shlíží na návštěvníka z naosu, před ním je obětní oltář, k němuž vede několik schodů (obr. 7). Všechny uvedené analogie lze datovat buď do druhé poloviny 5. dynastie, nebo do 6. dynastie a vlastníky byly mnohem movitější osoby než Sechemka. Často jsou také větší a monumentálnější.

Naši stéle se trochu podobají dvě zbylé analogie uváděné u Wiebachové: Batetiho, pravděpodobně ze Sakkáry (James 1961: Pl. 4, EA 1165), a Kemmeduova, také odněkud z memfidského pohřebiště (Koefoed-Petersen 1948: 4, Pl. 6). Oba uvedené předměty obsahují pouze figuru vlastníka, ale liší se: u Batetiho přítomností bubnu nad sochou a postavami nosičů obětí po stranách a u Kemmedua bubnem a přítomností oblounku nad stélou.

Naos s párem představujícím muže a ženu se také občas vyskytuje mezi sochami ze Staré říše. Jedním z příkladů může být pouze částečně zachovaný naos v životní velikosti z Gízy, který však zůstává anonymní, neboť jméno vlastníka se nedochovalo (obr. 8). V současnosti se nachází v Egyptském muzeu v Turíně (Curto 1963: 97, Tav. XXXII: a, TUR_S.1875). Menší

Obr. 9 Ijkauova stéla ze Sakkáry
(podle Borchartd 1911: Bl. 23)

než naše stéla je naos Meriho a Bebti ze Sakkáry (Smythe 2008: 34–35, Cat. No. 6). Penmeruova tzv. pseudo-skupina z Gízy obsahuje kromě jeho manželky dvě sochy Penmerua (Manuelian 2009: MFA 12.1484). Pseudo-skupinou se toto sousoší nazývá proto, že Penmeruova postava je představována dvěma sochami, ve skutečnosti jsou tedy zobrazeny pouze dvě osoby. To připomíná nedávné nálezy z Abúsíru, naosy z komplexu rodiny princezny Šeretnebtj (Vymazalová 2018; Pieke 2020: 229 a obr. 5) a také vázané sochy Meriherišefa ze zatím nelokalizované hrobky v Abúsíru. Meriherišefův blok byl jedním z největších nálezů převezaných z Egypta na výstavu „Sluneční králové“, která se konala v Národním muzeu v Praze v letech 2020 a 2021 (Bárta 2021).

Různorodý výběr nálezů ze Staré říše prokazuje, že kombinace prvků na stéle 1/AS104/2018 je pro Starou říši unikátní, i když pro jednotlivé samostatné prvky artefaktu analogie nalézáme. Dva srovnatelné nálezy, které jsme si v diskusi stély nechali na závěr, zdůrazní důležitost archeologického kontextu, jenž byl v dějinách egyptské archeologie velmi často opomíjen. Důvod spočíval v tom, že se v průběhu dřívějších výzkumů preferovaly hezké a neporušené kusy, aby mohly být vystaveny v muzeích či jiných reprezentativních sbírkách, ale to, v jakých souvislostech se našly, bylo většinou druhořadé. V některých případech se však nálezové okolnosti zjistit dají.

Kontext byl zdokumentován v případě sousoší manželů Iaiiba a Chaut, které dnes patří k nejhezčím nálezům vystaveným v Egyptském muzeu Georga Steindorffa Lipské univerzity v Sasku (inv. číslo ÄMUL 3684). Socha byla nalezena při rozsáhlých rakousko-německých výzkumech v Gíze vedených Hermannem Junkerem (1877–1962) (Hölzl – Jánosi 2013: 201, Kat.-Nr. 29; <http://giza.fas.harvard.edu/objects/69774/full/>. Přístupné 17. května 2022). Sousoší se našlo v chodbové kapli před nikou s obětní scénou. Kaple, obětní scéna i celá hrobka však patřily jiné osobě, hodnostáři Icuovi (Junker 1941: 146–147). Obětní scéna zpodobňuje Icuu a jeho manželku, symetricky sedící po obou stranách obětního stolu, motiv, který je přítomný i na naší stéle. Vlastníci soch a stély se neshodují, Junker však nepochyboval o tom, že pozice sousoší svědčí o obětním místě, a navrhl, že může představovat Icuovy rodiče (Junker 1941: Abb. 40). Zde je důležité si uvědomit, že kdyby oba artefakty našli vykradači hrobek, jejich nálezové okolnosti by vůbec nebyly známé a egyptologové by předpokládali, že oba předměty pocházejí ze dvou rozdílných hrobek. A už vůbec by se nedala uhodnout kombinace artefaktů tak, jak se ji v Gíze povedlo odkrýt.

Pokud jde o dokumentaci, v tomto ohledu měla menší štěstí stéla úředníka Ijkaua, nalezená v hrobce D 36 v Sakkáře (Borchardt 1911: 83–84, Bl. 23: 106, CG 106). Našla se při výzkumech Augusta Marietta (1821–1881), prvního ředitele Egyptského muzea v Káhiře. Mariette sám se vykopávek nezúčastňoval, několik stovek dělníků bylo vedeno jeho zástupci. Mariette zajímalo pouze to, aby nové muzeum naplnil artefakty, a pořídil proto pouze velmi povšechnou dokumentaci odkrytých hrobek. V jeho době však bylo dobře známo, kde se v hrobkách nacházejí kaple s nepravými dveřmi a serdáby (místnostmi pro sochy). Sochy i nepravé dveře byly zjevně ze všech hrobek odvezeny a lze je obdivovat buď v Egyptském muzeu Káhiře, nebo v jiných světových sbírkách. Jaké byly archeologické kontexty kaplí a serdábů, jaké malé nálezy nebo keramika se s nimi našly, nevíme a už se nikdy nedozvíme, protože tyto archeologické vrstvy jsou navěky zničené. Pro Mariettovy muže byly důležité pouze hezké nálezy a naneštěstí už věděli, kde je mají hledat. I v popisu hrobky D 36 se dovídáme, že její terén byl natolik rozvrácený a zpřeházený, že „nešlo nic poznat“ (Mariette 1889: 264–265). Ve francouzském originálu se použil termín *bouleversé*, pro který *Velký francouzsko-český slovník* uvádí ekvivalenty „(z) převácený, (z) přeházený, rozvrácený“ (Neumann *et al.* 1992: 229). Jedná se tedy o archeologickou situaci na daném místě, která byla značně narušená pozdější činností zlodějů kamene a vykradačů hrobek. Z této popsané, nebo spíše nepopsané skrumáže pochází i analogie naší stély (obr. 9). Našla se v jednom neporušeném serdábu a dodnes je k vidění v Káhiře (Borchardt 1911: 82–83, Bl. 23: CG 105). Jak vyplývá z Mariettova (nepřesného) plánu, hrobka se nacházela někde v oblasti poblíž jižní hrany abúsírského wádí (Porter *et al.* 1981: 457, Map XLVI: 27). Byla tedy postavena na opačné straně wádí, než kde stojí Nianchsešatova mastaba (AS 104). Zajímavé je, že obě zmíněné hrobky si jsou prostorově blízké a rovněž v případě stél existuje spousta styčných bodů. Dá se předpokládat, že pokud by se odkryla obrovská plocha abúsírského wádí a jeho okolí, byla by snad původní hrobka lokalizována. Mohlo by se dát i identifikovat místo původního umístění stély v mastabě. V jakých archeologických vrstvách se však Ijkauova stéla původně nacházela, se už nikdy nedozvíme.

Ijkauova stéla patří ke skromnějším exemplářům. Byla vyrobena z bílého vápence a obsahuje rám s obětními texty, jejichž hieroglyfy se mírně liší od abúsírské stély. Postava Ijkaua však má krátkou kudrnatou paruku, zakulacenou tvář se zvýrazněnými rty, mladistvou hrud s linkou od prsních svalů až po pupek. Ijkau má vystupující bílou suknicí a neobratně vyve-

dené nohy. Podobnosti se Sechemkou jsou však zarážející, srovnatelná je i záplata na spodní části stély. Ijkauova a naše stéla jsou dílem sochaře nebo sochařů, kteří pracovali ve stejné dílně a na základě podobných předloh. Málokdy lze najít dva takto srovnatelné nálezy, a to i v rámci sochařství Staré říše. Sochař nebo sochaři, autoři stély, byly značně zruční, avšak zda patřili ke královské dílně, jak jsme uvedli v knize *Stvořené pro věčnost* (Odler – Peterková Hlouchová 2018), nelze prokázat, i když Sechemka byl podle titulu královským knězem očišťovatelem. Navíc Rosemarie Drenkhahnová, specialistka na řemeslníky Staré říše, se domnívala, že všichni sochaři ve Staré říši byli výhradně královskými, tj. „státními“ zaměstnanci a na práci pro soukromé osoby byli pouze propůjčováni (Drenkhahn 1976: 138–140).

Výše uvedené specifické a výjimečné nálezy ukazují, že spojení nepravých dveří a soch nebylo umělcům Staré říše cizí. Nepatřilo však ke standardním řešením. Uprostřed nepravých dveří býval často prázdný prostor samotných „dveří“, ze kterých měl vycházet zesnulý (jako na obr. 5). Unikátní kombinace nepravých dveří a soch odkazuje na přítomnost zesnulého v podobě sochy právě v tomto prostoru. Většinou je střední část nepravých dveří na vměstnání sochy příliš úzká. Již od počátku stavby rozlehlých hrobek vznikala v jejich strukturách i další místa pro sochy, jako např. serdáby a samostatné niky (Bárta 1998). Umění starého Egypta nevzniklo najednou a v dokonalých formách, artefakty typu stély Sechemky a Henutsen ukazují odlišné možnosti vývoje a řešení typicky staroegyptských architektonických prvků. Stéla poskytuje důležité svědectví o společném původu nepravých dveří a svatyní pro sochy, v egyptské archeologii tradičně zvaných naos (Hohneck 2020).

ARCHEOLOGICKÝ KONTEXT STÉLY A OTAZNÍKY KOLEM SEHEMKY A HENUTSEN

Nianchsešatova hrobka (AS 104, viz Odler – Peterková Hlouchová *et al.* 2019a, b) se nachází v jižní části jižního Abúsíru, a jak ukázaly vykopávky, mastaba byla vybudována na začátku 4. dynastie, pravděpodobně v době vlády panovníka Snofrua (2543–2510 př. n. l.). Jednalo se o hrobku s kamenným jádrem, třemi hlubokými šachtami, obložením z nepálených cihel a s křížovou kaplí, kde probíhal zádušní kult. Kromě hlavního kultovního místa se další tři niky, které sloužily k předkládání obětí, nacházely v chodbové kapli ve východní části hrobky. Jenže v průběhu výzkumu vyšlo najevo, že mastaba byla nedlouho poté znovu použita, a to v první polovině 5. dynastie. Těsně u severní hrany niky 2 v chodbové kapli byla objevena v tomto textu pojednávána vápencová stéla patřící písaři pokladnice a knězi *vab* Sechemkovi a jeho předpokládané ženě Henutsen. Ze samotné niky 2 prakticky nic kromě poničeného zdiva nezbylo, takže ani nevíme, kdo zde byl původně uctíván. Mohla to být manželka původního majitele hrobky, jejíž jméno neznáme?

Přestože samotná nika 2 byla prakticky zničena, Sechemkova a Henutsenina vápencová stéla se dochovala v téměř perfektním stavu. Pouze nosy obou soch jsou odražené, neboť ty patří k částem nejnáchylnějším k poškození; původní polychromie většinou zmizela. Před stélou byl nalezen i obětní bazének, což svědčí o tom, že zde probíhal kult za tyto zesnulé. Stéla byla vsazena do zdiva z nepálených cihel a zafixována pomocí žlutobílé malty. Na základě doprovodných nálezů lze předpokládat, že Sechemka byl pohřben v šachtě 3 v hrobce AS 104. Jestli Henutsen spočinula v šachtě 2, kde byly nalezeny lidské kosti patřící ženě, zůstává otázkou a daná problematika je stále předmětem zkoumání.

ZÁVĚREM

Na základě existence výše uvedených předmětů, které jsou pouze částečnými paralelami ke stéle Sechemky a Henutsen, lze tvrdit, že abúsírská stéla představená v tomto článku je skutečně unikátním sochařským dílem, ani ne tak co se týče provedení, ale spíše kombinace jednotlivých prvků. Pro Sechemku a Henutsen byla nejen předmětem, který zachovával jejich jména a idealizované podoby, ale do určité míry jim sloužila i jako nepravé dveře, spojnice mezi tímto a oním světem. Ohledně stély i jejích majitelů zůstává stále mnoho nezodpovězeného. Budoucí výzkum okolí hrobky AS 104 snad na některé otázky pomůže najít odpověď. Právě oblast jižního Abúsíru, po generace ležící stranou hlavních zájmů archeologických expedic koloniálních mocností, možná ukrývá i další srovnatelné prameny, přispívající k lepšímu pochopení vývoje staroegyptského umění a rovněž společnosti.

PODĚKOVÁNÍ

Tato práce vznikla za podpory projektu *Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě*, reg. č. : CZ.02. 1. 01/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

LITERATURA

BÁRTA, MIROSLAV

1998 „Serdab and statue placement in the private tombs down to the 4th dynasty“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 54, s. 65–75.

2021 „Zdobení blok s vázanými sochami hodnostáře Pepiho Meriherišefa / Decorated block with engaged statues of the dignitary Pepy Meryherishef“, in: Bárta, Miroslav – Janák, Jiří – Landgráfová, Renata (eds.). *Sluneční králové. Katalog / Kings of the Sun. Catalogue*, Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova / Faculty of Arts, Charles University, s. 212–213.

BARTA, WINFRIED

1968 *Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel*, Glückstadt: J. J. Augustin [Ägyptologische Forschungen 24].

BORCHARDT, LUDWIG

1911 *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten im Museum zu Kairo, Nr. 1–1294. Teil I: Text und Tafeln zu Nr. 1–380*, Berlin: Reichsdruckerei [Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire].

1937 *Denkmäler des Alten Reiches (ausser den Statuen) im Museum zu Kairo Nr. 1295–1808. Teil II: Text und Tafeln zu Nr. 1295–1541*, Berlin: Reichsdruckerei [Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire].

CURTO, SILVIO

1963 *Gli scavi italiani a El-Ghiza (1903)*, Vol. 1., Roma: Bardi [Monografie di archeologia e d'arte].

DRENKHahn, ROSEMARIE

1976 *Die Handwerker und ihre Tätigkeiten im alten Ägypten*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Ägyptologische Abhandlungen 31].

DUELL, PRENTICE – ALLEN, THOMAS GEORGE – BREASTED, JAMES HENRY – NIMS, CHARLES FRANCIS – SEELE, KEITH CEDRIC – SHEPHERD, STANLEY R. – LACK, H. M. – COWERN, RAYMOND T. – NASH, DONALD – SHUFORD, CLYDE R. – STREKALOVSKY, VCEVOLD – WARREN, E. A. – THOMPSON, LESLIE F. – KOSOPOFF, MARINA

1938 *The Mastaba of Mereruka: Part I, Chambers A 1–10; Part II, Chambers A 11–13, Doorjamb and Inscriptions of Chambers A 1–21, Tomb Chamber, Exterior*, Chicago: The University of Chicago Press [Oriental Institute Publications 31].

HARPUR, YVONNE – SCREMIN, PAOLO

2001 *The Tombs of Nefermaat and Rahotep at Maidum: Discovery, Destruction and Reconstruction*, Cheltenham: Oxford Expedition to Egypt [Egyptian Tombs of the Old Kingdom 1].

2015 *The Chapel of Nefer & Kahay: Scene Details*, Oxford: Oxford Expedition to Egypt [Egypt in Miniature 5].

HOHNECK, HEIMO

2020 *Naoi – Königliche Steindenkmäler in den Tempeln Ägyptens: Vom Alten Reich bis zum Ende der pharaonischen Ära*, Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz.

HÖLZL, REGINA – JÁNOSI, PETER (eds.)

2013 *Im Schatten der Pyramiden: die österreichischen Grabungen in Giza (1912–1929); eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien, 22. Jänner bis 20. Mai 2013*, Wien: Kunsthistorisches Museum.

CHERPION, NADINE

1989 *Mastabas et hypogées d'Ancien Empire: le problème de la datation*, Bruxelles: Connaissance de l'Égypte ancienne.

JAMES, THOMAS GARNET HENRY

1961 *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, etc., Part 1*, London: British Museum.

JUNKER, HERMANN

1938 *Gîza III: Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. Die Maṣṣabas der vorgeschrittenen V. Dynastie auf dem Westfriedhof*, Wien – Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky.

1941 *Gîza V: Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. Die Maṣṣabas des Šnb (Seneb) und die umliegenden Gräber*, Wien – Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse 71].

KOEFOED-PETERSEN, OTTO

1948 *Les stèles égyptiennes*, Copenhagen: Glyptothèque Ny Carlsberg [Publications de la Glyptothèque Ny Carlsberg 1].

KOURA, BASMA

1999 *Die „7-Heiligen Öle“ und andere Öl- und Fettamen: eine lexikographische Untersuchung zu den Bezeichnungen von Ölen, Fetten und Salben bei den alten Ägyptern von der Frühzeit bis zum Anfang der Ptolemäerzeit (von 3000 v. Chr. – ca. 305 v. Chr.)*, Aachen: Shaker [Aegyptiaca Monasteriensia 2].

LLOYD, ALLAN B. – SPENCER, ALLAN JEFFREY – EL-KHOULI, ALI (eds.)

2008 *The Mastaba of Neferseshemtah*, London: Egypt Exploration Society [Saqqâra Tombs 3].

MANUELIAN, PETER DER

2009 „Penmeru revisited – Giza Mastaba G 2197 (Giza Archives gleanings V)“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 45, s. 3–48.

MARIETTE, AUGUSTE

1889 *Les mastabas de l'Ancien Empire: fragment du dernier ouvrage de A. Mariette*, Paris: Vieweg.

MURRAY, MARGARET

1905 *Saqqara Mastabas, Part I*, London: Bernard Quaritch [Egyptian Research Account Tenth Year 1904].

NEUMANN, JOSEF – HOŘEJŠÍ, VLADIMÍR – KOLÁŘ, VÁCLAV

1992 *Velký francouzsko-český slovník*, Praha: Academia.

ODLER, MARTIN – PETERKOVÁ HLOUCHOVÁ, MARIE

2018 „Vápencová stéla s obětní scénou a dvěma vázanými sochami“, in: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.). *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 114–115.

ODLER, MARTIN – PETERKOVÁ HLOUCHOVÁ, MARIE – DULÍKOVÁ, VERONIKA

2021 „A unique piece of Old Kingdom art: the funerary stela of Sekhemka and Henutsen from Abusir South“, *Ägypten und Levante* 31, s. 403–424.

ODLER, MARTIN – PETERKOVÁ HLOUCHOVÁ, MARIE – HAVELKOVÁ, PETRA – SŮVOVÁ, ZDEŇKA – ARIAS KYTNAROVÁ, KATARÍNA – BRŮNA, VLADIMÍR – JIRÁSKOVÁ, LUCIE

2019a „Jedna hrobka ve dvou dynastiích. Předběžná zpráva o výzkumu mastaby AS 104 v jižním Abúsíru“, *Pražské egyptologické studie* 22, s. 21–42.

ODLER, MARTIN – PETERKOVÁ HLOUCHOVÁ, MARIE – HAVELKOVÁ, PETRA – SŮVOVÁ, ZDEŇKA – ARIAS KYTNAROVÁ, KATARÍNA – JIRÁSKOVÁ, LUCIE – BRŮNA, VLADIMÍR

2019b „A new tomb of transitional type from Abusir South – Mastaba of Nyankhseshat (AS 104)“, *Prague Egyptological Studies* 23, s. 49–82.

PIEKE, GABRIELE

2020 „Obrazy pro věčnost – abúsírské sochy staroříšské elity“, in: Bárta, Miroslav (ed.). *Sluneční králové. Studie*, Praha: Národní muzeum, s. 221–231.

2021 „No ‚painting by numbers‘. Khuwy's polychrome wall decoration at Djedkare's royal cemetery“, *Prague Egyptological Studies* 26, s. 23–45.

PORTER, BERTHA – MOSS, ROSALIND L. B. – MÁLEK, JAROMÍR – BURNEY, ETHEL W.

1981 *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings III²: Memphis. Part 2: Saqqâra to Dahshûr*, Oxford: Oxford University Press – Griffith Institute.

RUSSMANN, EDNA R.

1995 „A second style in Egyptian art of the Old Kingdom“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 51, s. 269–279.

SIMPSON, WILLIAM KELLY – DUNHAM, DOWS – CHAPMAN, SUZANNE – HANDRICK, HANSMARTIN – FLOROFF, ALEXANDER – KENDALL, TIMOTHY – THAYER, NICHOLAS – HOLDEN, LYNN

1976 *The Mastabas of Qar and Idu G 7101 and 7102*, Boston: Department of Egyptian and Ancient Near Eastern Art, Museum of Fine Arts [Giza Mastabas 2].

SMYTHE, JANE (ED.)

2008 *Corroboree: 25 Years of Cooperation between Egyptians and Australians in the Field of Egyptology. Catalogue of the special exhibition in the Egyptian Museum, Cairo*, Cairo: Supreme Council of Antiquities.

VACHALA, BŘETISLAV

1981 „Neue Salbölpaletten aus Abusir“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 108, s. 61–67.

1982 „„Neue Salbölpaletten aus Abusir‘ – addendum“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 109, s. 171.

2004 „Salbölpaletten aus Abusir-Süd“, *Göttinger Miszellen* 199, s. 89–94.

2018a „Hudební scéna s milostnou písní“, in: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.). *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 174–175.

2018b „Tabulka sedmi posvátných olejů“, in: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.). *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 196–197.

VYMAZALOVÁ, HANA

2018 „Naos se třemi vázanými sochami“, in: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.). *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 128–129.

WIEBACH, SILVIA

1981 *Die ägyptische Scheintür: morphologische Studien zur Entwicklung und Bedeutung der Hauptkultstelle in den Privat-Gräbern des Alten Reiches*, Hamburg: Borg [Hamburger ägyptologische Studien 1].

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Digital Giza (<http://giza.fas.harvard.edu/>)

Martin Odler

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; martin.odler@ff.cuni.cz

Marie Peterková Hlouchová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; marie.peterkovahlouchova@ff.cuni.cz

Velké šachtové hrobky Pozdní doby v Abúsíru

Ladislav Bareš

ABSTRAKT

Velké šachtové hrobky z doby kolem poloviny 1. tis. př. n. l. jsou specifickým typem staroegyptské hrobové architektury, doloženým pouze na pohřebištích v Sakkáře, Gíze a také Abúsíru, kde je už více než 40 let zkoumají expedice Českého (dříve Československého) egyptologického ústavu, pracoviště FF UK. Na tomto výzkumu se zejména v jeho počátcích významně podílel i Břetislav Vachala, jehož památce je tento článek věnován. Jsou tu shrnuty základní rysy tohoto typu hrobek a náročný způsob jejich výstavby. Pozornost je věnována i hodnostářům v nich pohřbeným, kteří patřili k samotné špičce egyptské společnosti za 26. dynastie. Přínejmenším někteří z majitelů velkých šachtových hrobek v Abúsíru se přitom dožili i největšího zvratu v egyptských dějinách 1. tis. př. n. l., kdy v roce 525 př. n. l. tuto zemi dobyli vládcové perské říše a začlenili ji tak – vlastně poprvé v dlouhých egyptských dějinách – do velkého nadnárodního a multikulturního celku.

KLÍČOVÁ SLOVA

Abúsír – velké šachtové hrobky – stavba šachtových hrobek – majitelé šachtových hrobek

Zatímco pro mezinárodní odbornou veřejnost byl Břetislav Vachala především skvělým znalcem jazyka a kultury Egypta doby Staré říše (27.–22. stol. př. n. l.), byl v domácím kulturním prostředí oceňován spíše jako autor a překladatel, který českým čtenářům zpřístupnil velmi podstatnou část staroegyptského literárního odkazu, od pohádek a pověstí, přes milostnou poezii a Knihu mrtvých, až po největší dodnes dochovaný lékařský papyrus. V přístupných a čtivých poznámkách a komentářích ke svým překladům staroegyptských literárních děl, vždy odpovídajících nejnovějšímu stupni bádání – k němuž ostatně sám významně přispíval – a také v řadě menších článků a studií zároveň českou veřejnost seznamoval s nejrůznějšími stránkami tisícileté staroegyptské civilizace a kultury. Snad jen jeho nejbližší spolupracovníci a přátelé přitom věděli, že téměř na samém začátku svého dlouholetého archeologického působení v Egyptě, při své druhé účasti na tehdy československých terénních výzkumech v Abúsíru v roce 1980, se významně zapojil i do zkoumání dalšího významného časového horizontu abúsírského pohřebiště, tvořeného velkými šachtovými hrobkami z doby těsně před polovinou 1. tisíciletí př. n. l.

ŠACHTOVÉ HROBKY POZDNÍ DOBY

Velké šachtové hrobky z této doby tvoří specifickou skupinu staveb, kterou lze snad jen s malou nadsázkou považovat za vyvrcholení tisícileté tradice egyptské hrobové architektury, přinejmenším pokud jde o ochranu před útoky všudypřítomných vykradačů. Z celkového počtu o něco více než dvaceti dnes známých hrobek tohoto typu jich dobrá polovina zůstala nevykradena, i když v některých i tak zloději pracovali, naštěstí neúspěšně. To se týká i známé hrobky kněze Iufay v Abúsíru odkryté českou archeologickou expedicí před zhruba čtvrtstole- tím – bohužel zřejmě jediné nevyloupené hrobky tohoto typu na celém abúsírském pohřebišti.

Ústřední součástí tohoto typu hrobek je pohřební komora, postavená obvykle z masivních kamenných bloků na dně až 14 × 14 m velké a až asi 30 m hluboké šachty. Tato komora byla obvykle téměř zcela vyplněna masivním sarkofágem – často zdvojeným tak, že vnější část tvořily dva velké hranolovité bloky vápence, uvnitř s prohlubní pro vnitřní sarkofág (nejčastěji z čediče nebo metadroby), uzpůsobený do podoby ležící mumie, resp. boha zemřelých Usira; uvnitř mohla být ještě obdobně tvarovaná dřevěná rakev. Celá hrobka, včetně zasypání této velké šachty a vybudování nadzemní části nad jejím ústím, měla být v ideálním případě dokončena ještě za života toho, pro koho byla určena. Až do okamžiku pohřbu tak zůstávala pohřební komora přístupná pouze nízkou vodorovnou chodbou, která vycházela ze dna úzké šachty přiléhající z vnější strany k nadzemní ohradní zdi. Po skončení pohřebních obřadů byla samozřejmě i tato menší šachta a na ni navazující chodba zasypána, aby tak byla mumie zemřelého majitele hrobky navěky ochráněna. Vnitřní zdi pohřební komory a obvykle i stěny sarkofágů byly ve větší či menší míře pokryty početnými scénami a soubory náboženských textů (především úryvky z tzv. Textů pyramid, Textů rakví a Knihy mrtvých), které měly zemřelému usnadnit přechod do zsvětí a zaručit mu tam věčnou, ničím nerušenou blaženou existenci.

Nadzemní části těchto hrobek byly až na výjimky, jakou je cihlová ohradní zeď Iufaova pohřebního komplexu v Abúsíru, zničeny v pozdějších dobách, kdy podobně jako jiné dávné stavby sloužily jako pohodlný a snadno dostupný kamenolom. Podle dochovaných zbytků (často jen otisků malty na dně základového příkopu) se dá soudit, že je obvykle tvořila masivní kamenná zeď tvořící čtverec o délce strany 20–25 m. Podle některých nálezů (například dlouhých zaoblených bloků tvořících horní zakončení zdí) se zdá, že vnitřní prostory byly ještě dále členěny na uzavřené místnosti (sklady a kaple?) navazující na menší otevřené dvory, ale přesnější podobu nelze ani v jednom případě blíže rekonstruovat.

Hrobky tohoto typu jsou zatím známy jen z různých míst rozsáhlé nekropole spjaté s dávnou egyptskou metropolí Memfidou, tedy z dnešní Gízy, Abúsíru a Sakkáry; jedinou, navíc spornou, výjimkou je jedna z hrobek na lokalitě Kóm el-Ahmar/Šárúna nedaleko el-Minje, ležící asi 240 km jižně od Káhiry. Podle všeobecně přijímaného názoru, který už před více než půlstoletím poprvé vyslovil významný francouzský egyptolog Jean-Philippe Lauer, je předobrazem tohoto typu hrobek podzemí nejstarší egyptské pyramidy, monumentální stupňovité stavby faraona Necericheta (známějšího pod pozdějším označením Džoser) ze 3. dynastie v Sakkáře, tvořené rovněž masivní kamennou pohřební komorou vybudovanou na dně velké a hluboké šachty. Tato šachta byla podle všeho zpřístupněna dosud existující chodbou, vybudovanou pod jižní polovinou Stupňovité pyramidy v závěru dlouhé vlády faraona 26. dynastie Psametika I. (664–610 př. n. l.), tedy jen asi jednu nebo dvě generace předtím, než začala výstavba velkých šachtových hrobek.

Datování velké většiny dosud známých hrobek tohoto typu je prozatím spíše rámcové, přibližně mezi počátkem 6. století a rokem 525 př. n. l., kdy Egypt dobyla vojska perského vládce Kambýse a neklid v zemi a oslabení pozic předchozích elit, pro něž byly takové hrobky určeny, vedly k zastavení jejich další výstavby. Podstatně přesněji lze určit dobu vzniku jen u hrobek odkrytých českou archeologickou expedicí v Abúsíru. Na blocích zdíva Vedžahorresnetovy hrobky bylo nalezeno několik krátkých nápisů, zběžně načrtnutých uhlíky ze spáleného dřeva, které zmiňují 41. a 42. rok vlády. Panovník sice není uveden, ale jde zcela určitě o předposledního vládce 26. dynastie Chnemibre Ahmose II. (vládl v letech 570–526 př. n. l.), jehož jméno je ostatně uvedeno i na předmětech nalezených v základových depozitech pod nárožími

Vedžahorresnetovy hrobky. Obvodové zdivo této hrobky, pravděpodobně její nejmladší část, se tak dokončovalo někdy kolem roku 530 př. n. l., takže výstavba celého komplexu musela být zahájena možná už o několik let dříve, snad krátce po roce 535 př. n. l.

STAVBA ŠACHTOVÝCH HROBEK

Dobu potřebnou k vybudování tak velké a komplikované stavby lze jen odhadovat, pravděpodobně to byl minimálně jeden rok nebo i více. Hrobky tohoto typu se budovaly v řadě postupně na sebe navazujících kroků, na nichž se zřejmě podílely více či méně specializované skupiny dělníků, řemeslníků a umělců. Je proto pravděpodobné, že ve stejné době probíhala výstavba několika – nebo v Abúsíru možná všech – hrobek tohoto typu zároveň, tak jak jednotlivé skupiny pracovníků po dokončení své činnosti na jedné stavbě plynule přecházely na další. Všechny hrobky tohoto typu v Abúsíru tak byly zřejmě budovány mezi lety 535 a 525 př. n. l., později snad mohly pokračovat jen menší dokončovací práce. Prvním krokem, z hlediska starověkých Egypťanů mimořádně důležitým, byla volba místa pro vybudování takové stavby. Zatímco hrobky tohoto typu v Sakkáře leží v širším okruhu již zmíněného nejstaršího pyramidového komplexu faraona Necericheta/Džosera (fakticky pak zejména přímo v prostoru pyramidových komplexů prvního a posledního vládce 5. dynastie Veserkafa a Venise), zřejmě ve snaze získat pro sebe část posvátnosti tohoto území, spjatého už tehdy s tisíciletou tradicí, byly hrobky v Abúsíru postaveny na ploše do té doby zcela prázdné a nevyužitě (obr. 1).

Obr. 1 Celkový pohled na pohřebiště šachtových hrobek v Abúsíru z vrcholu Neferirkareovy pyramidy, Vedžahorresnetova hrobky je zcela vpravo (foto M. Frouz, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

O důvodech volby právě tohoto prostoru tak můžeme jen spekulovat, pravděpodobně byly – v souladu s myšlením starých Egyptanů – jak náboženské, resp. symbolické, tak ryze praktické, a konečné rozhodování ovlivnila jejich kombinace.

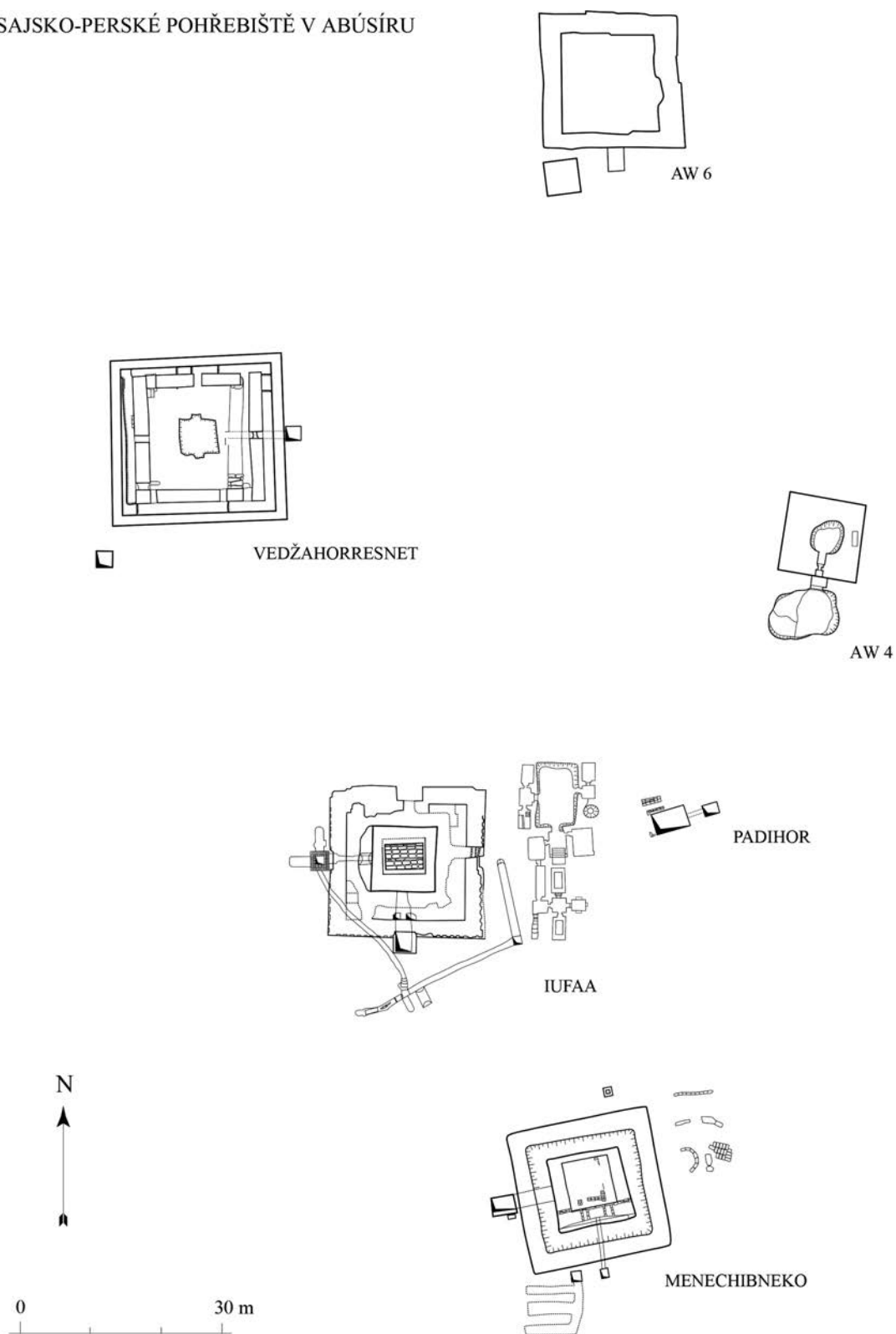
Přestože samotné území, kde se abúsírské velké šachtové hrobky nacházejí, zřejmě nebylo bezprostředně spojováno s určitými náboženskými představami (nebo to alespoň prozatím nevíme), leží v poměrně těsné blízkosti, resp. na průsečíku několika symbolicky velmi významných míst, jako byla skupina pyramidových komplexů panovníků 5. dynastie, vzdálená jen asi 200 m, nebo prostor kolem tzv. Abúsírského rybníka, přirozené vodní plochy, která na východním okraji pohřebiště existovala až do počátku minulého století a se svým nejbližším okolím byla odedávna jedním z nejdůležitějších náboženských center celé země. Jak si už před časem povšimnul prof. Miroslav Verner, leží navíc tyto abúsírské hrobky na optické spojnici mezi největšími egyptskými pyramidami v Gíze a nejstarší takovou stavbou v Sakkáře. V nedávné době bylo navíc jen ve vzdálenosti několika set metrů dále k jihu od abúsírských hrobek nalezeno poměrně rozsáhlé pohřebiště posvátných sokolů, pocházející sice zřejmě až z rané ptolemaiovské doby (4.–3. stol. př. n. l.), ale možná navazující na starší představy o posvátnosti právě tohoto místa.

Z ryze praktických důvodů bylo zřejmě pro budovatele těchto hrobek významné, že podloží pod tenkou povrchovou plochou písku tvoří mocná vrstva poměrně měkkých jílovců (ztvrdlého bahna třetihorního moře), do nichž bylo vcelku snadné hloubit rozsáhlé šachty (obr. 2). Jako možný argument pro volbu právě tohoto místa bývá uváděna i blízkost starších staveb

Obr. 2 Pohled do otevřené hlavní šachty Iufoovy hrobky (z východní strany), zcela dole je vidět strop pohřební komory (foto K. Smoláriková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

SAJSKO-PERSKÉ POHŘEBIŠTĚ V ABÚSÍRU

Obr. 3 Celkový plán pohřebiště velkých šachtových hrobek (kresba K. Smoláriková, L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

(zejména pyramidových komplexů a hrobek z doby Staré říše), které se mohly stát snadným a pohodlným zdrojem pro získávání stavebního materiálu. Prozatím se ale nenašly přesvědčivé doklady o tom, že tyto hrobky byly vybudovány z materiálu získaného rozebíráním starších staveb, ve kterých se přitom našly doklady o jejich destrukci z různých období (od Nové říše až po arabskou dobu), ale nikoli právě ze 6. stol. př. n. l. Předpokládaným důvodem pro volbu místa mohla být spíše blízkost pohřebišť zahraničních žoldnéřů (řeckých a maloasijských), kteří v té době tvořili úderné jádro egyptské armády a jimž veleli přinejmenším dva z vysokých egyptských hodnostářů zde pohřbených, Vedžahorresnet a Menechibneko.

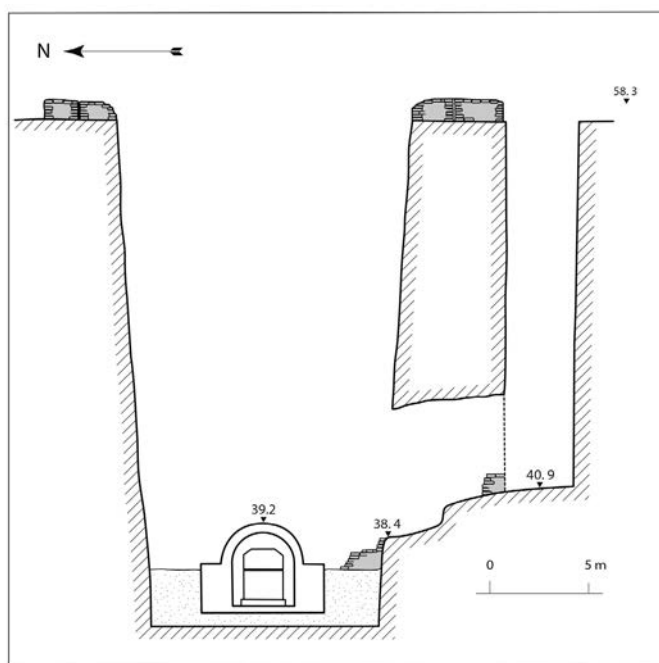
Druhým krokem po volbě místa bylo provedení obvyklých a z hlediska starých Egyptanů potřebných náboženských obřadů, a to včetně určení orientace stěn budoucí stavby podle světových stran. Na plánu této skupiny hrobek je ovšem zřetelně vidět, že to se ne vždy podařilo zcela přesně (obr. 3). Součástí obřadů bylo i uložení základových depozitů do mělkých jam vyhloubených pod nároží budoucí stavby. Tyto depozity, které zřejmě měly z neohrazeného univerza vymezit menší prostor vyhrazený právě a jen majiteli budoucí hrobky, obvykle tvořilo několik keramických nádobek a zejména malé tabulky z různých druhů kamene, dřeva a egyptské fajánse, symbolizující stavební materiály použité jak při výstavbě hrobky, tak možná i při jejích v symbolické rovině předpokládaných opravách. Na některých tabulkách je uvedeno i jméno tehdy právě vládnoucího panovníka, v tomto případě již zmíněného Ahmose II. Takové základové depozity se prozatím našly pouze pod nárožími Vedžahorresnetovy hrobky, která je pravděpodobně z celé této skupiny nejstarší, a není tak vyloučeno, že měly sloužit pro všechny tyto stavby.

Poté následovala zřejmě nejsložitější a časově nejnáročnější fáze výstavby celé hrobky, tedy vyhloubení rozsáhlé hlavní šachty. Současně s tím byla asi hloubena i menší vedlejší šachta (resp. v případě dvou abúsírských hrobek dvě vedlejší šachty) a následně i vodorovná chodba spojující dna obou šachet. Dno hlavní šachty pak bylo zasypáno vrstvou čistého písku, jejíž výšku nelze prozatím dostupnými prostředky změřit, protože z bezpečnostních důvodů nelze pracovat pod úrovní dna pohřební komory. Vrstva písku měla zřejmě jednak symbolický význam, protože díky pískovým nánosům vystupujícím z vody při opadání nilské záplavy byl tento materiál spojován s představami o novém počátku a přeneseně tedy o znovuzrození do věčné blažené existence, které bylo vytouženým cílem všech tehdejších zemřelých. Písek byl nepochybně důležitý i z ryze technického hlediska, protože jednak do určité míry izoloval pohřební komoru od vztlínající vlhkosti související s blízkou hladinou spodní vody, jednak tlumil případné otřesy při zemětřesení.

Na tuto vrstvu písku pak byla vybudována podlaha pohřební komory a na ni byla spuštěna a usazena spodní část sarkofágu, tvořená masivním vápencovým kvádrem. V případě Vedžahorresnetovy hrobky byl dlouhý 5,1 m, široký 2,75 m a vysoký 2,1 m a uprostřed měl prohlubeň pro uložení vnitřního sarkofágu. Jindy byl sarkofág umístěn rovnou na spodní vrstvu písku. Ke spouštění sarkofágu do potřebné hloubky se používala jednoduchá, ale velmi pracná a možná i nebezpečná metoda – velká otevřená šachta byla opět zasypána do úrovně terénu, aby tak nad její ústí bylo možné přivléct mnohatunový sarkofág, a to zřejmě na dřevěných sanicích nebo možná i pomocí kulatých trámů. Postupným odstraňováním písku po stranách pak spodní část sarkofágu klesala, dokud její horní hrana nebyla v úrovni dna vodorovné přístupové chodby navazující na malou vedlejší šachtu.

Ke spodní části vnějšího sarkofágu pak byly zčásti přistavěny boční stěny, a zejména (s výjimkou Iufaovy hrobky) systém určený pro udržení víka vnějšího sarkofágu ve zvednuté poloze tak, aby sarkofág zůstal otevřený až do okamžiku pohřbu a teprve pak mohl být uzavřen. Tvořily ho obvykle čtyři svislé kanály, přistavěné po dvou ke kratším stěnám spodní části vnějšího sarkofágu, nahore otevřené a dole opatřené malým otvorem uzavřeným zátokou – ta se otvírala až po pohřbu tak, aby písek „vytekl“ do ponechaného volného prostoru a víko tak pozvolna dosedlo do své definitivní polohy. V těchto kanálech byly na vrstvu písku o výšce necelého metru usazeny masivní dřevěné trámy (přibližně 30 × 30 cm), na nichž až do okamžiku pohřbu spočívaly výčnělky ponechané na bocích víka tohoto sarkofágu, tvořeného obvykle vápencovým hranolem o tloušťce dvou egyptských loktů (tj. asi 1,05 m) se skosenými delšími horními hranami. Toto víko sarkofágu se spouštělo stejným způsobem, jako jeho spodní část, muselo být ovšem usazeno co nejpřesněji na zmíněné dřevěné trámy nebo výjimečně i na kamenné sloupky postavené na horní ploše spodní části sarkofágu. Celý postup se tak velmi pravděpodobně opakoval přinejmenším dvakrát nebo možná i vícekrát, pokud se stejným způsobem spouštěl i obvyklý vnitřní sarkofág ve tvaru ležící mumie, vlastně vládce říše zemřelých Usira.

V další fázi byl vybudován masivní, často klenutý, strop pohřební komory (obvykle tvořený třemi vrstvami kamenných bloků o celkové tloušťce více než 1 m), v němž byly obvykle ponechány dva až tři otvory, uzavřené buď kamennými dlaždicemi, nebo velkými keramickými nádobami nahore otevřenými, z nichž do prostoru komory vyčnívalo pouze dno. Otevřený prostor mezi vstupem do této komory a vyústěním vodorovné přístupové chodby vedoucí z malé vnější šachty byl zakryt tunelem postaveným z nepálených cihel. Celá hlavní šachta pak byla opět zasypána, aby nad jejím ústím mohla pokračovat výstavba nadzemní části hrobky. Zároveň s tím probíhaly zřejmě i práce na vnitřní výzdobě pohřební komory (přinejmenším

S - N SECTION OF THE TOMB OF IUFAA

Obr. 4 Severojižní řez Iufaovou hrobkou (kresba L. Vařeková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 5 Iufaova mumie s pozlaceným obličejem, zčásti zakrytá sítí z různobarevných korálků; kolem jsou vidět zbytky zcela ztrouchnivělé původní dřevěné rakve a část čedičového vnitřního sarkofágu (foto M. Bárta, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 6 Scéna znovuzrození na východní stěně Iufaovy pohřební komory (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

vnitřní, ale možná i vnější sarkofág byly potřebnou výzdobou opatřeny již dříve), kdy scény a texty byly napřed překresleny červeně (s případnými černými opravami) a následně vytesány v mělce zahloubeném reliéfu.

Od tohoto vcelku běžného postupu se ve fázích následujících po spuštění spodní části vnějšího sarkofágu výrazně odlišoval další postup výstavby Iufaovy hrobky, zřejmě kvůli spěchu způsobenému jeho těžkou nemocí a očekáváním rychlé předčasné smrti (obr. 4). V jeho pohřební komoře tak nebyl použit obvyklý systém na spuštění víka vnějšího sarkofágu (v tomto případě 3,8 m dlouhé, 2,3 m široké, s tloušťkou přibližně 1 m, tedy o váze více než 20 tun), a to tak muselo být do definitivní polohy usazeno ručně, za pomoci trámů a provazů. Soudě podle četných kamenných bloků, nalezených kolem sarkofágu, spočívalo až do doby pohřbu na kamenných sloupcích. Teprve po vlastním pohřbu a uzavření Iufaova dvojitého sarkofágu byl dokončen i strop jeho pohřební komory, tvořený ovšem pouze jedinou vrstvou bloků – z tohoto důvodu zůstal nezdobený.

Do takto předem připravené hrobky pak bylo po provedení všech potřebných pohřebních obřadů, mj. tzv. obřadu otevírání úst, kterým byly zemřelému symbolicky navráceny životní schopnosti (tj. především jíst, pít, pohybovat se, apod.) uloženo mumifikované tělo zemřelého

hodnostáře. Současně s tím byly kolem jeho sarkofágu rozloženy součásti pohřební výbavy, které měly – podobně jako texty a scény na stěnách komory a sarkofágů – zemřelému usnadnit přechod do zásvětí a zaručit mu tam věčnou a nerušenou blaženou existenci (obr. 5-6). K nejdůležitějším patřily kanopy, tedy čtyři nádoby, v nichž byly uloženy a pryskyřicí zality vnitřnosti vyňaté z těla při mumifikaci, tedy játra, slezina, plíce a střeva; víka nádob připomínala lidskou hlavu, nebo v této době často měla podobu tzv. čtyř synů Horových (Amset lidskou, Hapi paviání, Duamutef šakalí, Kebehsenuf sokolí), kteří byli považováni za mocné ochranné symboly (obr. 7). Stejný význam měly i texty na kanopách, které orgány v nich uložené svěřovaly do péče tradičních ochranných bohyní, tedy Esety, Nebthety, Neity a Selkety. Mumifikované tělo měly ostatně chránit i početné amulety, uložené přímo mezi obinadly, a také tzv. magické cihly, drobné kvádříky z nepálené hlíny s vepsanými úryvky ze 151. kapitoly Knihy mrtvých a doprovázené ještě dalšími symboly, uložené vždy u jedné ze stěn komory. Neméně důležité byly i svitky papyru, v této době obvykle obsahující výběr z kapitol Knihy mrtvých a také tzv. Amduat, tedy průvodce podsvětím. Nezbytné pro zemřelého byly i tzv. vešebty, malé sošky (nejčastěji z egyptské fajánse, ale i z jiných materiálů), které za něj měly v zásvětí plnit pracovní povinnost v případě, že by byl povolán ke stavbě hrází, kopání kanálů nebo jiným podobným činnostem (obr. 8). Významní hodnostáři, k nimž patřili majitelé velkých šachtových hrobek v Abúsíru, měli u sebe obvykle více než 400 takových sošek, tedy po jedné na každý z 365 dní v roce, a další jako případné náhradníky, písaře nebo dohlázele. Tyto sošky byly opatřeny nejdůležitějším titulem a jménem zemřelého a rovněž jménem jeho matky (to bylo už ve starém Egyptě vždy jistější než jméno otce), aby tak sloužily právě jen tomu, komu byly určeny. K pohřební výbavě patřily i modely obětních stolků, nádoby s posvátnými mastmi a oleji, miniaturní nástroje apod.

Obr. 7 Iufovy kanopy – nádoby na vnitřnosti vyňaté z těla při mumifikaci (foto M. Zemina, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 8 Iufaovy vešebty - sošky služebníků zajišťujících za majitele hrobky pracovní povinnosti v zásvěti (foto P. Košárek, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Po pohřbu pak byly proraženy otvory ve stropě pohřební komory, do té doby uzavřené kamennými dlaždicemi nebo dny velkých keramických nádob, aby písek z hlavní šachty mohl vyplnit i celý vnitřní prostor, a tak ho ještě dále zabezpečit. Tato operace asi nebyla vždy úplně bezpečná, a proto například v hrobce generála Menechibnekona zůstaly otvory ve stropě zazděné (viz obr. 11). Poté byl zazděn vstup do pohřební komory a na jeho vnější stěnu byla do omítky vepsána formule obsahující jméno zemřelého, aby se tak jeho duchovní substance v případě, že by opustila hrobku, dokázala zase vždy vrátit na správné místo. Nakonec byla zasypána i úzká přístupová šachta, a tím měl být zaručen věčný nerušený klid zemřelého.

Podle náboženských představ starých Egyptanů mělo zemřelého v ideálním případě do hrobu doprovázet všechno, co přišlo do styku s jeho mrtvým tělem, aby mu tak ani sebemenší částička jeho tělesné schránky nechyběla v jeho posmrtné věčné existenci. Velké šachtové hrobky, včetně těch abúsírských, bývají proto doprovázeny podzemními skrýšemi, do nichž byly uloženy zbytky materiálů, které byly použity při mumifikaci jejich zemřelých majitelů, a to včetně nádob a dalšího vybavení. V Abúsíru byly podobné sklady mumifikačních materiálů a vybavení prozatím nalezeny u tří velkých šachtových hrodek, a to Vedžahorresnetovy, Menechibnekonovy a Vahibremerineitovy (viz příspěvek K. Smolárikové v tomto svazku). Ve všech třech případech byly tyto mumifikační depozity uloženy do šachet vyhloubených jižně od jihozápadního rohu obvodového zdiva hrobky; tato poloha zřejmě souvisela s dosud ne zcela jasnou náboženskou symbolikou. Soudě podle velikosti těchto mumifikačních depozitů, které obsahovaly i více než 300 velkých keramických zásobnic (často větších než 60 cm) a desítky

dalších menších nádob a dalšího náčiní, bylo sem možná ukládáno celé vybavení dílny, tak aby mumifikace dalšího zemřelého začínala vždy se zcela novými materiály a dalším vybavením.

Mumifikační depozity nalezené v Abúsíru jsou mimořádně cenné a v některých ohledech unikátní mezi všemi obdobnými nálezy z celého Egypta. Na jednotlivých nádobách nalezených v prostoru hrobky generála Menechibnekona se dochovalo několik desítek krátkých přípisů, které udávají původní obsah zásobnic, ale i datum, kdy měl být příslušný materiál použit v průběhu mumifikace, která měla v ideálním případě trvat 70 dní. Soubor těchto textů tak představuje prozatím zřejmě nejúplnější písemný pramen pro poznání staroegyptských postupů při mumifikaci lidí – mumifikace posvátných býků Ápidů je známa z detailního popisu na pozdním papyru uloženém dnes ve Vídni. Mumifikační depozit odkrytý nedávno v těsné blízkosti obvodní zdi hrobky AW 6 je se svými více než 370 velkými keramickými zásobnicemi a mnoha dalšími předměty zřejmě největším nálezem tohoto druhu v Egyptě. Kromě větších i menších keramických nádob zde byly nalezeny i čtyři zcela prázdné a evidentně nikdy nepoužité vápencové kanopy (nádoby určené pro uložení vnitřností vyňatých z těla při mumifikaci). Podle textů na nich dochovaných byly určeny pro jinak neznámého hodnostáře Vahibremerineita, jehož matkou byla paní Irturut, velmi pravděpodobně majitele celé hrobky. Protože tyto kanopy byly nalezeny ve svrchní vrstvě nádob souvisejících s mumifikací příslušného hodnostáře, byly zřejmě mezi posledními předměty odváženými z mumifikační dílny po skončení celého procesu. Je tedy možné, že byly použity jen jako symbolické předměty poskytující rituální ochranu zemřelého těla během tohoto procesu – na četných vyobrazeních mumifikace dochovaných v různých verzích Knihy mrtvých jsou obvykle čtyři takové kanopy umístěny přímo pod lůžkem, na němž mumifikace probíhala.

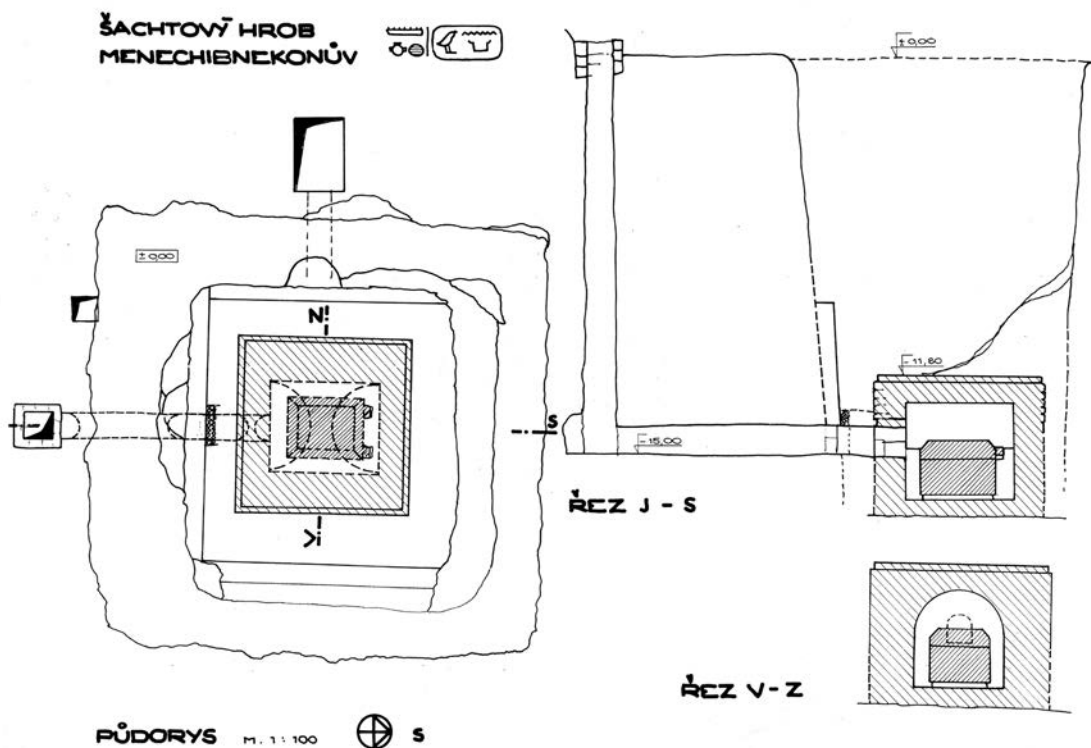
Jakkoli tento typ hrobek poskytoval zřejmě největší možnou ochranu proti všudypřítomným starověkým lupičům, ti si nakonec v řadě případů dokázali najít cestu do pohřební komory, a především i k jejímu z jejich hlediska nejcennějšímu obsahu, tedy mumii zemřelého. V Abúsíru se to, bohužel pro egyptology, podařilo ve všech dosud odkrytých hrobkách tohoto typu s jedinou výjimkou Iufaova hrobového komplexu, kde lupiči rovněž pracovali, avšak nakonec se zastavili jen asi jeden až dva metry nad stropem pohřební komory – důvodem byly pravděpodobně obavy z rychle vysychajících a drolicích se stěn velké šachty. Lupiči v těchto hrobkách sice obvykle dokázali najít a rychle vyčistit malou přístupovou šachtu a zčásti i vodorovnou chodbu, která vycházela z jejího dna. Aby se však dostali do nitra pohřební komory, museli obvykle odstranit velkou část písku z hlavní šachty, což představovalo obvykle několik set, ale například u Iufaovy hrobky i podstatně víc než jeden tisíc, krychlových metrů materiálu, který bylo nutno těžít z mnohametrové hloubky. Ostatně právě proto možná nakonec přerušili práci v této hrobce, jejíž pohřební komora leží až v hloubce kolem dvaceti metrů pod úrovní terénu.

Ve chvíli, kdy se lupiči dostali na strop pohřební komory, bylo pro ně už snadné proniknout dovnitř – ironií osudu jim k tomu často napomáhaly již zmíněné ponechané otvory, které měly být po pohřbu otevřeny. Prolomit víko vápencového vnějšího sarkofágu byla rutinní kamenická práce, byť si nepochybně také vyžádala určitý čas. Jen o málo větším problémem bylo prorazit víko vnitřního sarkofágu, vytesaného z podstatně tvrdších druhů kamene, ale k tomu posloužila metoda známá i z jiných částí světa (a například používaná i ve středověkém hornictví), tedy střídavé rozdělování ohně na víku a jeho prudké zchlazování vodou, dokud kámen nepopraskal natolik, že ho bylo možné rozbít na menší kusy. Vylupování takových hrobek bylo tedy velmi

náročné na čas a zřejmě i na pracovní sílu, protože se na něm muselo dlouhodobě podílet přinejmenším několik desítek lidí. Odměnou, alespoň v případě abúsírských hrobek, jim ovšem – soudě podle Iufaovy mumie – bylo jen dvacet tenkých zlatých plíšků, které měly chránit konečky prstů na ruku i nohou zemřelého, případně ještě několik drobných amuletů z pozlacené mědi (jako u mumie Gemenefhorbaka uložené v jedné z vedlejších komor Iufaovy hrobky), tedy dohromady sotva několik gramů tohoto cenného kovu; vskutku minimální odměna ve srovnání s obrovskou prací předtím vynaloženou. Podle archeologických nálezů se zdá, že k vyloupení abúsírských hrobek tohoto typu došlo nejpozději ve 4.–5. století n. l., tedy v závěru antické doby.

MAJITELÉ ŠACHTOVÝCH HROBEK V ABÚSÍRU

Soudě podle povrchové archeologické prospekce, satelitních i leteckých snímků a výsledků geofyzikálního měření obsahuje abúsírské pohřebiště z poloviny 1. tis. př. n. l. v západní části české archeologické koncese pět velkých šachtových hrobek a přinejmenším šest menších staveb tohoto typu. Všechny zřejmě vznikly a byly použity během poměrně krátké doby nepřesahující jednu generaci (zhruba 30 let), a představují tak jedinečnou „časovou konzervu“ pro poznání myšlení a náboženských představ vyšších vrstev egyptské společnosti v převratné době, kdy tato země definitivně ztratila své do té doby značně výlučné postavení regionální velmoci a stala se součástí většího mnohonárodnostního a multikulturního celku starověkého světa – postupně perské říše, helénistické oblasti, římské (resp. byzantské) říše a nakonec arabského, resp. islámského světa.

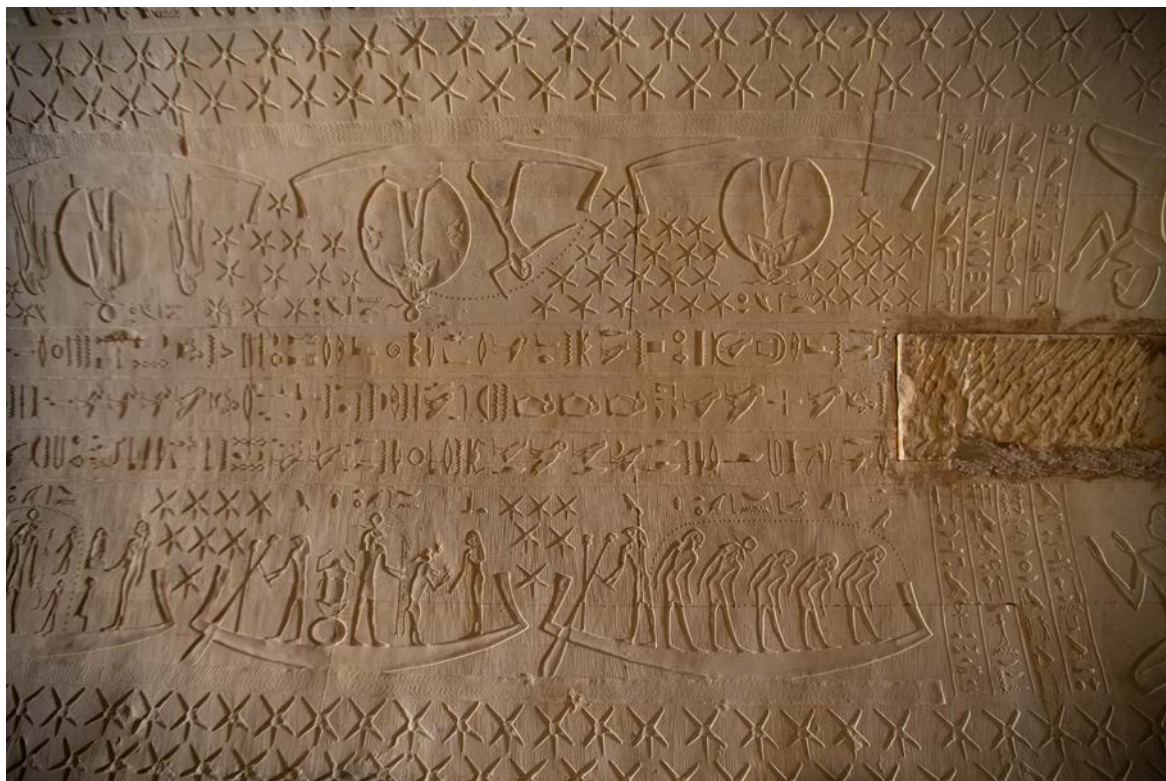
Obr. 9 Plánek Menechibnekonovy hrobky a řez touto hrobkou (kresba M. Balík, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 10 Detail reliéfní výzdoby pohřební komory Menechibnekonovy hrobky – strážci páté zásvětní brány na jižní stěně (foto M. Frouz, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Ze všech těchto hrobek byly prozatím prozkoumány tři velké a dvě menší stavby, výzkum další velké struktury stále pokračuje. Jako první byla v letech 1980–1993 zkoumána hrobka velitele zahraničních žoldněrů a admirála Vedžahorresneta, který po dobytí země Peršany používal už jen titul „vrchní lékař Horního a Dolního Egypta“. Vedžahorresnet byl dlouho známý díky své soše dnes uložené ve vatikánském Museu Gregorianu, na níž se dochoval dlouhý biografický nápis, popisující jeho působení a roli v době perského vpádu; tento text mj. českým čtenářům zpřístupnil právě Břetislav Vachala. Podle tohoto textu se Vedžahorresnet po porážce Egypta stal jedním z nejbližších místních spolupracovníků nových perských vládců země, Kambýse a po něm Dareia I., pro něž údajně dokonce vytvořil tradiční hieroglyfickou titulaturu. Bývá proto v novodobé literatuře někdy označován za „kolaboranta“ nebo dokonce „zrádce“, ale zřejmě šlo jen o způsob, jak se vyrovnat s nastalou situací, kdy se z Peršanů, tradičních nepřátel Egypta (označení Peršanů, tedy „Médů“, se dokonce používalo jako nadávka), stali noví vládcí země, kteří měli plnit úkoly tradičně připisované egyptským faraonům, tedy především v symbolické rovině udržovat řád světa a být prostředníkem mezi světem bohů a lidí.

Výzkum hrobky dříve neznámého kněze Iufay, odkrývané v letech 1995 až 2004, přinesl řadu překvapení. Nejcennějším – a zároveň i z mediálního hlediska nejzajímavějším – byl nález nevyložené pohřební komory, k němuž došlo v březnu roku 1996; vlastní dvojitý sarkofág byl pak otevřen až po důkladném stavebním zabezpečení prostoru pohřební komory, resp. celé spodní části hlavní šachty, o dva roky později (obr. 5). V této hrobce je na první pohled zřetelný nepoměr mezi poměrně nevýznamným postavením jejího majitele, který navíc zemřel brzy po zahájení své kariéry (ve věku maximálně 25 let), a velmi bohatou reliéfní výzdobou jeho pohřební komory i obou sarkofágů – vnějšího i vnitřního, kde jsou obsaženy i početné jinde

Obr. 11 Detail reliéfní výzdoby stropu Menechibnekonovy pohřební komory zobrazující část nočního putování slunce; vpravo je vidět kamenná deska uzavírající otvor ve stropě, kterým měl proudit dovnitř komory písek z hlavní šachty (foto M. Frouz, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

prozatím nedoložené texty. Jeho vlastní pohřební komora tak byla zřejmě dokončena až po Iufaově pohřbu, celá hrobka ovšem posloužila ještě k pohřbům dalších čtyř osob, podle všeho jeho blízkých příbuzných; jako prozatím jediná stavba tohoto typu v Abúsíru fungovala tedy jako společná rodinná hrobka. Podobně jako hlavní pohřební komora zůstaly i ostatní součásti hrobky nevyloupeny a přinesly tak jedinečné informace o tehdejšímu způsobu pohřbívání a používané hrobové výbavě.

Majitel další hrobky, generál Menechibneko, jehož hrobka byla zkoumána v letech 2002 až 2011 (obr. 9–10), byl do té doby známý pouze ze dvou soch, z nichž jedna je uložena v Berlíně a druhá zčásti v Nantes a v Neapoli. Jeho pohřební komora byla sice již ve starověku vyloupena, ale zůstala zachována jak bohatá výzdoba jeho pohřební komory a sarkofágů (obr. 11), tak i některé zajímavé a unikátní předměty z jeho pohřební výbavy, mj. malé fajánsové pečetítko se znakem pohřebiště. Jedinečný a mimořádně cenný byl i již zmíněný nález jeho mumifikačního depozitu, v němž byly kromě četných keramických zásobnic objeveny i úmyslně rozlámané zbytky pohřebního lůžka a také kovový klystýr, použitý při vlastním procesu mumifikace.

Od roku 2015 je zkoumána v pořadí již čtvrtá velká šachtová hrobka, která patřila hodnostáři Vahibremerineitovi (obr. 12). Toto osobní jméno, mj. obsahující jména dvou vládců egyptské 26. dynastie Vahibrea Psametika I. (vládl 664–610 př. n. l.) a Haaibrea Vahibrea (vládl 589–570 př. n. l.), je sice pro dobu kolem poloviny 1. tisíciletí př. n. l. poměrně běžné, ale žádného z jeho dnes známých nositelů prozatím nelze s majitelem této abúsírské hrobky ztotožnit.

Obr. 12 Snímek pořízený fotoaparátém zavěšeným na draku zachycuje stav hrobky AW-6 během výzkumu (foto V. Brůna, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Z menších staveb tohoto typu v Abúsíru byly prozatím prozkoumány hrobky královského dvořana Padihora s miniaturní, ale zajímavě zdobenou pohřební komorou, a struktura AW 4, se sarkofágem uloženým přímo na dně 22 m hluboké šachty, v níž nebyl nalezen jediný písemný doklad, a její majitel tak zůstává zcela neznámý.

Soudě podle několika zlomků papyru a popsaných střepů nádob, které byly nalezeny v blízkosti Iufaovy hrobky a v Menechibnekonově pohřební komoře, bylo toto pohřebiště velkých šachtových hrobek používáno ještě na samém konci 6. stol. př. n. l. Několikrát se tu totiž opakuje údaj o 21. nebo 22. roku vlády, a přestože panovník není nikdy uveden jménem, téměř s naprostou jistotou jde o Dareia I., který vládl od roku 523 př. n. l. Je tak možné, že přinejmenším někteří majitelé těchto velkých šachtových hrobek v Abúsíru byli do svých hrobových komplexů uloženi až v této době, tedy na samém konci 6. století př. n. l. nebo možná ještě o něco později. Žádná další velká, a zřejmě ani menší hrobka tohoto typu tu ale v té době už nevznikla, a nejpozději před polovinou 5. stol. př. n. l. už toto místo bylo stejně opuštěné, jako nedaleké pyramidy a hrobky z doby téměř o dva tisíce let starší.

Břetislav Vachala tak byl u počátků jednoho z hlavních směrů výzkumu českého archeologického týmu na staroegyptském pohřebišti v Abúsíru, a přestože se pak ve své vědecké práci k velkým šachtovým hrobkám z poloviny 1. tis. př. n. l. už nikdy nevrátil, vždy se živě

zajímal o další postup v jejich zkoumání. Bylo tomu tak i v dobách, kdy svůj milovaný vědní obor nakrátko opustil a zastával pozici velvyslance České republiky v Egyptě – šťastnou náhodou právě v době, kdy byla odkryta zřejmě jediná nevyloupená hrobka tohoto typu v Abúsíru, která patřila knězi Iufaovi a jeho rodině.

LITERATURA

BAREŠ, LADISLAV

- 1999 *The Shaft Tomb of Udjahorresnet at Abusir. With a chapter on pottery by Květa Smoláriková and an appendix by Eugen Strouhal*, Praha: Karolinum [Abusir IV].
- 2003a „Velké šachtové hrobky z Pozdní doby – nejbezpečnější staroegyptské hrobky“, v: Onderka, Pavel (ed.). *Egypt za vlády faraonů. Výstava (2003–2004: Uherské Hradiště)*, Moravská Třebová: Aegyptus, s. 75–79.
- 2003b „Vedžahorresnet – tradicionalista, pragmatik, nebo zrádce?“, v: *Pražské egyptologické studie – Supplementa 1*, Praha: České národní egyptologické centrum a Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze, s. 81–89.
- 2006a „Social status of the owners of the large Late Period shaft tombs“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2005. Proceedings of a Conference Held in Prague (June 27 – July 5, 2005)*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 1–17.
- 2006b „Pozdní doba na abúsírské nekropoli/The Late Period at the Abusir Necropolis“, v: Benešová, Hana – Vlčková, Petra (eds.). *Abúsír – tajemství pouště a pyramid/Abusir – Secrets of the Desert and the Pyramids*, Praha: Národní muzeum – Český egyptologický ústav, České národní egyptologické centrum, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze, s. 162–175.
- 2010 „Úřad je úřad, aneb i mrtví potřebují „razítka“ (K nálezu pečeti se znakem pohřebiště v Menechibnekonově hrobce v Abúsíru)“, *Pražské egyptologické studie 7*, s. 31–32.
- 2011 „Magické cihly a ochranné symboly v šachtových hrobkách Pozdní doby v Abúsíru (Egypt)“, *Pražské egyptologické studie 8*, s. 27–30.
- 2020 „Abúsír v 1. tisíciletí př. n. l.“, v: Bárta, Miroslav (ed.). *Sluneční králové. Studie*, Praha: Národní muzeum a Univerzita Karlova, s. 145–156.
- 2021 „The Saite-Persian Cemetery at Abusir in 2020“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2020*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 295–302.
- 2022 „The large Late Period shaft tombs at Abusir – continuity and change (a case study)“, *Pražské egyptologické studie 28*, s. 7–27.

BAREŠ, LADISLAV – BĚLOHOUBKOVÁ, DANA – LANDGRÁFOVÁ, RENATA – SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

- 2018 „Další šachtová hrobka v Abúsíru – zatím více otázek, než odpovědí“, *Pražské egyptologické studie 20*, s. 3–11.

BAREŠ, LADISLAV – JANÁK, JIŘÍ – LANDGRÁFOVÁ, RENATA – SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

- 2022 „Preliminary report on the archaeological excavation of the large Late Period shaft tomb AW-6 (of Wahibre-mery-Neith?) at Abusir“, *Pražské egyptologické studie 28* (v tisku).

BAREŠ, LADISLAV – SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

- 2008 *The Shaft Tomb of Iufaa*, vol. I: *Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XVII].

2011 *The Shaft Tomb of Menekhibnekau*, vol. I: *Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XXV].

JANÁK, JIŘÍ – LANDGRÁFOVÁ, RENATA

2010 „Návod na výrobu mumie. Texty z depozitu balzamovačů v šachtové hrobce generála Menechibne-kona“, *Pražské egyptologické studie* 7, s. 68–71.

JANÁK, JIŘÍ – LANDGRÁFOVÁ, RENATA – MÍČKOVÁ, DIANA

2020 „Iufaa jako kněz slunečního boha: z východní stěny pohřební komory kněze Iufay v Abúsíru“, *Pražské egyptologické studie* 20, s. 64–74.

LANDGRÁFOVÁ, RENATA – BAREŠ, LADISLAV – MÍČKOVÁ, DIANA

2022 *The Shaft Tomb of Menekhibnekau*, vol. II: *Texts*, Prague: Faculty of Arts, Charles University (v tisku).

LANDGRÁFOVÁ, RENATA – JANÁK, JIŘÍ

2016 „Hadí encyklopedie egyptského kouzelníka: z textů v pohřební komoře kněze Iufay v Abúsíru“, *Pražské egyptologické studie* 16, s. 65–74.

2021 „A Handbook of a Kherep-Selket from the Tomb of Iufaa: the Book of Primeval Snakes“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 148/2, s. 180–206.

LANDGRÁFOVÁ, RENATA – JANÁK, JIŘÍ – MÍČKOVÁ, DIANA

2021 „Iufaa as a sun priest and his false window. Going forth into daylight at the eastern horizon“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2020*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 347–357.

LANDGRÁFOVÁ, RENATA – MÍČKOVÁ, DIANA

2018 „Nové mýty o starých bozích. Ze stěn pohřební komory kněze Iufay“, *Pražské egyptologické studie* 20, s. 57–70.

2019 „Prokletí starých Egyptanů? Magický text na ochranu proti zlodějům ze šachtových hrodek v Abúsíru“, *Pražské egyptologické studie* 22, s. 54–67.

2020 „Purification of the Whopper: The Royal Purification Ritual in the Shaft Tomb of Iufaa at Abusir“, v: Coppens, Filip – Vymazalová, Hana (eds.). *11. Ägyptologische Tempeltagung: The Discourse between Tomb and Temple, Prague, May 24–27, 2017*, Wiesbaden: Harrassowitz [Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 3,6], s. 183–207.

2021 „Secrets of the laboratory (jz). The mummification ritual on the southern wall of the burial chamber of Iufaa at Abusir“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2020*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 359–369.

SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

2006 „The Step Pyramid – a constant inspiration to the Saite Egyptian“, v: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2005. Proceedings of a Conference Held in Prague (June 27 – July 5, 2005)*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 42–49.

2009a „Depozit balzamovačů u Menechibnekonovy šachtové hrobky“, *Pražské egyptologické studie* 6, s. 5–7.

2009b „Embalms' deposits of the Saite tombs at Abusir“, *Göttinger Miszellen* 223, s. 79–88.

2010 „Embalms' caches in the shaft tombs at Abusir“, *Egyptian Archaeology* 36 (Spring 2010), s. 33–35.

Ladislav Bareš

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; ladislav.bares@ff.cuni.cz

Kdo jednou odešel, ten se už nevrátí... Balzamovací depozity ze sajsko-perského pohřebiště v Abúsíru

Květa Smoláriková

ABSTRAKT

Archeologické výzkumy rozsáhlých komplexů šachtových hrobek vysokých hodnostářů na sajsko-perském pohřebišti v Abúsíru přinesly v posledních dekádách velké množství zcela zásadních informací. Značnou pozornost vyvolaly hlavně ohromné, intaktní balzamovací depozity, které přinášejí dosud málo známá data vážící se ke způsobu balzamování v Pozdní době, kdy byl Egypt vystaven intenzivním vlivům kultur východního Středomoří.

KLÍČOVÁ SLOVA

balzamovací depozity – sajsko-perské pohřebiště v Abúsíru – Vedžahorresnet – Iufaa – Menechibneko – Vahibremerineit

Břěta Vachala byl velkým milovníkem a respektovaným znalcem egyptské literatury a pro české čtenáře a zájemce o písemný odkaz starověkého Egypta připravil překlady mnoha zajímavých naučení a nádherných pohádek. Nemohl se proto vyhnout ani známé sbírce Písni harfeníka (Vachala 1989: 137) z hrobky krále Antefa, která se přímo dotýká smutné pomíjivosti našeho života na tomto světě: „proto se raduj a žij, žij z každého krásného dne. Člověku není dáno vzít si své věci s sebou. Kdo jednou odešel, ten se už nevrátí.“

Ve starém Egyptě měl pozemský život plný radosti a veškerého potěšení pokračovat i po smrti na onom světě a ideálně měl trvat věčně. Každý jen trochu movitý Egyptan pro jeho úspěšné dosažení vyvíjel již na zemi značné úsilí v neutuchající snaze docílit splnění tohoto záměru. Připravoval si nejen nádhernou hrobku pro své věčné spočinutí, ale nezapomínal ani na své tělo, které prostřednictvím nákladného balzamovacího procesu mělo co nejdokonalejším způsobem zachovat svou pozemskou podobu, aby jeho nesmrtelná duše *ka*, která opustila tělo v okamžiku smrti, nebloudila a měla se kam vrátit v den spojení se zemí (Smoláriková 2011: 45–51). Tělesná schránka tak měla zůstat díky mumifikaci navždy neporušená a spočívat ve své hrobce – věčném příbytku blaženého zemřelého, žijícího navěky v novém zářícím těle. Tento po rituální i fyzické stránce náročný proces znamenající přechod smrtelného člověka do věčného žití měl prokazatelně velmi dlouhou tradici, a je proto s podivem, že se nám informace o jednotlivých etapách jeho průběhu nezachovaly v množství, které by odpovídalo jeho důležitosti. Zmínky na papyrech a scény na stěnách hrobek mají většinou náboženský charakter, jsou často jen fragmentární a vztahují se k závěrečným fázím balzamování, když už je mumie prakticky hotová (Spencer 1991: 134, fig. 47).

Zdá se, že mnohem jasnější světlo na proces balzamování mohou vrhnout nové a důkladně analyzované nálezy balzamovacích depozitů pocházejících z archeologických výzkumů pohřebišť. Stále totiž nevíme, jak přesně probíhal celý složitý a časově náročný proces, kdy, kolik a jaké suroviny balzamovači používali. V posledních dekádách se naštěstí množí informace o objevech a následném zdokumentování depozitů balzamovačů, které byly předtím na okraji zájmu archeologů, nebo se z neznalosti mylně interpretovaly. Jedná se v hlavní míře o podzemní prostory nebo i povrchové mělké jámy na okraji pouště, do kterých se ukládaly zbytky veškerého neupotřebeného materiálu, který balzamovači využívali v průběhu celého procesu balzamování trvajícího zpravidla 70 dní. Nacházely se většinou v blízkosti samotné hrobky nebo pohřebního komplexu. V případě, že byly menší, ukládaly se do amfor i v samotné pohřební komoře. Podle respektovaných egyptských náboženských představ nesměly být jako rituálně nečisté předměty, které přišly do kontaktu s tělem zemřelého a obsahovaly jeho životní esenci, použity pro jinou osobu, ale měly zůstat navždy spojené s majitelem a pochované spolu s ním. Depozity jsou často značně devastované zloději hledajícími cenné předměty z pohřební výbavy zemřelého, nebo jsou jako celky příliš malé na to, aby nám poskytly dostatečné množství dat. Byly odkryté na různých lokalitách po celém území Egypta (Ikram – López Grande 2011: 105–228). Několik se v poslední době podařilo identifikovat a podrobněji analyzovat v průběhu archeologických výzkumů šachtových hrobek i na sajsko-perském pohřebišti v Abúsíru (více viz Bareš v tomto svazku). Jejich vlastníky byli významní hodnostáři závěru sajského období: admirál Vedžahorresnet nebo enigmatický kněz Iufaa. Jeden z depozitů, který patřil admirálovi Menechibnekonovi, byl nejen neporušený a výborně zachovaný, ale i neskutečně rozsáhlý. Doposud se jedná o jeden z největších objevených balzamovacích depozitů, jaký patřil k soukromému pohřbu – obsahoval víc než 330 amfor s desítkami hieratických a démotických nápisů, s konkrétními údaji o množství a druhu použitého materiálu a jeho časových sekvencích. V roce 2021 byl objeven trochu větší, a tedy největší dosud známý depozit obsahující přibližně 370 transportních amfor egyptské provenience, ale i mnoho řeckých importů. Ten pravděpodobně patřil muži jménem Vahibremerineit. Ve srovnání s 60–70 amforami patřícími Vedžahorresnetovi, s 10–12 náležíci Iufaaovi a jeho příbuzným v jižní a západní části pohřebního komplexu a s jednou nádobou ve vedlejších hrobkách Nekona a Gemenefhorbaka je to zarážející nepoměr, který není snadné vysvětlit. Archeologický výzkum tak přináší nejen tolik hledané informace o procesu balzamování, ale i množství nových, neočekávaných otázek.

VEDŽAHORRESNETŮV BALZAMOVACÍ DEPOZIT

Je nesporné, že i když Vedžahorresnetův balzamovací depozit obsahoval přibližně „jen“ 70 transportních amfor se zbytky balzamovacího materiálu a byl navíc porušený zloději, z historického hlediska je nejdůležitějším nálezem svého druhu na celém sajsko-perském pohřebišti v Abúsíru (Bareš – Smoláriková – Strouhal 2005: 95–106). Patřil totiž jedné z nejznámějších osobností Pozdní doby, kterou její angažování se v uspořádání egyptsko-perských vztahů po dobytí Egypta Peršany zavedlo v závěru její vojenské kariéry daleko za hranice vlasti, až do centra Perské říše – do elamských Sús. Text na Vedžahorresnetově slavné naomorfni soše dokládá úspěšné splnění nelehké mise, návrat do Egypta a konečně, po dosud nespecifikované době, spočinutí jeho mumifikovaného těla v monumentální, i když značně nedokončené hrobce (Smoláriková 2015: 151–164). Samotný balzamovací depozit uložený v šachtě hluboké kolem

10 m se nacházel asi 4 m od jihozápadního rohu mohutné vápencové ohradní zdi. V terénu nebylo ústí šachty o rozměrech 2,30 × 2,40 m příliš viditelné, neušlo však pozornosti zlodějů, kteří depozit těžce poničili, takže ani jedna amfora se nezachovala celá. Na menších nádobách vložených do velkých transportních amfor byly stále patrné zbytky jemného zčernalého plátva nasáklého olejem, pryskyřicí, myrhou a dalšími organickými materiály užívanými balzamovači v průběhu mumifikace. Velmi fragmentárně byly zachované i otevřené nádoby/mísy (tzv. *cooking pots/goldfish*) nebo pohárky, které nesly krátké hieratické a démotické nápisy konkretizující původní obsah.

BALZAMOVACÍ DEPOZITY IUFAAOVA POHŘEBNÍHO KOMPLEXU

Samotný Iufaa sice věnoval nadměrnou pozornost výzdobě své pohřební komory a textům, které se nacházely na jejích stěnách a na sarkofázích, avšak jeho balzamovací depozit se skládal se sotva desítky transportních amfor rozesetých po spleti dlouhých spojovacích chodeb v jižní části komplexu. Mnohem zajímavější byla situace s balzamovacími depozity Iufaaovy sestry Imachetchetresnety a staršího muže, kteří byli pohřbeni v nejzápadnější části 30 m dlouhé vedlejší, jižní chodby (obr. 1). Jeden depozit byl uložen v hluboké nice obložené vápencovými bloky, přičemž vstup byl zatarasen vápencovými bloky rozdílné velikosti a kvality. Uvnitř se nacházelo pět velkých transportních amfor vyplněných menšími nádobami. Není bez zajímavosti, že na podlaze niky byly v písku roztroušené zbytky štukem pokryté obličejové masky,

Obr. 1 Čištění Imachetchetresnety balzamovacího depozitu *reisem* Ahmedem a autorkou článku (foto K. Voděra, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Obr. 2 Nekonův balzamovací depozit z vedlejší západní šachty Iufaaova pohřebního komplexu (foto K. Voděra, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

malované zlatou a modrou barvou, a drobné fajánsové korálky. Druhá nika byla vysekaná do jižní stěny chodby jen velmi hrubě a obsahovala kromě fragmentárně zachovaných menších nádob dvě neporušené amfory napěchované zbytky jemného plátna, které se však rozpadalo na jemný hnědý prášek. Na zlomcích nádob bylo viditelných několik krátkých nápisů zmiňujících kromě jiného plátno a kadidlo (Bareš – Smoláriková 2008: 99–101).

Nečekaně jednoduchý a skromný byl balzamovací depozit Iufaaova bratra Nekona, pohřbeného v nádherné, vápencem obložené nice ve vedlejší západní šachtě. Skládal se pouze z jedné velké nádoby plné plátna, která byla včetně vyčnívající pokličky vtěsnaná do hlubší jámy před dřevěnou rakví s jeho mumíí (obr. 2). Podobně bídny byl i depozit dalšího Iufaaova bratra Gemenefhorbaka, jehož rakev a pohřební výbava byly uloženy do hrubě vysekané niky v severní zdi západní vedlejší šachty. Větší ovoidní nádoba obsahovala jen zcela zetlelé zbytky plátna (Bareš – Smoláriková 2008: 129–158).

Velikost a charakter balzamovacích depozitů osob pohřbených v Iufaaově pohřebním komplexu odpovídaly obecným pravidlům, které známe i z jiných pohřebišť v nedaleké Sakkáře (Lauer – Iskander 1956: 167–195), ale také z thébské oblasti v Horním Egyptě (French 2003: 221–224). Nevztahují se ovšem na dva ohromné balzamovací depozity patřící admirálovi Menechibnekonovi a zatím blíže neznámému Vahibremerineitovi, kteří byli pohřbeni na sasko-perském pohřebišti v Abúsíru.

MENECHIBNEKONŮV BALZAMOVACÍ DEPOZIT

Balzamovací depozit generála Menechibnekona se nachází v jihozápadním rohu jeho pohřebního komplexu a jen necelé 3 m od malé jižní šachty vedoucí do pohřební komory (Smoláriková 2009: 5-7). Byl uložen ve čtyřech poměrně rozsáhlých podzemních chodbách, do kterých se vstupovalo šachtou přibližně 10 m hlubokou, s ústím zpevněným několika řadami nepálených cihel.

Na podlaze tohoto ohromného prostoru ležely velké egyptské transportní amfory, uložené ve dvou až třech řadách nad sebou. Výjimku tvořila jen vstupní chodba, na jejímž konci stály, opřeny o zeď, důkladně rozebrané máry ze vzácného cedrového dřeva, na kterých nesli kněží Menechibnekonovu mumii předtím, než byla uložena do pohřební komory. Za zmínku určitě stojí, že cedrové dřevo, které se odjakživa do Egypta dováželo z Libanonu, bylo nesmírně drahé.

Zcela neporušený balzamovací depozit obsahoval kolem 330 transportních amfor, jejichž podstatná část se zachovala neporušená, tak jak byly původně do podzemních prostor uloženy (obr. 3). Jenom nepatrné množství následkem vlhka prasklo, když se horní řady propadly do spodnějších. Pozoruhodná je pečlivost, s jakou byly všechny do podzemních prostor uloženy, takže se jejich obsah, často velmi sypký, nesmíchal. Nezvyklý byl nálezný dvou malých fajánsových obětních oltářů bezprostředně u ústí šachty a vchodu do dlouhé spojovací chodby, které pravděpodobně souvisely s posledními zádušními obřady, než se šachta se zbytky balzamovacího materiálu zasypala.

Obr. 3 Balzamovací depozit v šachtové hrobce generála Menechibnekona (foto J. Krejčí, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Každá z amfor obsahovala nejrozmanitější druhy jak organického materiálu (různé příměsi hlíny, slámy, pilin, jemného plátna, pryskyřice a myrhy), tak látek minerálního charakteru (natronu). Nepříliš početné byly malé fajánsové pohárky a vůbec materiál z fajánse, naprostou vzácnost představovalo měděné náčiní (výlevka měděného klystýru). Nádherně zachovaná byla síťka z drobných barevných fajánsových korálků nebo jemné zlaté folie užívané na pozlacení nehtů zemřelého. Nesporně však celému depozitu dominoval široký repertoár kvalitních keramických nádob s povrchem pokrytým vysoce leštěným červeným slipem. Jednalo se o různě velké džbány, pohárky, misky, podnosy, stojany, pochodně, uložené do amfor buď celé, když byly malé a prošly hrdlem amfory, nebo rozbité, když měly větší rozměry. Převládá názor, že balzamovací depozit musel z náboženských důvodů obsahovat všechny předměty, které se v průběhu balzamování nějakým způsobem dotkly těla zemřelého a zůstala na nich jeho esence. Proto zřejmě není náhodou, že každá z amfor byla velmi důkladně zapečetěna silnou vrstvou sádry nebo bylo ústí překryté masivním táckem a ještě zpevněné sádro. Vrchní řady depozitu pokrývaly rákosové rohože a síťky, v nichž byly amfory dovezeny na pohřebiště (Bareš – Smoláriková 2011: 81–163).

Na povrchu několika amfor a keramických nádob byly stále čitelné krátké hieratické nebo démotické nápisy (Landgráfová – Janák 2011: 164–178). Nejčastěji se jednalo o velmi stručné informace týkající se obsahu nádoby, výjimkou však nebyly ani mnohem podrobnější nápisy vztahující se k množství použitého materiálu, navíc i s konkrétním časovým údajem, kdy byla ta která surovina použita, například: „24. den, červené plátno, balíčky [natronu], 45 hinů (ca 21 litrů)“. Máme tak k dispozici poměrně kompletní sadu dat od 24. dne až po 63. den balzamování, z kterých se dá přibližně určit postup balzamovačů. Nesmíme rovněž zapomínat, že samotný proces balzamování nebyl jen čistě fyzickou záležitostí očištění těla, ale provázely ho i složité a časově náročné náboženské rituály. Kromě balzamovačů byli tedy přítomni i příslušní kněží: „kněz předčítatel“ – *cherej-chebet* a „představený tajemství“ – *cherej-sešta*, kteří provázeli každý úkon recitací příslušného rituálního textu.

Nejnižší získaný údaj „1.“ je součástí neidentifikovaného nápisu na malém víčku kamenné nádoby na vonné oleje, pokrytém impregnovaným plátnem. Vonné oleje mohly být aplikovány v břišní dutině po vyjmutí vnitřností, a to před následným vkládáním balíčků natronu a myrhy dovnitř a kolem těla, které se během procesu vysušování mělo pod balíčky zcela ztrácet. Pro 24. den zmiňují nápisy červené plátno a balíčky (natronu). Už následující časový údaj, 28. den, udává pryskyřici a čerstvou myrhu, v obou případech se jedná o vonné látky, které měly eliminovat nepříjemný hnilobný zápach šířící se z mumie. Různé druhy jemného plátna a obinadel se objevují ve velkém množství od 40. až po 52. den. Po vysušení těla, které trvalo asi 30–35 dní, se přistoupilo k jeho důkladnému omytí, aby se zbavilo zbytků nečistot, natronu a eventuálně látek, do kterých byl zabalený, a následně došlo k vycpávání vnitřních dutin balíčky, či pruhu látek tak, aby co nejvíc vyplnily prostor vzniklý vyjmutím vnitřností. Následně nastalo poměrně dlouhé zavínování těla a končetin do jemných látek nebo lněných obinadel nasycených pryskyřicí. Tímto způsobem látky získaly příjemnou vůni a rovněž dostatečnou pružnost. V náboženské rovině se tělo stalo symbolem božského postavení mumifikovaného zemřelého jako zpodobnění boha Usira, vládce věčnosti. V 60. až 63. dni se používaly zase vonné látky pryskyřice a myrha, ale též zelené líčidlo na oči. Všechny tyto suroviny použité k závěrečné úpravě mumie měly tělo zkrášlit těsně předtím, než opustilo dílnu a bylo vráceno pozůstalým k uložení do již připravené kamenné hrobky. Pro 53., 60. a 63.

den se udává červené plátno dětí Horových. To se přímo vztahuje k balzamování vnitřností zesnulého, které byly uloženy do čtyř příslušných kanop plných vonné pryskyřice. Kanopy, jako nezbytná součást pohřební výbavy, se ukládaly do pohřební komory, do malých nik poblíž sarkofágu. Zdá se, že vnitřnosti vyjmuté z břišní dutiny obvykle na samém začátku celého procesu a upravované zvláště se balzamovaly až úplně na závěr!

Menechibnekonův balzamovací depozit je tak jednoznačně depozitem s dosud nejkompletnějšími a nejrozsáhlejšími daty spojenými s technickou stránkou balzamování. Tím zcela zásadním způsobem rozšířil naše vědomosti o jednotlivých etapách balzamování dosud známých jen z děl antických autorů (Smoláriková 2010: 33–35). Můžeme říci, že samotní Egypťané nám tak poskytli vhled přímo do jedné balzamovací dílny, která mumifikovala se vši egyptskou důkladností těla významných hodnostářů té doby.

VAHIBREMERINEITŮV BALZAMOVACÍ DEPOZIT

Zdá se, že velikost balzamovacích depozitů na sajsko-perském pohřebišti v Abúsíru roste s každým nově objeveným hrobem. Až do jarní sezony 2021 jsme si stěží dovedli představit, že Menechibnekona může trumfnout další velký šachtový hrob, ležící v nejsevernější části

Obr. 4 Balzamovací depozit z hrobky AW6/Vahibremerineita (foto K. Smoláriková, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

pohřebiště. I když je jeho vápencová superstruktura těžce poničená již od starověku, v průběhu výzkumu v roce 2017 se ukázalo, že šachta v jihozápadním rohu je intaktní. Následné čištění asi 15 m hluboké šachty o rozměrech 5,30 × 5,30 m odhalilo soubor více než 370 velkých transportních amfor se zbytky po balzamování, čímž se tento objev řadí k největším balzamovacím depozitům patřícím nekrálovské osobě, nesporně vysoce postavené v řebříčku společnosti té doby (Bareš – Smoláriková – Landgráfová – Janák 2022: v tisku). Všech 370 velkých transportních amfor bylo postupně uloženo ve 14 vrstvách od hloubky asi 4,40 m do 12,1 m (obr. 4). Jednotlivé vrstvy byly prokládané pískem, přičemž počet amfor v jednotlivých vrstvách značně kolísal: od 7 amfor až po neskutečných 52 kusů. Značná část z nich, hlavně ve spodnějších vrstvách, byla kvůli velkému tlaku prasklá a při vyzvedávání se jejich obsah sypal kolem. Tímto způsobem jsme ještě před samotnou důkladnou dokumentací zjistili, že mnohé amfory obsahují kromě jiného i vzácné fajánsové pohárky připomínající srdce/*ib*, se stopami plátna impregnovaného pryskyřicí. Co přispělo k větší pozornosti věnované nádobám ve tvaru srdce, které platilo za sídlo rozumu právě tak jako citu, zatím neumíme vysvětlit. Všechny amfory byly důkladně zapečetěny buď hlinou, nebo sádrou, i když neobsahovaly kromě nepatrných zbytků různých druhů plátna na vnějších stranách amfor nic. Podobná byla i situace s importovanými řeckými amforami. K unikátnímu nálezu patří i malá nádobka s vymodelovanou tvářičkou Bese, který byl v závěru 6. století a na začátku 5. století př. Kr. velmi oblíbený (Aston – Aston 2010: 179), a datuje tak zatím depozit do perské – 27. dynastie.

Zmíněné ohromné balzamovací depozity vyvracejí do určité míry starý model, že egyptské hrobky v 5. století př. Kr. byly vesměs chudé a posmrtný život na sto let perské nadvlády mizí. Spíše se zdá, že mimořádně vitální tradice sajské dynastie (664–525 př. Kr.), která stavěla na obnově minulosti a vyvolala vědomou renesanci, ustupovala jen pozvolna.

LITERATURA

ASTON, DAVID A. – BARBARA B. ASTON

2010 *Late Period Pottery from the New Kingdom Necropolis at Saqqara. Egypt. Exploration Society – National Museum of Antiquities, Leiden, Excavations 1975–1995*, London – Leiden: Egypt Exploration Society [EES Excavation Memoir 92].

BAREŠ, LADISLAV – SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

2008 *The Shaft Tomb of Iufaa, Vol. I: Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XVII].

2011 *The Shaft Tomb of Menekhibnekau, Vol. I: Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XXV].

BAREŠ, LADISLAV – SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA – LANDGRÁFOVÁ, RENATA – JANÁK, JIŘÍ

2022 „Preliminary report on the archaeological excavation of the large Late Period shaft tomb AW6 (of Wahibre-mery-Neith) at Abusir“, *Prague Egyptological Studies*, v tisku.

BAREŠ, LADISLAV – SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA – STROUHAL, EUGEN

2005 „The Saite-Persian Cemetery at Abusir in 2003“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 132, s. 95–106.

FRENCH, PETER

2003 „An Embalmers' Cache of the Late Dynastic Period“, *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Abt. Kairo* 59, s. 221–224.

IKRAM, SALIMA – LOPEZ GRANDE, MARIA J.

2011 „Three Embalming Caches from Dra Abu el-Naga“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 111, s. 105–228.

LAUER, JEAN-PHILIPPE – ISKANDER, ZAKY

1956 „Données nouvelles sur la momification dans l'Égypte ancienne“, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 53, s. 167–195.

LANDGRÁFOVÁ, RENATA – JANÁK, JIŘÍ

2011 „Excursus 1: Texts from the embalmer's deposit“, v: Bareš, Ladislav – Smoláriková, Květa, *The Shaft Tomb of Menekhibnekau, Vol. I: Archaeology*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir 25], s. 164–178.

SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA

2009 „Depozit balzamovačů u Menechibnekonovy šachtové hrobky“, *Pražské egyptologické studie* 6, s. 5–7.

2010 „Embalmer's caches in the shaft tombs at Abu Sir“, *Egyptian Archaeology* 36, s. 33–35.

2011 „Depozity balzamovačů ze sajsko-perzské doby v Abúsíre“, *Historická revue* 4, s. 45–51.

2015 „Udjahorresnet – The Founder of the Saite-Persian cemetery at Abusir and his Engagement as Leading Political Person during the Troubled Years at the Beginning of the 27th Dynasty“, v: Waerzenger, Caroline – Silverman, Jason M. (eds.). *Proceedings of the Symposium: Political Memory in and after the Persian Empire*. Society of Biblical Literature Press: Atlanta [Ancient Near East Monographs 13], s. 151–164.

SPENCER, A. JEFFREY

1991 *Death in Ancient Egypt*, London: Penguin Books.

VACHALA, BŘETISLAV

1989 *77 zajímavostí ze starého Egypta*, Praha: Albatros.

Květa Smoláriková

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; kveta.smolarikova@ff.cuni.cz

Pod ochranou kraví bohyně: Mehetveret a jejích sedm posvátných výroků v hrobce generála Menechibnekona¹

Renata Landgráfová – Diana Míčková

ABSTRAKT

Studie přináší překlad a interpretaci textu zajišťujícího ochranu bohyně Mehetverety a jejích sedmi stvořitelských výroků, který je v současné době doložen pouze v hrobkách kněze Iufay a generála Menechibnekona v Abúsíru. Majitel hrobky je v textu identifikován s bohem zemřelých Usirem i bohem slunce Reem. Zároveň jsou mu přisuzovány posvátné znalosti sedmi stvořitelských výroků a jejich jmen. Zemřelý je tak může žádat o každodenní ochranu, když vylétají ráno spolu s východem slunce, stejně tak jako slétají na zem každý nový rok s příchodem nilské záplavy. V Menechibnekonově hrobce je text součástí výzdobného programu, jehož cílem je umožnit zemřelému připojit se ke každodenní cestě slunečního boha podsvětím a nebesy a vycházet do nového života. Stejně jako Re potřeboval i zemřelý v obzvláště nebezpečných přechodových okamžicích východu a západu slunce a regenerace těla uprostřed noci ochranu mocných sil. Kraví bohyně Mehetveret a jejích sedm stvořitelských výroků právě k těmto mocným ochranným silám patří.

KLÍČOVÁ SLOVA

Abúsír – Pozdní doba – šachtové hrobky – náboženský text – Mehetveret – Neit – sedm stvořitelských výroků – ochrana – Re – Nový rok

Nejsilnější vzpomínky na Břetislava Vachalu nemám spojeny s dobou, kdy mne spolu s mými spolužáky učil egyptštinu, nutil nás překládat do co nejkrásnější češtiny a tu a tam nám – k našemu nadšení – přinesl k luštění nějaký skutečný staroegyptský artefakt z muzea, ale s egyptským Abúsírem. Konkrétně nejraději vzpomínám na dobu, kdy jsme sedávali ve strážní budce „strýčka“ Sajjida na rozložených papírových krabicích s nápisem human bones a nad hrobkami se rozléhal jeho smích. Břeťa Vachala se smál rád a šířil kolem sebe dobrou náladu, kterou jsme všichni moc potřebovali. Kromě smíchu měl rád i egyptskou literaturu a náboženské texty, z nichž mnohé přeložil do češtiny. Jsem si tedy jistá, že se v Usirově říši neztratí, neboť zná brány podsvětí, jejich jména a jména jejich strážců. A doufám, že by si text o ochraně kraví bohyně Mehetverety, který mu věnujeme, přečetl se zájmem a s radostí. (R. L.)

TEXTY VE VELKÝCH ŠACHTOVÝCH HROBKÁCH V ABÚSÍRU

V severozápadním Abúsíru byly dosud prozkoumány tři velké šachtové hrobky z tzv. sajsko-perské doby (2. pol. 6. stol. př. n. l), jen ve dvou z nich však byla výzdoba zcela nebo z větší části dokončena. První z nich je hrobka kněze Iufay, která sice zůstala nedokončená (hieroglyfy na západní stěně pohřební komory jsou pouze předkresleny, víko vnějšího sarkofágu a strop

¹ Plný překlad a analýza textu v angličtině bude publikován v Landgráfová – Bareš – Míčková 2022: II.1.

Obr. 1 Text na vnitřní straně víka Menechibnekonova sarkofágu, konec zmiňující bohyni Mehetveretu a jména jejích sedmi výroků (foto M. Frouz, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

pak nebyly zdobeny vůbec), obsahuje však obrovské množství textů, z nichž některé nejsou doposud nikde jinde doloženy. Druhá z šachtových hrobek, patřící generálu Menechibnekovi, je zdobena mnohem většími hieroglyfy, nachází se zde tedy mnohem méně textů, byla však zcela dokončena. I Menechibneko nechal na stěny své pohřební komory a na vnitřní i vnější sarkofág zapsat řadu textů, které mají obdobu pouze v sousední hrobce Iufaově. Dobře známé i zcela nové texty se soustřeďují na dvě hlavní témata. Texty blíže mumii se z velké části věnují ochraně těla zemřelého, který je obvykle ztotožňován s bohem podsvětí Usirem (obr. 1). Texty nacházející se především ve východní části hrobky a nejbližše stropu mají pak za úkol zajistit mu podíl na cestě slunečního boha podsvětím a účast na znovuzrození slunce na východním obzoru, které představovalo i vlastní vzkříšení zesnulého, tentokrát ztotožňovaného právě se slunečním bohem Reem. Mrtvé tělo člověka tedy zůstávalo v podsvětí jako Usir pod ochranou posvátného hada Mehena, zatímco jeho duše *ba* vylétala k nebesům a plula oblohou jako sluneční bůh Re. Jako Usir-Re se zemřelý podílel na nekonečném koloběhu zrození, smrti a vzkříšení.

SEDM POSVÁTNÝCH VÝROKŮ BOHYNĚ MEHETVERETY

V textu věnovaném kraví bohyni Mehetveretě a jejím sedmi posvátným výrokům je zemřelý (v našem případě tedy Menechibneko) ztotožňován s Usirem i Reem, text tedy chrání jak jeho mrtvé tělo *chat* (ležící v nehybnosti v podsvětí), tak jeho duši *ba* (která cestuje po denní i noční

obloze). Nehybné mrtvé tělo v podsvětí by bylo bez ochrany vydáno zcela napospas nepřátelským silám, zatímco na duši ba putující nebeskými vodstvy číhá celá řada nebezpečí. Proto musí být obě součástí zemřelého – a s nimi i bohové Usir a Re – chráněni v každém okamžiku bytí.

Náš text patří mezi ochranné texty a také mezi kompendia posvátných znalostí, díky nimž mohl zemřelý dosáhnout zasvěcení do tajů podsvětí (Assmann 2005).

Již v první části je zemřelý ztotožňován s Reem i s Usirem:

Jsem pán tváří na Mehetveretě, pasák dobytka a lovec v křovinách. Otevři, Iune, (který jsi) uprostřed horizontu nebes! Ó Re, pane záplavy a (pane) bohyně Renenutet, pane vysoké záplavy, můj pane, můj pane! Jsem Usir zelené řeky, (ten) se zelenou vodou před bohyní Esetou, jež sestupuje z nebes, spíná ruce a svazuje si vlasy nad svým synem Horem, jenž je chráněn, chráněn.

Říká-li zemřelý, že je „pán tváří na Mehetveretě“, odkazuje tím k okamžiku stvoření, a ztotožňuje se tak se slunečním bohem (tento přídomek může sice odkazovat k celé řadě bohů, nicméně typicky se jedná právě o božstvo sluneční). Podle jedné ze staroegyptských představ o počátku světa se z praoceánu chaosu jako první vynořila pevná země. Tato první pevnina však nebyla nic jiného než samotná kraví bohyně Mehetveret, mezi jejímiž rohy dle slunečního bůh Re. Mehetveret, ztotožňovaná také s bohyní Neitou, pak stvořila svět sedmi posvátnými výroky (egyptsky *džasu*), které se pak v personifikované podobě staly ochránci nově zrozeného slunečního boha (Rochholz 2002: 16). Podle Egyptanů se totiž tyto výroky mohly ve světě projevat jako sedm mocných démonů, kteří byli vzýváni právě pro ochranu, zároveň mohli být ale vysláni jako trestající síly (Sauneron 1962: 253–268; Broze 1999: 63–72).

„Pasák dobytka a lovec v křovinách“ jsou velmi neobvyklé přívlastky bohů, nicméně první by mohl odkazovat k „pastýři lidského stáda“, jelikož tyto metafory byly ve starověkém Egyptě dobře známy: objevují se v souvislosti s bohem Horem, archetypickým synem a ochráncem svého (zemřelého) otce Usira (Leitz 2002: 258), vidíme zde tedy znovu motiv božské ochrany.

V následující části oslovuje zemřelý slunečního boha Rea jako pána životodárné záplavy a také pána bohyně úrody Renenutet, představující hojnost, plodnost a prosperitu (Evans 2013: 41–43). Sám se ztotožňuje s Usirem, z jehož výměšků – zejména hniloby tekoucí z jeho rozkládajícího se těla – životodárné bahno nilských záplav dle egyptských představ pocházelo: to je ona „zelená voda“ (Winkler 2006: 132–133). Usirova manželka a sestra, bohyně Eset, byla nejmocnější kouzelnicí mezi staroegyptskými bohyněmi a uzly, které vytváří svýma rukama a svými vlasy, jsou mocné ochranné symboly, jimiž zaštituje svého syna Hora (i s ním se zemřelý v tomto okamžiku ztotožňuje: v roli otce a zesnulého je Usirem, zatímco v roli syna a člověka, potřebujícího ochranu, je Horem).

Text nadále pokračuje takto:

Jsem silný mezi vámi, lidé, bohové, blažení zesnulí a mrtví! Nechte mne dýchat, neboť jsem Vepvavet, jeho syn, pasák dobytka. Sestoupil jsem na krásnou cestu záplavy, abych mu přidělil jeho kosti, abych mu připojil jeho údy.

Zemřelý zde navazuje na svou roli syna, již zaujal v předchozím úseku textu. Jako Hor-Vepvavet („Otevírač cest“) se zde ujímá role syna, jehož významným úkolem je řádně pohřbít svého otce. Nejprve oslovuje bytosti všech sfér světa, tedy lidi, bohy i zemřelé, kteří by mu mohli bránit

v přístupu k zemřelému Usirovu tělu, aby jej nechali projít, neboť na to má právo a jeho úmysly jsou čisté. Přidělení kostí a připojení údů odkazuje k mumifikaci jako k znovuoživení celistvosti těla po smrti.

Následně se text věnuje samotné cestě zemřelého do říše mrtvých:

Vypravil jsem Usira na cestu a převezl jsem Sepu na druhý břeh, abych mohl slyšet slova v Héliopoli a abych mohl ukrýt to, co je ve svatyni. Uložil jsem znaveného ke spánku na jeho otce.

Říká-li zemřelý, že „vypravil Usira na cestu“ a „převezl Sepu na druhý břeh“ (Sepa je héliopolská verze Usira v podobě obrovské stonožky, viz Janák 2005: 155), jedná v roli syna: cestou i převozem na druhý břeh je míněna cesta zesnulého na západní břeh Nilu, tedy k hrobce a pohřbu. K pohřbu samotnému ostatně přímo odkazují slova „ukrýt to, co je ve svatyni“. Svatyně, konkrétně zde zmiňovaná svatyně *kar*, byla Usirovým hrobem (Altmann 2010: 65–66), místem, kde pod ochranou řady božstev spočívalo jeho mrtvé tělo. „Znavený“ je další z přízvisek Usira v jeho roli zemřelého boha, a ukládá-li se k spánku „na svého otce“, uléhá na či do země – Usirovým otcem byl bůh země Geb.

Následně je oslovován bůh vzduchu a světla Šu:

Ó Šu, ó Šu, pane pánů času, Usire! Toto je Re, toto je ba bau, a toto jsou velcí následovníci Rea, kteří pozvedají zemi a vyzvedají pode mnou ostrovy. Já jsem Re, pán Mehetverety.

Zemřelý se zde ztotožňuje přímo se slunečním bohem. Oslovuje přitom zejména Šua, ale také Usira, tedy Usirovo mrtvé tělo, s nímž se přichází spojit v podobě *ba bau*, nejmocnější z duší *bau*, což je mrtvé tělo slunečního boha. Pozvedání země a vyzvedání ostrovů odkazuje k opadávání vodstev po každoroční záplavě a zároveň k objevení prvního kousku země v praoceánu chaosu, jímž byla kraví bohyně Mehetveret, jak bylo řečeno výše. „Velkými následovníky Rea“ se pak opět myslí sedm Mehetveretových posvátných výroků v podobě ochránců slunečního boha.

Text pokračuje takto:

Ostrovy patří dobytku, břehy patří bohyni Neitě a ženy s loknami patří Sobkovi. Hraj na sistrum, hudebníku, abys mne ochránil od všeho zlého!

Ostrovy a břehy, tedy pevnina stvořeného světa, patří „dobytku“, jímž je pravděpodobně míněno lidské „stádo“, a bohyni Neitě, která zaujímalá v době 26. dynastie (tedy v době, kdy byly šachtové hrobky v Abúsíru vybudovány) jako bohyně hlavního města Sají zvláště důležité místo v egyptském panteonu. Zároveň je tato bohyně ztotožňována s Mehetveretou, a bývá jí tedy často připisováno i sedm stvořitelských výroků. Jako „ženy s loknami“ bývají nejčastěji označovány bohyně Eset a Nebthet, Usirovy sestry, v okamžiku truchlení nad svým zemřelým bratrem. Tyto dvě bohyně se obvykle objevují jako ochránkyně Usira (a tedy zemřelého), které jej oplakávají a následně mu pomáhají při vzkříšení a dosažení blažené posmrtné existence. Není ale jasné, proč by měly patřit krokodýlímu bohu Sobkovi – přídomek „Ten s loknami“ bývá nicméně občas prisuzován právě Sobkovi, a to zřejmě v souvislosti s vodními rostlinami, zakrývajícími ve vodě jeho krokodýlí tělo (Kockelmann 2017: 52). Je možné, že podobnou roli zde hrají rozpuštěné vlasy truchlících sester.

„Hudebník“ hrající na sistrum je kněz bohyně Hathory, který měl svou hudbou bohyni přivolávat, a zajišťovat tak zemřelému její ochranu. Hathor byla rovněž ochrannou bohyní-matkou, často znázorňovanou v podobě krávy.

V následující části textu zesnulý dokládá své znalosti posvátných věcí:

*Vždyť já znám jméno plodného býka, jenž otevřel jezero svými rohy v den, kdy jej jeho matka porodila.
A znám i jméno porodních cihel: jsou to stehna bohyně Nuty, jež zrodila Usira.*

Touto pasáží začíná výčet posvátných znalostí, díky nimž má zemřelý získat přístup a zasvěcení do Usirovy podsvětní říše a do věčného života mezi bohy. Býk, jenž otevírá jezero rohy, odkazuje na vynoření božstva z praoceánu chaosu a na každodenní východ slunce, který byl opakováním tohoto počátečního okamžiku. Nut je nejen matkou Usira, ale také nebeskou klenbou, z níž se každý den rodí slunce. Zde je představa zrodu slunce pojata velmi realisticky a popsána pomocí porodních cihel, na nichž ve starověkém Egyptě skutečně dřepěly rodičky (viz Strouhal – Vachala – Vymazalová 2010: 181).

Dále znám jména těch, které jejich matka chrání a které jejich velká matka střeží každý den: jsou to Min, Sepa a Anup.

Min, Sepa a Anup jsou spojeni s bohem Usirem jako zemřelým synem nebeské bohyně Nuty: Sepa je héliopolský zemřelý Usir, Anup je ten, jenž zesnulého Usira balzamoval, uchoval tak jeho tělo a zajistil jeho znovuzrození, a Min představuje boha Usira se ztopořeným údem, jak jej oživila bohyně Eset, aby ji mohl oplodnit, a zplodit tak svého syna Hora.

Znám také jména těchto sedmi bohů, kteří sestoupí na zem. A je to tato Velká magie, jež je sesílá z nebes na zemi a otevírá to, co je zapsáno na obzoru.

Zde se poprvé objevuje výslovná zmínka o sedmi bozích neboli sedmi stvořitelských výročí Mehetverety. To, že je zemřelý zná a je zasvěcen do jejich tajemství, znamená, že mu budou nakloněny, nepředstavují pro něj žádné nebezpečí, ale naopak jej budou chránit, jak se ostatně výslovně uvádí níže. Velká magie, která v textu vystupuje jako personifikovaná síla, je jedním z božstev, která měla moc sedm výroků v jejich ničivé podobě seslat na zem, kontrolovat je a zase je uklidnit, proměnit v ochranné síly a přivolat zpět – typicky se jedná o syny bohyní s ohnivými a válečnickými aspekty, jako je Bastet, Sachmet, Tefnut nebo Neit. Jde především o Tutua, Nefertema, Chonsua či Harvera. „To, co je zapsáno na obzoru“ odkazuje na zmínky o svitcích, jejichž otevírání bylo spojováno s příchodem sedmi démonů, roznášejících zkázu a nemoci na přelomu egyptského starého a nového roku, tedy s příchodem nilské záplavy. Tyto knihy byly asociovány jednak se samotným příchodem tohoto období chaosu, ale následně také s rituály, které měly tento zmatek zažehnat a navrátit svět zpět do stavu řádu maat (Goyon 2006: 28, 115).

Poslední úseky textu se pak přímo týkají sedmi posvátných výroků:

Ó pane třasu, býku, pane noční oblohy! Kéž vypustíte těchto sedm výroků Mehetverety spolu se záplavou, jež přináší vodu, která osvěžuje, a proud, který činí plodnou(?)² zemi břehů na cestě Apopa, když se objevuje na severní obloze poté, co se zmocnil nepřítele dědice bohyně Neity, který řekl: „Na břehu je protivník“, když projížděl spodními nebesy.

Bůh, který je zde oslovován, je snad právě výše zmíněný pán démonů Tutu, bůh v podobě sfingy (či jiný z bohů, kteří mohli sedm výroků ovládat) (obr. 2). Různé aspekty tohoto božstva jsou zde zřejmě oslovovány jako „Pán třasu“, „Býk“ a „Pán noční oblohy“. Druhým možným výkladem je to, že je zde oslovováno několik božstev s podobnými aspekty. Tento bůh či bohové jsou žádáni, aby vypustili sedm stvořitelských výroků k ochraně slunečního boha (dědice Neity – Re byl dalším ze synů této bohyně) před obrovským hadem Apopem, který měl sídlit

Obr. 2 Bůh Tutu jako vládce sedmi démonů z východní stěny pohřební komory kněze Iufay (kresba D. Dimitrovová, Archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

2 Dosl. „sladkou“, *senedžem*.

na severní obloze a bránit Reově bárce v cestě nebesy.³ Výraz „zmocnil se nepřítele dědice bohyně Neity“ znamená vlastně „zmocnil se dědice bohyně Neity“ a je to způsob, jakým se staří Egypťané snažili v náboženských textech vyhnout přímému pojmenování negativní skutečnosti (Quack 1989: 197–198).

Ó, nechť těchto sedm výroků Mehetverety vylétá před Reem každý den poté, co se tělo vyspí, a každý den vychází z lůna své matky. Ten, kdo zná jejich jména, se nemusí bát!

Sedm výroků přichází chránit slunečního boha spolu se záplavou prvního dne nového roku. Ovšem stejně jako je každý příchod nového roku (a nilské záplavy) novým prvopočátkem a okamžikem stvoření, tak je opakováním počátečního okamžiku a stvoření světa také každý ranní východ slunce. V tomto liminálním okamžiku zrodu je sluneční božstvo obzvláště zranitelné a potřebuje ochranu. Stejně jako mnohá další ochranná božstva (zejména bohové strážící Usirovo tělo a brány v podsvětí) jsou i stvořitelské výroky značně nebezpečné, a proto je nutné, aby zemřelý prokázal své zasvěcení a mohl prohlásit, že zná jejich jména – pak se jich nejen nemusí obávat, ale může se sám spoléhat na jejich ochranu, jak ostatně prohlašuje i samotný závěr našeho textu:

A já jsem vsutku ten, kdo zná jejich jména: Krásný vepředu, Vybavený vzadu, Pán krve, Býk, Sokol, Rychlý, Spěšný. Poslové, které vysílají z vlastních řad, mne chrání v životě, prosperitě a zdraví, chrání mé celé tělo mého života. Jsem Anup, nejvyšší pasák dobytka. Nesestupujte na mne se smrtí apod.!

OCHRANA NEBESKÉ MATKY V POHŘEBNÍ KOMOŘE GENERÁLA MENECHIBNEKONA

Text zajišťující ochranu stvořitelské bohyně a jejích sedmi výroků se nachází na západní vnitřní straně víka vnějšího vápencového sarkofágu, napravo od Menechibnekonovy mumie (v případě Iufay se tentýž text nachází na severní vnější straně vnějšího sarkofágu, ale rovněž napravo od mumie). Zde, poblíž těla zemřelého, najdeme i další ochranné texty. Vanu vnitřního sarkofágu lemuje procesí ochranných božstev, strážců podsvětních bran a ochránců Usirova těla. Pod nimi se nachází text 72. kapitoly Knihy mrtvých, což je nejčastější text pozdnědobých antropoidních sarkofágů (Buhl 1959: 20–143), pojednávající o vycházení zesnulého na nebesa a jeho neomezeném putování podsvětím i oblohou. Víko vnitřního sarkofágu obsahuje text, který známe pouze z abúsírského sarkofágu kněze Iufay a představuje jakousi dohodu o vzájemné ochraně těla se slunečním bohem: Menechibneko prohlašuje jednotlivé části svého těla za části těla slunečního boha, musí tedy být chráněn, jinak újmu utrpí i sám Re. Text na východní vnitřní straně víka vnějšího sarkofágu, tedy přímo naproti našemu textu, ztotožňuje Menechibnekona s héliopolským Usirem, zemřelým božstvem, jehož tělo zároveň splývá

3 Je možné, že Egypťané spojovali Apopa s některým konkrétním souhvězdím, jako nejpravděpodobnější kandidát se podle některých badatelů jeví souhvězdí Hydry, viz Stemmler–Harding 2016: 103–110.

s mrtvým tělem slunečního boha. Text na vrchní straně víka vnějšího sarkofágu představuje další magickou ochranu bohyně-matky. Zde jí je vedle bohyně nebes Nut také božská kouzelnice Eset a zemřelý sám je zároveň Usirem – zemřelým – otcem a Horem – pozůstalým – synem. Menechibnekonovu hlavu chrání na vnější straně vnějšího sarkofágu řada říkání proti hadímu uštknutí z Textů pyramid. Díky těmto textům hadi nejenže nebudou působit proti Menechibnekonovi, ale zároveň jej chrání před kýmkoli, kdo by chtěl sám jednat proti němu. Hadí říkání v hrobkách obvykle chrání vstup, ten je však v případě Menechibnekona stráženci sedmi podsvětních bran ze 144. kapitoly Knihy mrtvých a doplněn dalším z „encyklopedických“ textů – i tyto démony a brány Menechibneko zná a dokáže pojmenovat, a může tedy využívat jejich sil ve svůj prospěch.

Výzdoba hrobky směřuje k noční cestě slunce vyobrazené na stropě. Spolu se sluncem zde pod ochranou stvořitelské bohyně a jejích sedmi výroků pluje „protinebem“ směrem k východnímu obzoru sluneční bůh Kenemtej (Temný, noční podoba Rea) a také Menechibnekonova duše *ba*.

LITERATURA

ALTMANN, VICTORIA

2010 *Die Kultfrevel des Seth: die Gefährdung der göttlichen Ordnung in zwei Vernichtungsritualen der ägyptischen Spätzeit (Urk. VI)*, Wiesbaden: Harrassowitz [Studien zur spätägyptischen Religion 1].

ASSMANN, JAN

2005 *Death and Salvation in Ancient Egypt*, translated by David Lorton, Ithaca: Cornell University.

BROZE, MICHÈLE

1999 „Les sept propos de Méthyer: structure narrative et théorie du savoir dans la cosmogonie de Neith à Esna“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 99, s. 63–72.

BUHL, MARIE-LOUISE

1959 *The Late Egyptian Anthropoid Stone Sarcophagi*, *National museets Skrifter*, Kobenhavn: National Museet Kobenhavn [Arkeologisk-Historisk Raekke 6].

EVANS, LINDA

2013 „The goddess Renenutet: Why did a cobra symbolize abundance?“, *Göttinger Miszellen* 238, s. 41–50.

GOYON, JEAN-CLAUDE

2006 *Le rituel du *štp šmt* au changement de cycle annuel: d'après les architraves du temple d'Edfou et textes parallèles, du Nouvel Empire à l'époque ptolémaïque et romaine*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 141].

JANÁK, JIŘÍ

2005 *Brána nebes: Bohové a démoni starého Egypta*, Praha: Libri.

KOCKELMANN, HOLGER

2017 *Der Herr der Seen, Sümpfe und Flußläufe: Untersuchungen zum Gott Sobek und den ägyptischen Krokodilgötter-Kulten von den Anfängen bis zur Römerzeit*, 3 vols., Wiesbaden: Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 74].

LANDGRÁFOVÁ, RENATA – BAREŠ, LADISLAV – MÍČKOVÁ, DIANA

2022 *The Shaft Tomb of Menekhibnekau*, vol. II: *Texts*, Prague: Faculty of Arts, Charles University (v tisku).

LEITZ, CHRISTIAN

2002 *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, Bd. 4, *nbt-h*, Leuven: Peeters [Orientalia Lovaniensia Analecta 113].

QUACK, JOACHIM FIEDRICH

1989 „Sur l'emploi euphémique de *hft* „ennemi“ en démotique“, *Revue d'Égyptologie* 40, s. 197–198.

ROCHHOLZ, MATTHIAS

2002 *Schöpfung, Feindvernichtung, Regeneration: Untersuchung zum Symbolgehalt der machtgeladenen Zahl 7 im alten Ägypten*, Wiesbaden: Harrassowitz [Ägypten und Altes Testament 56].

SAUNERON, SERGE

1962 *Les fetes religieuses d'Esna aux derniers siecles du paganism*, Le Caire: Publications de l'Institut français d'archéologie orientale.

STEMMLER-HARDING, SABINE

2016 „Devil in disguise: on the stellar mythology of 'Apophis and its potential connection to the constellation *Itp-Rdwy*“, v: Guilhou, Nadine (ed.). *Liber amicorum – speculum siderum: Nüt Astrophoros. Papers presented to Alicia Maravelia*, Oxford: Archaeopress, s. 95–113.

STROUHAL, EUGEN – VACHALA, BŘETISLAV – VYMAZALOVÁ, HANA

2010 *Lékařství starých Egyptanů I: Staroegyptská chirurgie, Péče o ženu a dítě*, Praha: Academia.

WINKLER, ANDREAS

2006 „The efflux that issued from Osiris. A study on the *rdw* in the Pyramid Texts“, *Göttinger Miszellen* 211, s. 125–139.

Renata Landgráfová,

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; renata.landgrafova@ff.cuni.cz

Diana Míčková

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; diana.mickova@ff.cuni.cz

Výsledky výskumu sudánskej lokality Duwejm wad Hadž

Jozef Hudec – Branislav Kovár – Tibor Lieskovský

ABSTRAKT

Na lokalite Duwejm wad Hadž v Sudáne sa uskutočnil geofyzikálny a archeologický výskum starej mešity, ktorá je pre skromné miestne vidiecke podmienky pozoruhodne veľká, má cez 1700 m². Mešita mohla pravdepodobne súvisieť s putovaním hadžiov zo západnej a strednej Afriky do Mekky.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

Sudán – Duwejm wad Hadž – mešita – architektúra – islam

Americký egyptológ Timothy Kendall počas svojich prieskumov v Sudáne informoval o stopách starovekého osídlenia na malej vyvýšenine v Duwejme wad Hadž (Kendall 2010). Informácia zaujala egyptológa Jozefa Hudeca, ktorý vykonal prvú obhliadku miesta. Lokalita sa nachádzala na južnom – ľavom brehu Veľkého nílkeho ohybu, asi na polceste medzi dongolským a abuhemedským oblúkom, pod štvrtým nílskym kataraktom a priehradou Marawí (Merowe), približne 350 km severne od Chartúmu. Bola okolo 900 metrov od brehu Nílu a oproti nej sa na pravom brehu rozprestieral Džebel Barkal, s pamiatkami na zozname UNESCO (obr. 1; Hudec – Kovár 2020: 26–30).

Obr. 1 Poloha lokality Duwejm Wad Hadž (kresba T. Lieskovský)

Obr. 2 Lokalita Duwejm wad Hadž, vľavo sa nachádza hrobka – gubba, vedľa nej nová mešita a vpravo východný múr starej mešity (foto L. Horáková)

Obr. 3 Zachovaná severná stena starej mešity (foto J. Hudec)

Timothy Kendall si myslel, že na lokalite by sa mohla skrývať staroveká (napatská či merojská) sakrálna stavba (Kendall 2010). Celkový charakter lokality, jej poloha a povrchové nálezy signalizovali, že archeologický výskum by tu mohol priniesť nové objavy pod starou nepoužívanou mešitou. Po stranách hlavného vstupu do starej mešity boli opracované kvádre z čierneho kameňa, pravdepodobne žuly. Neďaleko brány sa nachádzal ďalší opracovaný blok, tiež z rovnakého čierneho kameňa. Zároveň sa pri starej mešite nachádzala aj zaklenutá hrobka – *gubba*. Blízkosť Džebel Barkal bola ďalším impulzom pre úvahy o význame lokality (obr. 2).

V druhej polovici novembra 2017 navštívil Jozef Hudec Duwejm wad Hadž, aby na mieste overil aktuálny stav lokality. Zistil, že sa tu nachádzajú dve mešity. Severnejšia z nich bola staršia a nefunkčná a v dosť zlom technickom stave. Postavili ju z nepálených tehliel, s využitím drevených prekladov nad oknami a palmových trámov a drevených dosiek vo zvyšku zachovaného zastrešenia. Pozdĺž severnej vonkajšej strany starej mešity (obr. 3) postavili spevňovací múr a pri ňom na severozápadnom rohu bol prístrešok na vodu – *mazíra* – s niekoľkými veľkými nádobami (*zír*) na skladovanie pitnej vody. V interiéri starej mešity sa nachádzali zvyšky arkády so štyrmi stĺpmi, niekoľko polícok a spevnených plôch (Hudec – Kovár 2020: 26–30).

Po stranách hlavného – západného vchodu boli dve miestnosti, ktoré sa používali ako skladišťa. Cementové schodisko vedúce z tejto strany do mešity bolo po oboch stranách lemované spomínanými čiernymi kamennými kvádrmi. Severne od vstupu do brány sa nachádzal aj ďalší spomínaný opracovaný blok čierneho kameňa. Južná stena starej mešity bola zrútená a v juhozápadnej časti postavili novú mešitu.

Južne od mešity sa nachádzal recentný moslimský cintorín a zaklenutá hrobka *gubba*, ktorá bola asi 130 centimetrov od južnej steny novej mešity. Severne a severovýchodne od starej mešity bolo niekoľko stojacich budov a tiež ruiny viacerých múrov z hlinených tehliel, čiastočne zasypaných pieskom. Podľa vysvetlenia miestnych obyvateľov slúžili budovy na prenocovanie počestných – v niektorých boli aj tradičné vypletené sudánske posteľe. V blízkosti *mazíry* bola studňa, s priemerom asi 3 metre a hĺbkou cez 10 metrov, jej steny boli spevnené vypálenými tehliami. V interiéri aj v okolí starej mešity ležala na povrchu keramika z rôznych dejinných období (Hudec – Cheben – Kovár 2019: 207–220).

Po získaní grantu od Agentúry pre podporu výskumu a vývoja, sa vo februári 2018 uskutočnil na lokalite archeologický prieskum, ktorý získal viacero črepov z rôznych historických období. Okrem črepov identifikoval aj úlomky alabastru, čiernej a červenej žuly a kamenné úštepy (drobné nástroje) z kremičitého kameňa. Dva obrúsené kusy čiernej žuly mohli slúžiť ako zrnôtierky. Alabaster a žula boli v staroegyptskej tradícii využívané v sakrálnych a funerálnych stavbách (Lucas 1959: 66, 72 –77, 463, 469 n), čo povzbudzovalo nádej na objavenie starovekej sakrálnej architektúry pod mešitou.

Pritom samotná stará mešita nebola úplne bezvýznamná. Už na prvý pohľad bolo zrejmé, že bola na miestne skromné podmienky mimoriadne veľká. Pre jej plochu cez 1700 m² nemala okolitá vidiecka populácia efektívne využitie (obr. 7). Stavba pokrýva väčšiu plochu než mešity v starom prístavnom meste Sawákin (Suakin), či vo východosudánskej metropole Kassala. Rozlohou bola väčšia iba Veľká mešita (al-Masdzid al-kabír) v hlavnom meste Chartúme, ktorá má vyše 2000 m².

Pred vlastným archeologickým výskumom zmerali Jozef Hudec (Ústav orientalistiky SAV v Bratislave), Branislav Kovár a Michal Cheben (obaja z Archeologického ústavu SAV v Nitre)

Obr. 4 Archeologický výskum vo vnútri starej mešity. Vpravo sa nachádza východná stena mešity, vľavo severná stena z nepálených tehál. (foto R. Rábeková)

lokalitu v sezóne 2018 pomocou georadaru RAMAC systém X3M s 500 MHz anténou. Na vytýčených plochách sa merali jednotlivé profily v rozstupe po 0,5 metre. Hĺbka dosahu antény bola do 3,4 metra a merania sa zamerali pomocou GNSS Trimble. Po softvérovom spracovaní v programe ReflexW sa získané vertikálne georadarové profily spojili do horizontálnych časových snímok. Georadar v nich zachytil viaceré podzemné štruktúry, ktoré mohli byť pozostatkami staršej architektúry (obr. 5; Hudec – Cheben – Kovár 2019: 207–220).

Archeologický výskum v januári až februári 2019 mal za cieľ overiť zistenia geofyziky. Sondy v interiéri mešity potvrdili vnútorné štruktúry mešity (Hudec *et al.* 2021: 202–224). Zachytili deštrukcie arkád, pätky dvoch stĺpov a zvyšky trapezoidných tehál z ďalších stĺpov. Pod deštrukciou sa našla vrstva organického materiálu, ktorá by mohla byť zvyškom podlahových rohoží. V nižších pieskových vrstvách bola objavená keramika a uhlíky. Jedna zo sond šla do hĺbky viac ako 2 metre, pričom sa stále nachádzala v naviatom piesku.

Na vonkajšej ploche pred severnou stenou mešity sa našli zvyšky architektúry z hlinených tehál. Keramika v pieskových zásypoch/výplniach však bola chronologicky značne premiešaná – pokrývala obdobie od neolitu až po novovek. Črepy sa našli aj priamo v hlinených tehálach, čo však viac reflektovalo technológiu výroby, prípadne stav miesta, odkiaľ sa bral materiál na tehly, než ich datovanie.

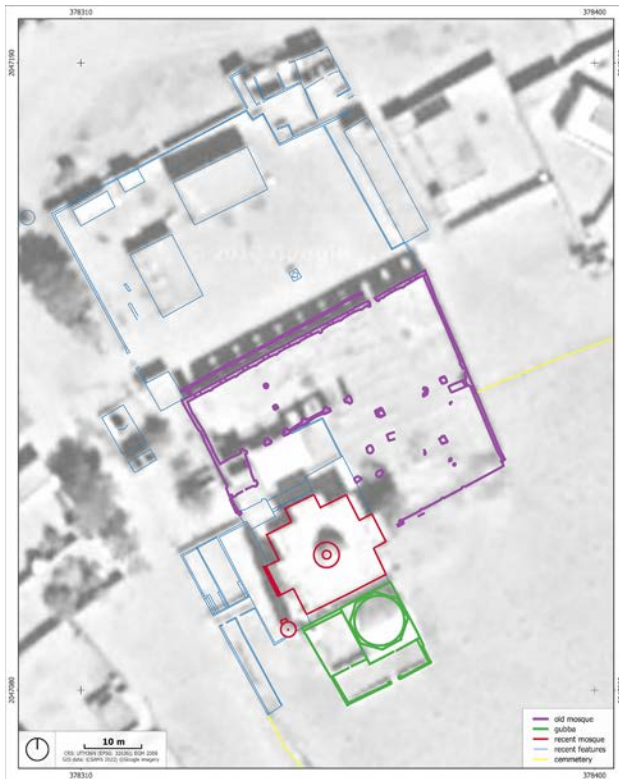
Geofyzikálny výskum sa ukázal byť len čiastočne úspešný. Viaceré zachytené anomálie, ktoré mali indikovať historické stavby, sa nepotvrdili. Nasledujúci archeologický výskum zachytil len recentné alebo novoveké objekty. V hĺbke asi 20 cm sa na viacerých miestach pri

Obr. 5 Georadar zachytil viaceré podzemné štruktúry, ktoré mohli byť pozostatkami staršej architektúry (foto B. Kovár)

Obr. 6 Múr a jeho deštrukcia z nepálených tehál na vonkajšej severnej strane mešity. Nález je určite starší ako blízka mešita. (foto B. Kovár)

Obr. 7 Plán lokality so starou a novou mešitou a s gubbou (kresba T. Lieskovský)

Obr. 8 Východná stena mešity s mihrábom a s minbarom. Po oboch stranách schodiska minbaru boli zistené otvory, v ktorých bolo pôvodne drevené zábradlie. (foto B. Kovár)

starej mešite zachytila kompaktnejšia, tvrdšia vrstva. Vzhľadom na blízky vchod do mešity by mohlo pravdepodobne ísť o pochôdznú úroveň mešity.

V ďalšej sonde bol odkrytý múr z nepálených tehál, ktorý sa nachádzal práve pod touto pochôdznou úrovňou (obr. 6). To naznačovalo, že by múr mohol byť súčasný alebo starší ako mešita. V jeho okolí, ale aj priamo v tehálach múru sa však tiež našli črepy z pomerne širokého časového úseku od mladšej doby kamennej až po novovek.

V bočných profiloch dvoch sond na vonkajšej severnej strane mešity sa objavili štruktúry, ktoré pedológ interpretoval ako zavodňovacie kanály, vzhľadom na kalcifikované strany ich priehlbni. V rovnakej úrovni sa našli kanály aj v sonde vo vnútri mešity, čo indikovalo, že chronologicky predchádzali jej stavbu. Stratigraficky sa nachádzali asi o meter hlbšie ako spomínaná pochôdzná úroveň.

VÝSKUM STAREJ MEŠITY

Výskumný tím uskutočnil aj základnú dokumentáciu starej mešity. Jej pôdorys bol mierne nepravidelný, s (vnútornými) rozmermi 46,9 m (severný múr), 36,2 m (východný múr), 43,75 m (ruina južného múru evidentná v dĺžke 21,3 m) a asi 36 m (západný múr, zachovaný v dĺžke cca 23,3 m). Paralelne so severnou stenou mešity, vo vzdialenosti asi 11,8 m od steny, sa v dĺžke takmer 25 m zachoval zvyšok rívaču, vnútornej arkády mešity (obr. 10; Hattstein – Delius 2007: 611).

V centre východnej steny sa zachoval polkruhový výklenok mihráb indikujúci kiblu, t. j. smer modlitby smerom k Mekke. Pri overení orientácie kiblovej steny vykazuje táto veľmi presné zameranie na saudskoarabskú Kaabu. Mihráb, lemovaný na stene ozdobným rámcom medzi oknom a minbarom, však nie je umiestnený symetricky medzi tretím a štvrtým oknom zo šiestich okien kiblovej steny. Toto usporiadanie spôsobil vyvýšený priestor odkiaľ viedol imám modlitby. Ide o minbar, ktorý postavili vpravo od mihrábu, pričom však minbar bol dostavaný evidentne až v dobe, keď už východná stena bola omietnutá. Po oboch stranách schodiska minbaru boli zistené otvory, v ktorých bolo pôvodne drevené zábradlie (obr. 8).

V severnej stene mešity sa zachovalo 10 okien a bočný vchod. S výnimkou okrajov vchodu je povrch steny z vonkajšej strany nedekorovaný a architektonicky nečlenený. Vonkajšia strana vchodu je vo výklenku, ktorý je lemovaný z každej strany dvojicou erodovaných polostĺpov a pilastrov. Vnútorňa strana vchodu je tak isto lemovaná z každej strany erodovaným pilastrom. Bočný vstup je medzi ôsmym a deviatym oknom, t. j. v blízkosti severo-východného rohu mešity (obr. 4 a 9). Prvé okno v severozápadnom rohu je už zhora erodované a jeho horný oblúk je deštruovaný. Vysoké okná mešity sú z vnútornej strany klenuté, z vonkajšej strany pravouhlé, vďaka dreveným prekladom v polovici hrúbky múru. Klenby sú tak z vonkajšej strany vyplnené nepálenými tehliami a okná tak získavajú z vonkajšej strany obdĺžnikový tvar. V kiblovej stene sú okná konštruované podobne, ale sú oveľa erodovanejšie. Pod touto stenou sa našiel vypadnutý preklad okna, ktorý sme zdokumentovali a odobrala sa z neho vzorka na rádiokarbónové datovanie. Povyše parapetov okien, po oboch bokoch z vonkajšej strany boli iba u okien na severnej stene zdokumentované tenké drevené kolíky. Podľa informácií

Obr. 9 Zameriavanie východnej (kiblovej) a severnej steny starej mešity (foto J. Hudec)

miestnych obyvateľov boli na nich umiestnené ramadánové lampy (*fawanís*), orientované smerom k Nílu.

Po vonkajšej strane severnej steny je nízka (podporná?) stienka, tiahnuca sa od severozápadného rohu k bočnému vchodu mešity. Asi metrový priestor medzi stenou a stienkou je vyplnený nepravidelnou vrstvou piesku (viz obr. 3). Na niektorých miestach piesok zakrýval niekoľko vrstiev omietky, najvrchnejšia vrstva bola maľovaná ružovou farbou (núbijského pieskovca). Pri vonkajšej strane severozápadného rohu starej mešity stojí spomínaný tradičný prístrešok (*mazīra*) pre „chladiace“ nádoby na vodu (*zīr*; Fahmi 2014: 97).

Vnútorňa strana severnej steny je rozčlenená erodovanými polostĺpmi a polopiliermi. Tie sú vyčlenené z muriva steny, na polceste medzi jednotlivými oknami, nie však úplne pravidelne. Virtuálne spojnice medzi polostĺpmi/pilastrami steny a vnútornou stranou zvyšku riváku nie sú v pravidelných rozstupoch a nie sú paralelné. Vzhľadom na vzdialenosť medzi severnou stenou a zvyškom riváku sa mohli v medzipriestore očakávať ďalšie rady surovicových stĺpov či pilierov, ktoré slúžili na podopretie oblúkov a predpokladaného zastrešenia riváku (obr. 10).

Západná stena mešity sa zachovala iba od severozápadného rohu po hlavný západný vchod. V murive vonkajšej strany západnej steny je plasticky vytvarovaný nepravý vstup (druhý bol asi prebudovaný). Na vnútornej strane západnej steny nie sú žiadne stopy ani po vchode, ani po jeho prípadnej tehlovej výplni. V blízkosti severozápadného rohu mešity je kmeň palmy, ktorý sa pravdepodobne použil na stabilizáciu základov starej mešity.

Murivo južnej steny je kompletne zrútené, sú však viditeľné zvyšky nepálených tehliel. Nepálené tehly, surovice, boli v múroch ukladané v krížovej väzbe, t. j. strieda sa rad tehliel kladených dlhšou stranou do líca muriva na (či pod) rade tehliel kladených kratšou stranou do líca muriva, pričom dlhé tehly sú v radoch nad sebou o pol dĺžky posunuté. Prierez tehlovej väzby je viditeľný v juhovýchodnom rohu mešity. Zdá sa, že hrúbka steny bola 2,5 násobok dĺžky tehál (asi 45 cm) až do úrovne parapetov okien. Nad touto úrovňou sú steny tenšie, erodované približne na dĺžku dvoch dlhých tehál (t. j. min. 36 cm).

POSLEDNÁ SEZÓNA

Výskum musel byť vzhľadom na celosvetovú pandémiu v rokoch 2020 a v 2021 pozastavený. Archeologický výskum v poslednej sezóne grantu preskúmal v januári a vo februári roku 2022 priestor v rozlohe cez 150 m². V desiatich sondách bolo plne zdokumentovaných sedem pätiok rivákových pilierov alebo stĺpov a čiastočne zdokumentované ďalšie štyri pätky (obr. 7).

Podľa predbežného hodnotenia mal rivák pred východnou kiblovou stenou štyri rady pilierov a jeden radom stĺpov, čo potvrdzujú aj pilastre a polostĺpy na vnútornej stene severného a južného obvodového múru mešity (obr. 12). Koniec posledného radu stĺpov v južnej stene ukončil $\frac{3}{4}$ stĺp, za ktorým pokračoval južný obvodový múr starej mešity na západ asi iba v polovici pôvodnej hrúbky. Výskum južnej steny mešity nemohol zo statických dôvodov ďalej pokračovať. Stencenie múru v tejto časti by bolo možné vysvetliť možným bočným východom ku gubbe.

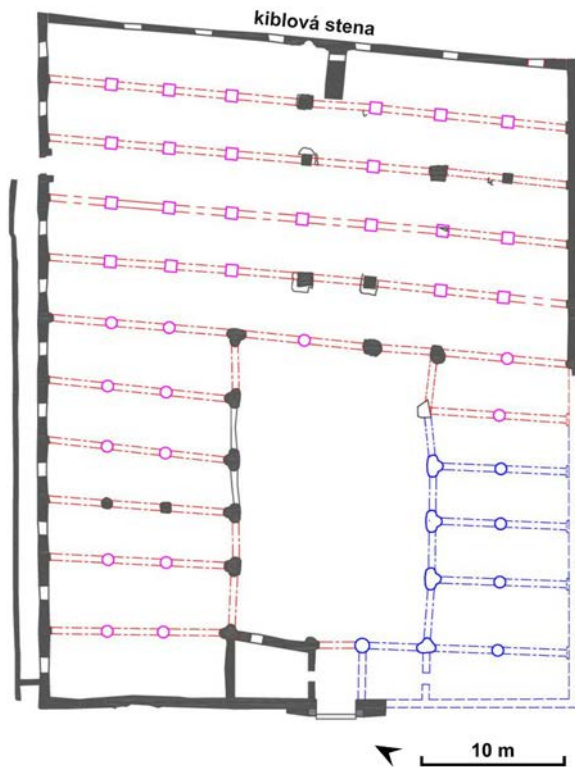
Stĺpy a piliere potvrdzujú, že rivák postavili pozdĺž vnútornej severnej a východnej (kiblovej) steny starej mešity. Pravdepodobne stál aj pozdĺž južnej steny. Tento predpoklad však podporuje len jeden slabý základ stĺpu z hlinenej malty, pretože oblasť možného južného riváku je teraz zastavaná novou mešitou (obr. 7). Podľa miestnej tradície sa v juhozápadnej

Obr. 10 Pozostatok arkády vo vnútri starej mešity. V pozadí nová mešita, ktorej stavba pravdepodobne viedla k zbúraníu južnej steny staršieho sakrálneho objektu. (foto L. Horáková)

Obr. 11 Tehlový-kamenný pilier z rivaku mešity (foto B. Kovár)

Obr. 12 Plán rozmiestnenia stĺpov vo vnútri mešity. Čiernou farbou kompletne zachytené časti mešity (kresba M. Černý, J. Hudec, T. Lieskovský)

Obr. 13 Torzo kráľovskej sochy objavené pri západnej bráne starej mešity (foto K. Smoláriková)

časti starej mešity nachádzala umyváreň (*hammám*) a ženské krídlo. V každom prípade je však evidentné, že interiérom starej mešity bol vyplnený rivákom a malým otvoreným nádvorím. Táto architektúra tak nebola iba jednoduchou rakúbou, čiže tieniacim prístreškom, inak bežným v sudánskych mešitách (Trimingham 1965: 122).

Dve sondy preskúmali aj oblasť pozdĺž východnej a západnej steny „skladu“ (odkladacieho priestoru), severne (vľavo) od hlavnej (západnej) brány do starej mešity. Steny „skladu“ boli vystavané tak, že murivo zo surovíc tu vyplnilo oblúky riváku. Vo východnej stene „skladu“ boli objavené dve fázy dvier. Staršia fáza bola súčasťou s bázami stĺpov v severovýchodnom a juhovýchodnom rohu „skladu“, mladšia fáza bola asi o 40 cm vyššie. V poslednej fáze bol tento vchod zamurovaný. Podľa miestnej tradície bol terajší vchod kedysi oknom „skladu“, orientovaným k západnej bráne.

Počas všetkých sezón misia uskutočňovala aj archeologický prieskum lokality a jej okolia. Najviac črepového materiálu sa sústreďovalo severne od mešity, pri viditeľných ruinách stavieb z nepálených tehliet (surovíc) na rozhraní s nílskou nivou. Skúmané črepy neboli dostatočne diagnostické a pochádzali z viacerých časových úsekov. Prieskum v palmovom háji pri severnom okraji lokality odhalil veľký opracovaný nepravidelný blok z čiernej žuly, s okrúhlym otvorom v centrálnej časti bloku. Blokov z tohto materiálu bolo v okolí mešity viacero. V jednom dvore si domáci uchovávali aj zdobený vápencový kváder.

Po preskúmaní opracovaného bloku pri západnej bráne starej mešity sa ukázalo, že ide o torzo kráľovskej sochy (Smoláriková – Hudec 2021: 473–480). Výskyt torza sochy (obr. 13)

Obr. 14 Drevené tabuľky - alwāh v „sklade“ starej mešity (foto R. Rábeková)

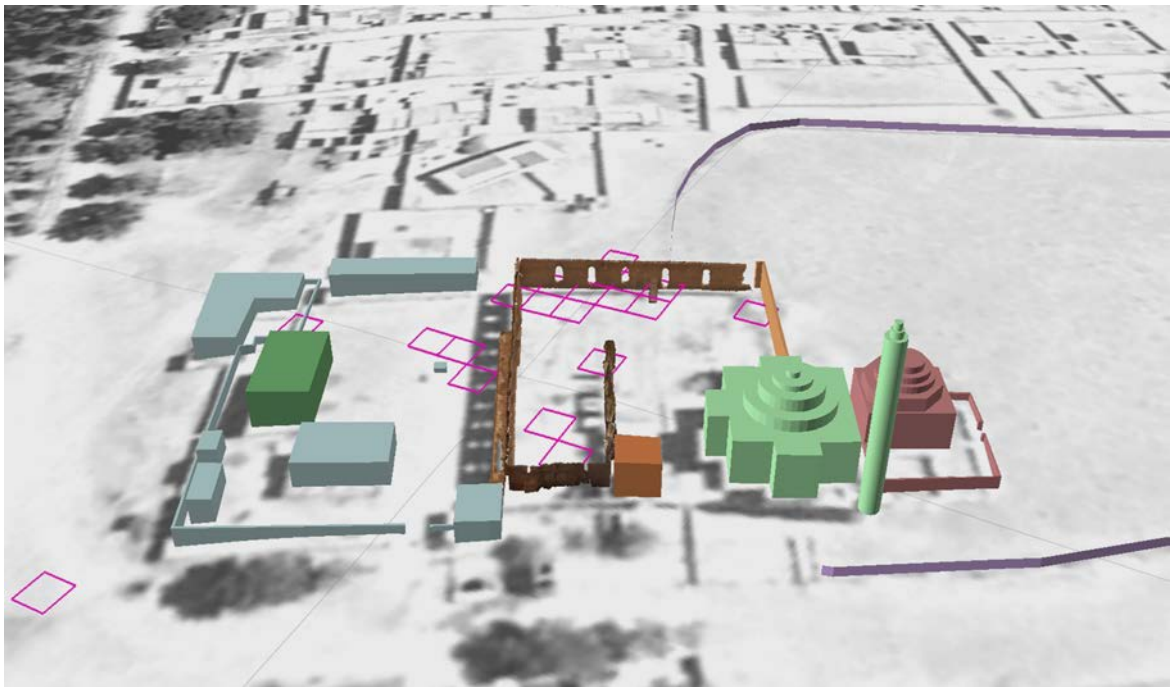
sa interpretoval možnosťou existencie neobjavenej napatskej architektúry pod naviatym pieskom, alebo prítomnosťou neobjavenej sochárskej dielne, či dovezením torza zo starovekej lokality v blízkosti Duwejmu.

Okrem archeologických prác sa na lokalite v rámci multidisciplinárneho výskumu vykonávali aj pedologické vrty, geoinformatický výskum a rozbor tehíel. Misia fotograficky zdokumentovala aj 13 drevených tabuliek (*alwāh*) v „sklade“ starej mešity. Budú predmetom ďalšieho lingvistického a etnografického výskumu (obr. 14).

ZÁVER

Výskumy v Duwejme prispeli k pochopeniu a rekonštrukcii deštruovaných vnútorných štruktúr mešity. Zároveň tým prispeli k poznaniu vývoja náboženskej architektúry v Sudáne. Keďže na východnej stene neboli zistené žiadne polostĺpy či pilastre, je možné predpokladať, že oblúky riváku boli rovnobežné s kiblovou stenou. Celý rivák mal nepravidelný tvar, s radom stĺpov pri západnej stene, dvomi radmi pri južnej, tromi radmi pri severnej a piatimi radmi pri kiblovej stene (obr. 12). Odstupy medzi stĺpmi neboli všade pravidelné, vo všeobecnosti mali rady (lode riváku) šírku cca 4 metrov. Nie je dostatočne podložené, ako mohlo vyzerať zastrešenie riváku – zvyšky strechy nad západnou bránou a „skladom“ sú pravdepodobne mladšie a využívali drevené dosky, palmové brvná a listy.

Výskum podlahy starej mešity naznačuje najmenej jej minimálne dve fázy pozdĺž kiblovej steny. Zdá sa, že podlahu pokrývali rohože, pravdepodobne z palmových listov. Podlaha mešity

Obr. 15 Pokus o rekonštrukciu vzhľadu lokality (kresba M. Černý, J. Hudec, T. Lieskovský)

bola nerovná. Z najvyššieho bodu v juhovýchodnom rohu sa zvažovala smerom na sever a západ. Najnižší bod mala v severozápadnom a najvyšší v juhovýchodnom rohu, prevýšenie bolo viac ako meter. To nie je charakteristická črta pre pravidelné egyptské mešity, a preto by mohla mať význam pre interpretáciu vzniku starej mešity. Podľa vyjadrenia niektorých miestnych obyvateľov bola mešita údajne postavená v 20. rokoch 19. storočia, v počiatkoch tzv. turkíje, t. j. dobytia Sudánu egyptským vládcom Mohamedom Alím (Trimingham 1965: 91–93). Neautorizovaný arabský text z novej mešity, s miestnou historickou tradíciou o architektúre gubby a starej mešity, však kladie počiatky mešity na koniec 17. a začiatok 18. storočia, pričom zmieňuje islámsky vplyv z oblasti Dendery. Odobraté vzorky by mohli pomôcť dôkladnejšie podložiť datovanie starej mešity, spolu so stavebno-historickou analýzou.

Pre stratigrafiu budú významné získané rádiokarbónové dáta. Preklady v oknách mešity pravdepodobne používali drevo borievky (*Juniperus*) a/alebo borovicové drevo.

Pedologický výskum zistil, že lokalita sa nachádza na komplexe eolických pieskov, ktorý je vysoký najmenej 7 metrov. V hlbších pieskových vrstvách sú popolové vrstvy ohnísk s keramikou, zavlažovacie (?) kanály a vzápenatené vegetačné koreňové systémy, pravdepodobne z konca 13. a/alebo začiatku 14. storočia po Kristovi (datované vďaka objavených uhlíkov). Pedologické práce tak potvrdili hrubé vrstvy naviateho piesku, ktorý by však mohol prekryť staršie kultúrne vrstvy.

Stará mešita je pre skromné miestne vidiecke podmienky pozoruhodne veľká, má cez 1700 m² (obr. 15). Napriek nedostatku starších príkladov sudánskej islamskej architektúry, kvôli prevažujúcemu využívaniu surovíc, opúšťaniu, rozpadu starších architektúr a jednoduchosti sudánskeho súfizmu (El-Zein 2000: 34), má islam v oblasti štvrtého nílkeho kataraktu dlhšiu tradíciu (Abdelrahman 2014: 201–208). Preto stará mešita nakoniec predstavovala za-

ujímavú príležitosť pre výskum a vznik pracovnej hypotézy, podľa ktorej mohla stará mešita slúžiť pútnikom do Mekky – *hadžiom* – zo strednej a západnej Afriky (Heiko – Förster 2013: 19–58; Peacock – Peacock 2008: 32–48).

Tí mohli použiť stavby z hlinených tehál na mieste, aby sa zotavili na okraji zelenej nílскеj nivy po ťažkých púštnych cestách a aby tu prekročili Níl, na ceste k Červenému moru a na Arabský polostrov, resp. počas cesty naspäť. Prepojenia medzi Duwejmom a pobrežím Červeného mora potvrdzujú okrem archeologických nálezov mušle kauri (Cypraeidae) a iných morských lastúr aj etymológia názvu lokality a miestna písomná tradícia.

POĎAKOVANIE

Článok vznikol v rámci projektu APVV-17-0579 *Slovenský výskum na sudánskej lokalite Duwejm Wad Hadž*.

LITERATURA

ABDELRAHMAN, ALI MOHAMED

2014 „The Islamic Period in the Fourth Cataract“, v: Anderson, Julie – Welsby, Derek (eds.). *The Fourth Cataract and Beyond. Proceedings of the 12th International Conference for Nubian Studies*, London: British Museum Press, s. 201–208.

EL-ZEIN, INTISAR SOGHAYROUN

2000 „The Archaeology of the Early Islamic Period in the Republic of Sudan“, *Sudan & Nubia* 4, s. 32–36.

FAHMI, WAEL SALAH EL DIN

2014 *The Adaptation Process of a Resettled Community to the Newly-Built Environment. A Study of the Nubian Experience in Egypt*, Boca Raton: Dissertation.Com.

HEIKO RIEMER – FÖRSTER, FRANK

2013 „Ancient desert roads: Towards establishing a new field of archaeological research“, *Africa Praehistorica – Desert road* 27, s. 19–58.

HATTENSTEIN, MARKUS – DELIUS, PETER

2007 *Islam. Art and Architecture*, Cairo: Konemann.

HUDEC, JOZEF – KOVÁR, BRANISLAV

2020 „Slovenský výskum v Sudáne prináša nové objavy“, *Svet Orientu včera a dnes* II-1, s. 26–30.

HUDEC, JOZEF – CHEBEN, MICHAL – KOVÁR, BRANISLAV

2019 „Výskumy lokality Duwejm Wad Hadž v Sudáne v rokoch 2017 a 2018“, *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 65, s. 207–220.

HUDEC, JOZEF – KOVÁR, BRANISLAV – FULAJTÁR, EMIL – LIESKOVSKÝ, TIBOR – HORÁKOVÁ, LENKA – ČERNÝ, MIROSLAV – BARTA, PETER

2021 „A Brief Report on the 2019 Season in Duwejm Wad Haj“, *Asian and African Studies* 30(1), s. 202–224.

KENDALL, TIMOTHY

2010 „Jebel Barkal History and Archaeology of Ancient Napata“ [http://jebelbarkal.org/index.php?option=com_content & view=%20article & id=67 & Itemid=77](http://jebelbarkal.org/index.php?option=com_content&view=%20article&id=67&Itemid=77) (Prístup 10. 3. 2017).

LUCAS, ALFRED

1959 *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London: Edward Arnold.

PEACOCK, DAVID – PEACOCK, ANDREW

2008 „The Enigma of ‘Aydhab: a Medieval Islamic Port on the Red Sea Coast“, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37.1, s. 32–48.

RUSMORE-VILLAUME, MARY LYN

2008 „Seashells of the Egyptian Red Sea. The illustrated handbook“, Cairo – New York: The American University in Cairo Press.

SMOLÁRIKOVÁ, KVĚTA – HUDEC, JOZEF

2021 „The Lower Torso of a Granite Royal Statue from Duweym Wad Haj“, *Asian and African Studies* 30(2), s. 473–480.

TRIMINGHAM, JOHN SPENCER

1965 *Islam in the Sudan*, Oxford: Oxford University Press.

Jozef Hudec

Ústav orientalistiky SAV, v. v. i.; jozef.hudec@savba.sk

Branislav Kovár

Archeologický ústav SAV, v. v. i.; branislav.kovar@savba.sk, brano.kovar@gmail.com

Tibor Lieskovský

Stavebná fakulta STU; tibor.lieskovsky@stuba.sk

Skalní gongy: relikty zvuků v krajině Šestého nilského kataraktu

Lenka Varadzinová

ABSTRAKT

Nilské katarakty jsou oblasti na středním Nilu, kde výchozy žuly, ruly, čediče a jiných krystalických hornin přerušují jinak poklidný tok řeky a lodní plavba se místy stává nepřekonatelnou výzvou. Navzdory menší úživnosti těchto balvanišť se však jedná o regiony, které od nepaměti přitahovaly člověka k sídlení i jako zdroje surovin. Bohatou historií využívání těchto oblastí dokládá velké množství archeologických nálezů. Mezi nimi má zvláštní význam skalní umění, pro něž balvany a skály nilských kataraktů nabízely velmi příhodná plátna. Vedle skalních obrazů se však v těchto regionech setkáváme i se skalními gongy – přirozeně se vyskytujícími znělými kameny, které se používaly jako samozvučné bicí nástroje. Vzhledem k tomu, že je obvykle nalézáme přesně na místech, kde se na ně původně hrálo, představují tyto objekty jeden z mála pramenů ke studiu „zvukových krajin“ a poznávání role zvuku (a sluchu) v životě a chování člověka v minulosti. Tento článek poprvé prezentuje skalní gongy zdokumentované v západní části pohoří Sabaloka, kde při absenci dokladů staršího skalního umění tyto gongy nepředstavují jen relikty zvuků ve zdejší krajině, ale i doklady jejího možného zapojení do rituálního chování zdejších lidí.

KLÍČOVÁ SLOVA

Súdán – pohoří Sabaloka – nilské katarakty – skalní gongy – skalní umění – zvukové krajiny

ÚVOD

Nilské katarakty jsou oblasti, v nichž výchozy starších, krystalických – většinou metamorfovaných a magmatických – hornin (žuly, ruly, čediče a dalších) proráží mladší vrstvy núbijského pískovce charakteristické pro region severovýchodní Afriky a přerušují jinak poklidný tok Nilu mezi súdánským Chartúmem a egyptským Asuánem (např. Auenmüller 2019). Ačkoli je na středním toku Nilu takových úseků celá řada, obvykle se hovoří o šesti kataraktech. Nejjižnější – dle tradičního číslování šestý – a zároveň nejmenší z nich překonává Nil 80 km severně od Chartúmu. Spolu s přilehlým vulkanickým pohořím Sabaloka byl tento katarakt novověkými cestovateli označován za „perlu Súdánu“ a mezi katarakty za ten nejkrásnější. O téměř 2000 km dále na sever se u Asuánu nachází katarakt první, nejsevernější. Jednotlivé úseky kataraktů se liší svou velikostí, shodně se však vyznačují ztíženými podmínkami pro lodní plavbu, především za nižšího stavu vody, a celkově malou úživností. V minulosti proto často fungovaly jako přirozené hranice kulturních a politických celků a současně jako důležité kontaktní zóny. Vedle strategického významu měly i potenciál ekonomický, jako zdroje kvalitních a tvrdých druhů kamene a drahých kovů, které se jinde vyskytují jen v menší míře nebo vůbec (Varadzinová 2016).

Dlouhou a bohatou historií využívání nilských kataraktů dokládá velké množství archeologických nálezů. Mezi nimi má zvláštní význam skalní umění – obrazy, které na balvany, bloky

Obr. 1 Jihozápadní část pohoří Sabaloka s vyznačením lokalit s dokumentovanými nálezy skalního umění a skalních gongů. Žulový výchoz s lokalitou SBK.W-12 je na snímku zachycen po svém téměř úplném odtěžení pro průmyslovou výrobu mezi lety 2015 a 2018. (podklad Google Earth, 2022)

Obr. 2 Džebel Irau, odlupující se nakloněný skalní povrch na vrcholové plošině s pozůstatky zobrazení velbloudů, jezdců na velbloudu, sandálu, geometrických znaků a hůře identifikovatelných motivů. Odlišné techniky a patinace motivů naznačují různé stáří jednotlivých zobrazení. (foto Murtada Bushara)

a skalní stěny vyryli, vydřeli či vyklepali lidé, kteří v těchto místech sídlili nebo jimi procházeli (např. Karberg 2019). Postavy lidí a zvířat, lodě, symboly a geometrické motivy nabízejí vhled do zašlých žitých a myšlenkových světů. Skutečnost, že tyto obrazy dnes nacházíme přesně tam, kde je jejich tvůrci záměrně zanechali, pak otevírá možnosti hlubšího poznávání způsobů, jakým se lidé v minulosti vztahovali k okolní krajině (srov. Chippindale – Nash 2004).

Studium prostorového výskytu a kontextu skalního umění bylo též jedním z úkolů první fáze výzkumu v oblasti Šestého nilského kataraktu a pohoří Sabaloka, který zde na podzim 2009 zahájil Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy ve spolupráci s Geologickým ústavem Akademie věd České republiky, v. v. i.¹ V oblasti byla před rokem 2009 známa jen jedna lokalita s nečetnými zobrazeními velbloudů, jezdců na velbloudu, lodí, sandálů, geometrických útvarů a znaků ze středověku až raného novověku, jež se nacházejí na vrcholové plošině kopce Džebel Irau na východním břehu Nilu v jižní části pohoří Sabaloka (Chittick 1963) (obr. 1, 2). Opakovaný průzkum krajiny spojený s podrobným prohlížením povrchů skal, bloků a balvanů však ani v další fázi výzkumu nepřinesl žádné nové doklady skalních rytin nebo maleb, byť archeologické nálezy dokládají intenzivní využívání této oblasti od paleolitu (před 10 000 př. Kr.) přes mezolit (cca 9. až 6. tis. př. Kr.) a neolit (cca 5. a 4. tis. př. Kr.) až po historickou dobu, především post-merojské (cca 350–550 po Kr.), křesťanské (cca 550–1500 po Kr.) a islámské období (cca po r. 1500) (např. Suková *et al.* 2010a; 2010b; Suková – Cílek 2012; Suková – Varadzin 2012a; 2012b; Varadzinová *et al.* 2021; 2022). Zaznamenány však byly jiné doklady využívání zdejších balvanů a skalních stěn lidmi k různým účelům: tzv. mlecí jamky, umělé vývrty, které představují pozůstatky příbytků tvořených lehkými konstrukcemi fixovanými ke svislým skalním stěnám (Varadzin – Varadzinová – Pacina 2017; Varadzinová *et al.* 2018), a také menší množství skalních gongů. Ty představují jeden z mála pramenů ke studiu „zvukových krajin“ (angl. *soundscape*s) a odkrývání role zvuku (a sluchu) v životě a chování člověka v minulosti (Kleinitz 2010; Insoll 2015: 197–203). Na tuto třetí skupinu nálezů se zaměřím v tomto článku. Věnuji jej vzpomínce na milého kolegu Břetislava Vachalu, jehož zvonivý smích vždy vyplnil každý prostor, v němž se, byť jen na malou chvíli, ocitl.

SKALNÍ GONGY

Skalní gongy (angl. *rock gongs*) lze definovat jako přirozeně se vyskytující balvany, kameny, stalagmity, stalaktity a jiné části skal, které při úderu vydávají zvonivý nebo jiný zvuk a nesou nesporné doklady toho, že byly užívány jako samozvучné bicí nástroje (tzv. *idiofony*) (B. Fagg 1956: 17; C. Fagg 1994). Mohou být různých velikostí a tvarů, vždy jsou však umístěny na jiném kameni nebo jen v minimálním kontaktu se zemí, aby se kámen úderem rozvíbroval a rozezněl. K „vyladění“ nebo ke zvýšení intenzity zvuku mohou být gongy speciálně polohovány, podloženy kamennými klínky nebo i odštípnuty. Vzhledem ke své velikosti obvykle nejsou přemístovány na větší vzdálenosti a nacházíme je tedy na místech, kde byly původně užívány (B. Fagg 1956; C. Fagg 1994; srov. Vaughan 1962).

1 Tato první fáze obnášela realizaci vůbec prvního krajinného archeologického průzkumu pohoří Sabaloka a jeho okolí a detailní výzkum nilských sedimentů jako možného archivu klimatických a environmentálních změn. Na podzim 2011 na tuto předběžnou fázi navázal podrobný multidisciplinární archeologický výzkum pravěkého osídlení v západní části pohoří Sabaloka a jeho interakce s měnícím se přírodním prostředím.

Stopy perkusí mívají podobu více méně souvisle a mělce otlučených ploch na povrchu balvanů, ale též vyhloubených důlků nebo kruhových jamek s mírně se svažujícími stěnami. Obvykle se vyskytují na horním povrchu balvanů, při jejich okrajích („hranách“), ale najdeme je též na bočních stěnách (C. Fagg 1994). Při užívání gongů však nejde pouze o rytmus, ale i o melodie. Jeden balvan může vydávat více tónů. Konkrétní tón nezávisí jen na místě, do kterého úder směřuje, ale i na tom, čím se úder provádí – použity mohly být různé druhy kamene, dřevo, kost, ale i předměty z kovu –, a na technice a síle úderu (Campbell 2008). Odlišný rozsah otlučených ploch a různá hloubka důlků jsou dokladem odlišné intenzity, délky nebo způsobu užívání jednotlivých gongů i nestejně oblíbenosti konkrétních tónů. Rozdíly v patinaci a zvětrání perkusních ploch pak svědčí o různém stáří těchto objektů (Campbell 2008; Kleinitz 2010).

Vedle jednoduchých gongů sestávajících z jednoho podkladu s doklady úderů se setkáváme i se skalními gongy tvořenými dvěma nebo více balvany či bloky, z nichž každý může mít jednu i více perkusních ploch. Ty mohl rozehrát jediný hráč postupně měnící svou polohu, nebo více hráčů hrajících společně v rámci stejné performance (např. B. Fagg 1956: 17; Kleinitz 2010). Existence otevřeného prostranství v blízkosti skalních gongů může naznačovat, že performancí se mohli pasivně nebo aktivně účastnit i další jedinci. Testy navíc doložily šíření zvuku z některých gongů až do vzdálenosti několika kilometrů, což ukazuje na potenciální využití těchto objektů také k účelům širokého dosahu (např. Goodwin 1957: 37).

Nejstarší skalní gongy jsou známé už z paleolitických jeskyní se skalními malbami v jihozápadní Evropě (Dams 1985). Nejhojněji jsou však zastoupeny v Africe, kde byly zdokumentovány v Alžírě, Nigeru, Libyi, Ugandě, Kamerunu, Keni, Tanzanii, Namibii, Botswaně, Zimbabwe, Nigérii, Jižní Africe, Zambii, Malawi a Súdánu (B. Fagg 1956; Campbell 2008). Vyskytují se v archeologickém kontextu a často v blízkosti skalního umění. Studovány byly ale i v kontextu živých kultur. Právě z Afriky pochází velké množství etnografických záznamů, které dokládají rozmanitost využití těchto objektů v nedávné době jak v rituálním kontextu – při přechodových rituálech (obřizka, zasnoubení, svatba) nebo obřadech souvisejících s plodností nebo přivoláváním deště –, tak v kontextu spíše profánním – ke komunikaci a signalizaci v dobách míru i válek, ale i k „pouhému“ obveselení (B. Fagg 1956; Goodwin 1957; Morton-Williams 1957; Lanning 1958; Vaughan 1962; Soper 1968; Kleinitz 2004; 2010; Kleinitz – Olsson 2005; Campbell 2008; Yahia Fadl Tahir 2012; Insoll 2015: 197–203).

SKALNÍ GONGY V OBLASTI ŠESTÉHO NILSKÉHO KATARAKTU

V oblasti pohoří Sabaloka byly skalní gongy reportovány již v r. 1956, kdy Bernard Fagg zmiňuje zprávu jistého pana M. H. V. Fleminga, který si v roce 1929 na západním břehu Nilu ve vesnici severně od Šestého nilského kataraktu všiml skály s větším množstvím jamek, o níž mu dotazní sdělili, že se jedná o „zvon“ (B. Fagg 1956: 18). Na jaře 2011 zde zaznamenal súdánský tým z Národní korporace pro památky a muzea Súdánu (National Corporation for Antiquities and Museums) několik lokalit s možným výskytem skalních gongů v rámci svého předběžného archeologického průzkumu území mezi vesnicemi Šahejnáb a Alhuqna ohroženého plánovanou (ale dnes již naštěstí odloženou) stavbou přehrady v této oblasti (Abdelrahman Ali Mohamed *et al.* 2014; Fawzi Hassan Bakhiet 2021). Šest z nich se mělo nacházet na západním břehu Nilu v bezprostředním okolí pohoří Sabaloka, které se na podzim téhož roku stalo já-

drem nové výzkumné koncese Českého egyptologického ústavu FF UK. Na podzim 2011 byl při detailním průzkumu zaměřeném na pravěké osídlení této oblasti jeden z již známých gongů znovu lokalizován (SBK.W-12) a nalezen byl další, dosud neznámý objekt (SBK.W-24).² U obou byly zdokumentovány lokace, velikost, tvar a archeologický kontext a dále počet, uspořádání, charakter a stav dochování perkusních stop. Získané poznatky umožňují předběžně vyhodnotit význam těchto památek v archeologické krajině Šestého nilského kataraktu.

SBK.W-12

Lokalitu tvoří nízký, protáhlý žulový kopec oválného tvaru (cca 190 × 100 m) zhruba 800 m severně od Nilu, tvořený z větší části mohutnými balvany (viz obr. 1). Nachází se při okraji menšího *wádí*, které sezónně svádělo dešťovou vodu z okolních kopců směrem k Nilu. Při východní straně tohoto výchozu je na nízkých plochých balvanech umístěn mohutný, vzhůru se rozšiřující žulový balvan, který vytváří jasnou dominantu výchozu i jeho širšího okolí (obr. 3). Skalní gong zachycený súdánskými kolegy leží přímo pod severní nakloněnou stěnou tohoto balvanu. Je umístěn zhruba dva metry nad okolním terénem a viditelný je teprve z bezprostředního okolí (obr. 4). Jedná se o spíše plochý, podlouhlý blok světlé jemnozrnné žuly, který je položen přes spáru mezi dvěma balvany výchozu. Nelze dokonce vyloučit, že sem byl uměle

Obr. 3 Lokalita SBK.W-12 z pohledu od jihu (z Kraví hory); šipka ukazuje mohutný balvan, pod jehož severní stěnou je umístěn skalní gong. (foto L. Varadinová)

² Další výskyty byly buď přehodnoceny (např. na lokalitách SBK.W.SS-22 a SBK.W-20B, kde dochované důlky představují pozůstatky jiných aktivit), nebo zatím nebyly znovu lokalizovány.

Obr. 4 Lokalita SBK.W-12: pohled od severu na skalní gong umístěný pod stěnou mohutného balvanu (foto L. Varadzin)

Obr. 5 Lokalita SBK.W-12: plochý žulový balvan s doklady perkusí v podobě různých velikých a hlubokých důlků lemujících zaoblený okraj gongu u stěny „převisu“ a v řadě směřujících od okraje gongu k jeho středu. Křemenný oblázek položený do jednoho z důlků sem byl umístěn druhotně. (foto L. Varadzin)

instalován. Pozůstatky po perkusích se nacházejí na horní ploše tohoto bloku a mají podobu menších důlků, z nichž minimálně sedm lemuje zaoblený okraj bloku umístěný do trvale zastíněné části tohoto „převisu“. Dalších zhruba pět je rozmístěno u jedné z delších stran, kde tvoří řadu směřující od okraje bloku do jeho středu (obr. 5). Pro pohodlné dosažení obou skupin bylo nutné, aby se hráč nebo hráčka při hraní pootočil/a, nebo mezi skupinami přecházel/a. Na gong však mohly pohodlně hrát i dvě osoby současně. Některé důlky lemuující zaoblený okraj balvanu jsou větší a hlubší, což svědčí o jejich větším vytížení. Patina povrchu uvnitř důlků odpovídá patině okolní skály, což poukazuje na jisté stáří. V blízkosti gongu jsme našli dva oblázky křemene, které mohly souviset s hraním na gong (obr. 6). V bezprostředním okolí jsou rozptýlené menší žulové balvany a dále se zde nachází volné prostranství. V širším prostoru však nebyly zaznamenány žádné archeologické sídlištní nebo pohřební nálezy.

SBK.W-24

Jedná se o přibližně oválný (cca 180 × 100 m) žulový výchoz zhruba 800 m severně od hlavního toku Nilu a 400 m od břehu jeho sezónního ramene, který leží necelý 1 km západně od předchozí lokality (viz obr. 1). Většina výchozu se zvedá pouhé tři metry nad okolní terén a kromě žulových balvanů různé velikosti se zde nachází přibližně srpkovitá plošina oprostěná od větších kamenů. K této plošině od východu přiléhá kuželovitý kopec z velkých žulových balvanů. Skalní gong se nachází na severovýchodní straně pod nejvyšším místem tohoto kopce,

Obr. 6 Rozeznívání gongu na lokalitě SBK.W-12 pomocí oblázků nalezených v blízkosti gongu (foto L. Varadinová)

Obr. 7 Lokalita SBK.W-24 z pohledu od severovýchodu (z Liščího kopce); šipka ukazuje polohu velkých balvanů, pod nimiž leží skalní gong (foto M. Odler)

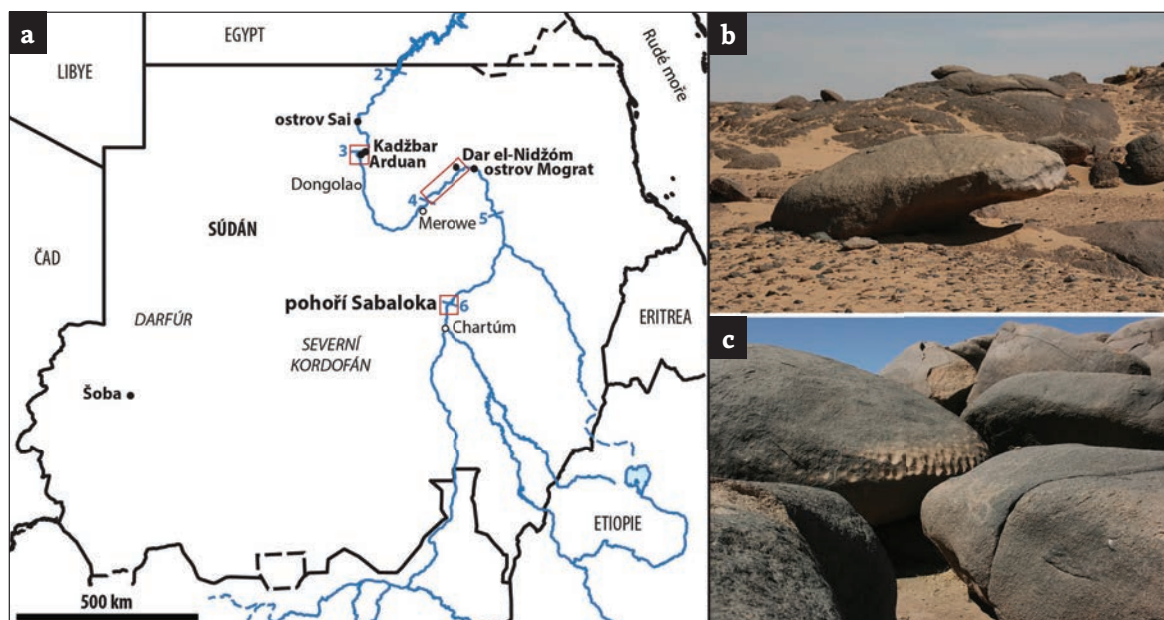
z něhož je výborný výhled do okolí. Je umístěn u paty dvou velkých vztyčených balvanů, jež vrcholku kopce dominují a jsou viditelné z širšího okolí (viz obr. 7). Tento gong sestává z více částí. Hlavní plochu tvoří téměř rovná žulová deska podsunutá pod oba stojící balvany, jejíž vrchní strana nese tři místa s doklady po úderech, slévající se do souvislých světlých ploch. Podobné stopy jsou patrné i na několika dalších kamenech v bezprostředním okolí ploché desky (obr. 8). Jejich uspořádání naznačuje, že na tento gong mohl v jeden okamžik pohodlně hrát jen jeden člověk. Nedostatek volného prostoru nenasvědčuje účasti dalších osob performance v bezprostředním okolí. Poblíž perkusních stop jsme našli dva oblázky křemene, ale v okolí gongu jsme jinak žádné jiné archeologické nálezy nezjistili. Na plošině pod kopcem se nachází zřetelné pozůstatky mezolitického a neolitického osídlení a také reliktů kamenných sídlištních struktur a (z části vykradených) mohyl z historického období (rámcově post-merojská nebo křesťanská doba). Vzhledem k tomu, že gong se nachází na opačné straně kopce, jeho souvislost s těmito archeologickými pozůstatky není jistá.

ZVUKOVÉ KRAJINY NILSKÝCH KATARAKTŮ

V Súdánu jsou skalní gongy odborné veřejnosti známy od 50. let minulého století. Ve stejné době, kdy Bernard Fagg přináší zprávu pana Fleminga ze Šestáho nilského kataraktu (B. Fagg 1956), publikuje Basil Davidson svědectví zaznamenané v Darfúru o dvou masivních skalních gonzích v blízkosti paláce sultána Mohammeda Tejrába u vesnice Šoba, které se v 18. století

Obr. 8 Lokalita SBK.W-24: skalní gong tvořený plochou deskou podsunutou pod dva velké žulové balvany a menšími kameny nad a vedle ní; úderý perkusními oblázky zde dokládají souvislé světlejší plochy na povrchu kamenů (foto L. Varadinová)

Obr. 9 (a) Mapa Súdánu s vyznačením hlavních lokalit zmíněných v textu (černé body) a oblastí kataraktů (číslovány modrou barvou) se zdokumentovanými nálezy skalních gongů (červené rámečky); (b) osamělý skalní gong v prostoru kermského pohřebiště na lokalitě Dar el-Nidžóm; (c) jeden z nejméně tří komplexů skalních gongů (tj. sestávajících z více než jednoho bloku s doklady perkusí) zachycených na lokalitě Sihan na ostrově Mograt. (a – podklad mapy www.en.m.wikipedia.org; b-c – foto L. Varadinová)

používaly ke svolávání lidí (Davidson 1959). Náležitá pozornost však byla těmto objektům věnována až po roce 2000 v rámci záchranné akce předcházející napuštění přehrady u Merowe na Čtvrtém kataraktu (obr. 9a). Důkladný předstihový průzkum této oblasti přinesl více než 350 skalních gongů čítajících přes 1100 jednotlivých bloků a balvanů různých velikostí a tvarů se stopami perkusí, které byly poprvé prostudovány moderní metodikou (Kleinitz 2004; 2010). Další skalní gongy byly zaznamenány v oblasti Třetího kataraktu (Edwards – Ali Osman 1992; Muhammad Jalal Hashim – Bell 2000: 72; Yahia Fadl Tahir 2012; viz obr. 9a) a na ostrově Mograt (obr. 9c) a v jeho širším okolí (Fawzi Hassan 2012; viz též Suková – Lisá 2010; viz obr. 9), kde proběhlo i podrobné studium osamocené gongu na pohřebišti z kermské doby (cca 2500–1500 př. Kr.) v Dar el-Nidžóm (obr. 9b), jež obnášelo též interdisciplinární dokumentaci jeho akustických vlastností (Kleinitz *et al.* 2015).

V oblasti Čtvrtého kataraktu se skalní gongy často nacházejí v polohách s dobrým výhledem do okolí a obvykle vykazují prostorovou vazbu na skalní umění, především na starší vrstvu motivů skotu datovanou do cca 3. a 2. tis. př. Kr., nebo na mladší motivy z křesťanského středověku (cca pol. 1. až pol. 2. tis. po Kr.) (Kleinitz 2004; 2007; Kleinitz – Olsson 2005). Na některých lokalitách je zřejmé, že užívání gongu a zvuk tvořený údery do kamene doprovázel vytváření motivů skotu. Jinde byly skalní gongy založeny v místech výskytu starších obrazů skotu, čímž obrazy i sama místa mohly být znovu oživeny jako významné body v krajině (Kleinitz 2010). Gongy vzdálenější od současného osídlení měly střední nebo tmavší patinu a nenesly žádné stopy užívání v nedávné době, na rozdíl od skalních gongů v blízkosti vesnic a podél cest, kam si i v době průzkumu chodily hrát místní děti. Průzkumem mezi místními obyvateli se nepodařilo zjistit žádné staré tradice, které by se ke skalním gongům, lokálně zvaným *nugara*, „buben“, v oblasti Čtvrtého kataraktu vázaly (Kleinitz 2010).

Rovněž soubor patnácti skalních gongů zdokumentovaných v oblasti Třetího kataraktu (obr. 9a) vykazuje širší tvarovou a velikostní škálu a výraznou prostorovou vazbu na neolitické, kermské a křesťanské lokality, včetně skalního umění (Muhammad Jalal Hashim – Bell 2000: 72; Yahia Fadl Tahir 2012). Ve dvou případech pak lokace perkusí a existence otevřených prostorů dovoluje uvažovat o účasti širšího publika při performancích, které mohly doprovázet různé obřady (Yahia Fadl Tahir 2012: 26–27). Stejně jako na Čtvrtém kataraktu i zde na skalní gongy v dnešní době hrají děti – údery do kamene si krátí čas např. při pasení koz a ovcí nebo tak při fotbalovém zápase vyjadřují podporu svému družstvu (Muhammad Jalal Hashim – Bell 2000: 72; Yahia Fadl Tahir 2012: 33). Navíc se však podařilo shromáždit i ústní svědectví o ještě nedávném využívání znějících kamenů v širším okolí Třetího kataraktu. Na ostrově Sai (cca 80 km severně od Třetího kataraktu) se skalní gongy užívají po sklizni k přivolávání větru, kdy chlapci buší oblázky do kamene a dívky kvílí a prozpěvují určitá slova (Yahia Fadl Tahir 2012: 31, 33). Jiné svědectví zaznamenané u nubijských kmenů v severním Kordofánu a Darfúru, které odvozují svůj původ z Mahasu a Dongoly, hovoří o rituálech vykonávaných před příchodem dešťů, kdy ženy pokládají na posvátné kameny mléko, máslo, mouku, maso a další produkty a lidé přihlížející rituálu zpovzdálí tančí, zpívají a skáčou (Yahia Fadl Tahir 2012: 31). Ve vesnici Kadžbar u severního okraje Třetího kataraktu se setkáváme s údery do kamene, zpěvem a tancem u příležitosti obřadů provázejících obřizku a svatby (Yahia Fadl Tahir 2012: 33). Další svědectví hovoří o apotropaické funkci konkrétního skalního gongu v blízkosti vesnice Arduan, který ještě v 70. letech minulého století kolemjdoucí rozezněli třemi údery oblázkem, aby si zajistili ochranu před

démony a nebezpečnými zvířaty. Tím zároveň dávali na vědomí, že přicházejí nebo odcházejí, takže skalní gong mohl mít i funkci signalizační (Yahia Fadl Tahir 2012: 33).

Navzdory zatím malému počtu známých a podrobněji popsanych skalních gongů z oblasti Šestého kataraktu i zde – podobně jako na Třetím a Čtvrtém kataraktu – nalézáme odlišné typy co do umístění, typu perkusí a stavu dochování. To může ukazovat na odlišnou funkci, motivaci a publikum, ale i různou dobu vzniku a užívání zdokumentovaných objektů. První z nich (SBK.W-12) je umístěn v blízkosti otevřeného prostranství a vykazuje více skupin důlků, což připouští participaci více jedinců – při zpěvu, tanci, ale i při hře na samotný gong (srov. Kleinitz *et al.* 2015). Hloubka některých z důlků naznačuje jejich intenzivní, dlouhodobé a možná i pravidelné užívání, zatímco téměř úplné obnovení patiny v místě důlků poukazuje na větší stáří. Druhý gong (SBK.W-24) je naopak umístěn v hůře přístupné části skalního výchozu s výhledem do okolí a s dostatkem místa jen pro jednoho hráče. Zde uvažujeme spíše o signalizační a komunikační funkci gongu, přičemž jen světlé patinování oblasti perkusí naznačuje, že ve srovnání s předchozím je tento gong mladšího data. Na rozdíl od ostatních oblastí kataraktů postrádáme v pohorí Sabaloka vazbu gongů na skalní umění. Zdejší žulové podklady nemusely být vhodné k vytváření obrazů, případně se obrazy nedochovaly kvůli výrazné erozi a exfoliaci skalních výchozů (viz obr. 2; Suková *et al.* 2010a). Užívání gongů místními obyvateli se ovšem také mohlo zcela obejít bez vytváření skalního umění.

Ani jeden gong na Šestém kataraktu bohužel nelze datovat. Nachází se v oblasti s bohatými stopami lidského osídlení od mezolitu až do současnosti. Kromě patinování naznačuje jejich celkově větší stáří skutečnost, že se k nim nijak nevztahují dnešní obyvatelé blízké vesnice Al Hudžér Abú Dóm. Jde o příslušníky kmene Šajgíja, kteří do oblasti přišli zhruba před 150 lety. Ač dokážou gongy identifikovat i rozehrát, opakované dotazování ukázalo, že zdejší gongy zřejmě nejsou součástí jejich tradic ani funkčním aspektem jejich kulturní krajiny.

LITERATURA

ABDELRAHMAN ALI MOHAMED – FAWZI HASSAN BAKHIT – MUAWIA MOHAMED SALIH

2014 *Salvage Archaeology of Dams on the Nile: Preliminary Report. Fourteen Years of Cooperation between NCAM & DIU, Khartoum: Sharikat Maṭābi' al-Sūdān lil-'Umlah al-Maḥdūdah.*

AUENMÜLLER, JOHANNES

2019 „Topography and Regional Geography of Nubia: River, Cataract and Desert Landscapes“, v: Raue, Dietrich (ed.). *Handbook of Ancient Nubia, Vol. 1*, Berlin – Boston: Walter de Gruyter GmbH, s. 39–62.

CAMPBELL, ALEC

2008 „Rock Gongs“, Trust for African Rock Art (TARA) Newsletter 10, s. 15.

DAMS, LYA

1985 „Palaeolithic Lithophones: Descriptions and Comparisons“, *Oxford Journal of Archaeology* 4(1), s. 31–46.

DAVIDSON, BASIL

1959 „Note“, *Man* 59, s. 85.

EDWARDS, DAVID N. – ALI OSMAN

1992 *The Mahas Survey 1991, Interim Report & Site Inventory*, Cambridge: Cambridge University Press [Mahas Survey Reports 1].

FAGG, BERNARD

1956 „The Discovery of Multiple Rock Gongs in Nigeria“, *Man* 56, s. 17–18.

FAGG, CATHERINE

1994 „What Is a Lithophone – and What Is a Rock Gong?“, *The Galpin Society Journal* 47, s. 154–155.

FAWZI HASSAN (BAKHIEṬ)

2010 „Rock drawings in the Middle Nile region (preliminary results)“, v: Godlewski, Włodimierz – Łajtar, Adam (eds.). *Between the Cataracts. Proceedings of the 11th Conference of Nubian Studies, Warsaw University, 27 August – 2 September 2006, Part two, fascicule 1: Session papers*, Warsaw: The Polish Centre of Mediterranean Archaeology – Warsaw University [Polish Archaeology in the Mediterranean Supplement Series volume 2, part 2, fasc. 1], s. 135–147.

2021 „The Archaeology of the Sabaloka Region“, v: Obłuski, Artur – Paner, Henryk – Masojć, Mirosław (eds.). *Bayuda and its Neighbours*, Turnhout: Brepols Publishers [Nubia 1], s. 153–167.

GOODWIN, ASTLEY JOHN HILLARY

1957 „Rock gongs, chutes, paintings and fertility“, *The South African Archaeological Bulletin* 12(45), s. 37–40.

CHIPPINDALE, CHRISTOPHER – NASH, GEORGE

2004 „Pictures in place: approaches to the figured landscapes of rock-art“, v: Chippindale, Christopher – Nash, George (eds.). *Pictures in Place: The Figured Landscapes of Rock-Art*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–36.

CHITTICK, HERBERT NEVILLE

1963 „The Last Christian Stronghold in the Sudan“, *Kush* 11, s. 264–272.

INSOLL, TIMOTHY

2015 *Material Explorations in African Archaeology*, Oxford: Oxford University Press.

KARBERG, TIM

2019 „Rock Art“, v: Raue, Dietrich (ed.). *Handbook of Ancient Nubia, Vol. 2*, Berlin – Boston: Walter de Gruyter, s. 1051–1068.

KLEINITZ, CORNELIA

2004 „Rock art and ‘rock gongs’ in the Fourth Nile Cataract region: the Ishashi island rock art survey“, *Sudan & Nubia* 8, s. 11–16.

2007 „Rock art landscapes of the Fourth Nile Cataract: characterization and first comparisons“, v: Näser, Claudia – Lange, Mathias (eds.). *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract, Berlin, 4–6 August 2005*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Meroitica 23], s. 213–234.

2010 „Acoustic elements of (pre)historic rock art landscapes at the Fourth Nile Cataract“, v: Godlewski, Włodimierz – Łajtar, Adam (eds.). *Between the Cataracts. Proceedings of the 11th Conference of Nubian Studies, Warsaw University, 27 August – 2 September 2006, Part two, fascicule 1: Session papers*, Warsaw: The Polish Centre of Mediterranean Archaeology – Warsaw University [Polish Archaeology in the Mediterranean Supplement Series volume 2, part 2, fasc. 1], s. 149–160.

KLEINITZ, CORNELIA – OLSSON, CAMILLA

2005 „Christian period rock art landscapes in the Fourth Cataract region: The Dar el-Arab and et-Tereif rock art surveys“, *Sudan & Nubia* 9, s. 32–39.

KLEINITZ, CORNELIA – TILL, RUPERT – BAKER, BRENDA J.

2015 „The Qatar-Sudan Archaeological Project – Archaeology and acoustics of rock gongs in the ASU BONE concession above the Fourth Nile Cataract, Sudan: a preliminary report“, *Sudan & Nubia* 19, s. 106–114.

LANNING, E. C.

1958 „A ringing rock associated with rainmaking, Uganda“, *The South African Archaeological Bulletin* 13(51), s. 83–84.

MORTON-WILLIAMS, PETER

1957 „A Cave Painting, Rock Gong and Rock Slide in Yorubaland“, *Man* 57, s. 170–171.

MUHAMMAD JALAL HASHIM – BELL, HERMAN

2000 „Reconstructing the History of Settlement Patterns in the Mahas: Evidence from Language and Place-names“, *Sudan & Nubia* 4, s. 71–78.

SOPER, ROBERT

1968 „Rock gongs and rock chutes in Mwansa Region, Tanzania“, *Azania* 3, s. 175–179.

SUKOVÁ, LENKA – CÍLEK, VÁCLAV

2012 „The Landscape and Archaeology of Jebel Sabaloka and the Sixth Nile Cataract, Sudan“, *Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology* III (2), s. 189–201.

SUKOVÁ, LENKA – CÍLEK, VÁCLAV – LISÁ, LENKA – LISÝ, PAVEL – MURTADA BUSHARA

2010a „Geoarcheologický výzkum v oblasti 6. nilského kataraktu (Sabaloky) v Súdánu“, *Pražské egyptologické studie* 7, s. 11–15.

2010b „Report on the Geoarchaeological Survey in the Area of Sabaloka, the Sixth Nile Cataract, Sudan / Zpráva o geoarcheologickém průzkumu v oblasti Sabaloky, Šestého nilského kataraktu, v Súdánu“, *Studia Oecologica* III, s. 40–53.

SUKOVÁ, LENKA – LISÁ, LENKA

2010 „Geoarcheologický výzkum v Usli a studium skalního umění a krajiny v širším okolí Abú Hámidu“, *Pražské egyptologické studie* 7, s. 15–18.

SUKOVÁ, LENKA – VARADZIN, LADISLAV

2012a „Výzkum pravěkého osídlení v pohoří Sabaloka v centrálním Súdánu“, *Pražské egyptologické studie* 9, s. 3–10.

2012b „Preliminary report on the exploration of Jebel Sabaloka (West Bank), 2009–2012“, *Sudan & Nubia* 16, s. 118–131.

VARADZIN, LADISLAV – VARADZINOVÁ, LENKA – PACINA, JAN

2017 „From holes to huts: reconstructing an extinct type of architecture at the Sixth Nile Cataract“, *Antiquity* 91(357), s. 589–604.

VARADZINOVÁ, LENKA

2016 „Země mezi nilskými katarakty“, v: Pokorný, Petr (ed.), *Afrika zevnitř: Kontinentem sucha a věčných proměn*, Praha: Academia, s. 88–90.

VARADZINOVÁ, LENKA – VARADZIN, LADISLAV – BRUKNER HAVELKOVÁ, PETRA – CREVECOEUR, ISABELLE – GARCEA, ELENA A. A.

2022 „Archaeology of Holocene hunter-gatherers at the Sixth Nile Cataract, central Sudan / Données archéologiques sur les derniers chasseurs-cueilleurs près de la sixième cataracte du Nil au Soudan central“, *Bulletin d'archéologie marocaine* 27, s. 101–118.

VARADZINOVÁ, LENKA – VARADZIN, LADISLAV – GARCEA, ELENA A. A. – D'ERCOLE, GIULIA – ŘÍDKÝ, JAROSLAV – MCCOOL, JON-PAUL – ALTAYEB ABDALLAH – BUSHARA ABDALLAH ADAM

2021 „Prehistoric research in the western part of Jebel Sabaloka (spring 2019)“, *Der Antike Sudan* 32, s. 5–28.

VARADZINOVÁ, LENKA – VARADZIN, LADISLAV – KAPUSTKA, KATARÍNA – PACINA, JAN

2018 „Výzkum pravěkého osídlení v pohoří Sabaloka v centrálním Súdánu: poznatky z výzkumné sezóny 2017“, *Pražské egyptologické studie* 20, s. 35–45.

VAUGHAN, JAMES H.

1962 „Rock Paintings and Rock Gongs Among the Marghi of Nigeria“, *Man* 62, s. 49–52.

YAHIA FADL TAHIR

2012 „Rock Gongs from the Nile Third Cataract Region: In Archaeological and Traditional Contexts“, *Nyame Akuma* 77, s. 24–36.

Lenka Varadzinová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova; lenka.varadzinova@ff.cuni.cz

ISBN 978-60-7671-091-7

